

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI

ONA TILI

UMUMIY O'RTA TA'LIM MAKTABLARINING
7-SINFI UCHUN DARSLIK

To'ldirilgan va qayta ishlangan 4-nashri

*O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi
tomonidan tasdiqlangan*

TOSHKENT «MA'NAVIYAT» 2017

UO'K 811.512.133(075.3)

KBK 82.2 O'zb (ya72)

O-58

**N. MAHMUDOV, A. NURMONOV, A. SOBIROV,
D. NABIYEVA, A. MIRZAAHMEDOV**

O-58 Ona tili [Matn] / N. Mahmudov [va boshq.]. — Toshkent:
«Ma'naviyat», 217. — 160 b.

ISBN 978-9943-04-324-4

Aziz o'quvchilar!

Donishmandlar: «Til — dilning kaliti», — deb bejiz aytmaganlar. Hayotda har bir insonning qalbiga yo'l topish vositasi til ekanini Siz ham yaxshi bilasiz, albatta. Modomiki, shunday ekan, ona tilini mukammal o'rganmoqning foydasi nechog'lik katta ekani ayondir.

Siz 7-sinfda 6-sinf «Ona tili» darsligidan olgan bilimlaringizni boyitasiz, yana yangi-yangi ma'lumotlar olasiz, o'rgangan nazariy bilimlaringizni bir-biridan qiziq mashqlarga tatbiq etib, amaliy mashg'ulotlar bilan shug'ullanasiz.

7-sinf «Ona tili» darsligi mustaqil fikrlashingiz, to'g'ri xulosalar chiqara olishingiz, so'z boyligingizning oshishi, to'g'ri talaffuz va puxta imlo sohibi bo'lishingiz yo'lida Sizga hamroh va yordamchi bo'la oladi.

Aziz o'quvchilar!

Ona tilingizning sir-asrorlarini chuqur o'rganish boshqa fanlar eshigini oson va dadil ochishingizda muhim omil bo'lishini his qilgan holda uni mehr bilan o'rganing.

Bu yo'lida Sizlarga sabot va g'ayrat tilaymiz.

UO'K 811.512.133(075.3)

KBK 82.2 O'zb (ya72)

Shartli belgilar

— javob bering.

— bilib oling.

— eslab qoling.

— o'zlashtirishi qiyin bo'lgan o'quvchilar uchun mashqlar.

— tajriba uchun mo'ljallangan mashqlar.

**Respublika maqsadli kitob jamg'armasi mablag'lari
hisobidan ijara uchun chop etildi.**

ISBN 978-9943-04-324-4

© «Ma'naviyat», 2017

KIRISH

TIL VA NUTQ

Savol va topshiriqlar

1. Til deb nimaga aytiladi?
2. Nutq haqida bilganlaringizni gapirib bering.
3. O'zbek tili nima uchun bizga ona tili sanaladi? Shu haqda bahslashing.

1-mashq. Matnni o'qing. Dunyodagi tillar va ular orasida o'zbek tilining tutgan o'rni haqida bahslashing.

Alisherning qalbiga kirmoqchiday, tikilib qarardi tog'asi. Fors shoirlari yuksak tuyg'ular, teran fikrlar ila to'la ajib she'rlar yaratmishlar. Bizning turkigo'y shoirlar ham ularga ergashib, forsiy she'rlar ijod qilishni odat qilib olmishlar. Turkiston o'lkamiz vodiylari, sahrolari keng, tog'lari buyuk, aholisi turk — o'zbekdur. O'zimizga xos odatlarimiz, an'analарimiz, qo'shiqlarimiz, kuylarimiz, dostonlarimiz, ertaklarimiz bor. Bular — cheksiz boyligimiz. Ayniqsa, tilimiz go'zal, shirin va rangli. Jiyan, o'z yo'lingni topsang bas! (*Oybek*)

♦ **2-mashq.** O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimovning «Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch» kitobidan olingan parchani o'qing. Undagi asosiy g'oya haqida so'zlang.

... Sharq olamida, jumladan, o'zimizning O'rta Osiyo sharoitida jamoa bo'lib yashash tuyg'usi g'oyat muhim ahamiyat kasb etadi va odamlarni bir-biriga yaqinlashtirishga, bir-birini qo'llab-quvvatlab hayot kechirishga zamin tug'diradi. Shu ma'noda, xalqimizning turmush va tafakkur tarziga nazar tashlaydigan bo'lsak, boshqalarga hech o'xshamaydigan, ming yillar davomida shakllangan, nafaqat o'zaro muomala, balki hayotimizning uzviy bir qismi sifatida namoyon bo'ladigan bir qator o'ziga xos xususiyatlarni ko'ramiz.

Misol uchun tilimizdagi mehr-oqibat, mehr-muhabbat, mehr-shafqat, qadr-qimmat degan, bir-birini chuqur ma'no-mazmun bilan boyitadigan va to'ldiradigan iboralarni olaylik. Qanchalik g'alati tuyulmasin, bu iboralarni boshqa tillarga aynan tarjima qilishning o'zi mushkul bir muammo.

Shuni aytish lozimki, bu tushunchalar kimdir shunchaki o'ylab topgan shirin kalom, quloqqa xush yoqadigan so'zlar emas. Bunday tushunchalar asrlar mobaynida el-yurtimizning dunyoqarashi, ma'naviy hayotining negizi sifatida vujudga kelgan, ong-u shuurimizdan chuqur joy olgan buyuk qadriyatlarning amaliy ifodasidir.

3-mashq. Gaplarni ko'chiring. O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishi va uning ahamiyati haqida bahs uyushtiring.

Tilimiz boy. Har qanday ma'no ifodasiga bir necha so'z topiladi. Faqat bu so'zlarni topish va dadil devon tiliga kiritish kerak...

Til haqidagi qonun bizga nima uchun kerak? G'ururimizni namoyish qilish uchunmi? Izzat-nafsimizni qondirishimiz uchunmi?

Yo'q! Bizga til haqidagi qonun o'zligimizni saqlab qolish uchun, tilimizni yo'qotib qo'ymaslik uchun, o'zbek degan xalqning yo'q bo'lib ketmasligi uchun kerak. (*E. Vohidov*)

4-mashq. Uyga vazifa. «O'zbekim deb keng jahonga Ne uchun madh etmayin!» (*E. Vohidov*) mavzusida matn tuzing. Unda olg'a surilgan g'oya haqida suhbatlashing.

TAKRORLASH

FONETIKA BO'YICHA O'TILGANLARNI TAKRORLASH

Savol va topshiriqlar

1. Fonetika nimalar haqida ma'lumot beradi?
2. Unli tovushlar deb nimaga aytiladi?
3. Undosh tovushlar qanday hosil bo'ladi?
4. Hosil bo'lish o'rniga ko'ra undoshlar qanday turlarga bo'linadi?
5. Hosil bo'lish usuliga ko'ra undoshlar necha xil bo'ladi?
6. Jarangli undoshlar qaysilar?
7. Jarangsiz undoshlar deb nimaga aytiladi?

5-mashq. Gaplarni ko'chiring. Birinchi va ikkinchi gaplardagi unli tovushlarni ajratib, ularga tavsif bering. Ilm o'rganishning foydali tomonlari to'g'risida bahslashing.

1. Bilim mehnat bilan, tilak g'ayrat bilan go'zal. 2. Odamni katta gavda emas, aql yuksaltiradi. 3. Inson ilm-u hunari va aql-idroki bilan har qanday qushdan baland parvoz qiladi. 4. Bilimdonlikning sir-u asrori g'ayrat hamda matonat bilan o'qish va o'rganishdadir. 5. Bobolarning ulug'vor ishlarini ijodiy rivojlantira olsang, sen baxtiyorsan. (*R. Usmonov*)

◆ **6-mashq.** Matnni o'qing. Undosh tovushlarni aniqlab, jadvalga joylashtiring.

Bulbullar bu yerda ko'p bo'lar ekan. Goho ularning yoqimli, yangroq tovushlari havoni to'ldirib yuboradi.

Bulbulni tinglashni sevaman. Kuylari qalbmida allaqanday yoqimli hislarni chayqatib yuboradi...

Bulbulning sayrash — dunyoning eng baland lazzati. Bulbulning maqomlari, kuylari to'qqiz yuz to'qson to'qqiz emish... Bulbul jonivor qushlarning asili... (*Oybek*)

Lab undoshlari	Til undoshlari				Bo'g'iz undoshi
	Til oldi	Til o'rta	Til orqa	Chuqur til orqa	

7-mashq. Matnni ko'chiring. Undosh tovushlarni topib, ularni izohlang.

Seni ona dedim,
Ko'zim o'ngida
Mushfiq u qiyofang bo'ldi namoyon.
Parcha et qoshida bedor bir diyda,
Sadoqati cheksiz, mehri bepoyon. (A. Oripov)

8-mashq. Nuqtalar o'rniga tushirib qoldirilgan harflarni qo'yib, maqollarni ko'chiring va ularda ilgari surilgan g'oya haqida fikrlashing.

1. Eling senga cho'...sa qo'l, Unga do...m sodiq bo'l. 2. Yurt boshiga ish tu...sa, er yigit ...ozir bo'lar. 3. Xalq bor yerda ...aqlik bor. 4. El boqsa, bax...ing kular, el bo...masa, taxting qular. 5. Xalq...a suyansang, bo'l...rsan, Xalqdan ch...qsang, so'larsan. 6. B...rlikda baraka bor. 7. Baxt kaliti me...natda. 8. Olt...n olma, du... ol. 9. Salomatl...k – tum...n boyl...k.

9-mashq. Uyga vazifa. «Assalom, maktab!» mavzusida matn tuzing. Unda ishlatilgan tovushlarni izohlang.

IMLO BO'YICHA O'TILGANLARNI TAKRORLASH

Savol va topshiriqlar

1. Orfografiya nimani o'rgatadi?
2. Unlilar imlosi deganda nimani tushunasiz?
3. Undosh tovushlar imlosi haqida so'zlab bering.
4. Asos va qo'shimchalar imlosi haqida nimalarni bilasiz?
5. Qo'shib va ajratib yoziladigan so'zlarga misollar keltiring.
6. Chiziqcha qaysi o'rinlarda ishlatiladi?
7. Bosh harflarning ishlatilish o'rinlari haqida so'zlab bering.

✓ **10-mashq.** Quydagi so'zlarni ko'chirib yozing. Aytilishi va imlosidagi farqlarni izohlang. Ular ishtirokida gaplar tuzing.

Saxovat, xiyla, mehr-muruvvat, mudofaa, hilpiramoq, xilmaxil, hayotbaxsh, manfaatdorlik, maqtanchoqlik, xususiy-lashtirish, mutaxassis, mahliyo, mo'tabar, taqsimot, iztirob, tabiat, navo, firma, tadbirkor, bunyodkorlik, donishmand, iste'dod, ijodkor.

11-mashq. «H» va «x» harfi ishtirok etgan soʻzlarga oʻntadan misol toping va ular ishtirokida gaplar tuzing.

N a m u n a:

Jaholat, suhbat, hikmat, har dam, rayhon, havas, himoya, zahmat, jahon, dehqon; xizmat, xotira, xalqparvarlik, taxt, poytaxt, dasturxon, oshxona, faxr, xitob, saxovat.

Xalqparvarlik va vatanparvarlik yoshlarning asosiy fazilati boʻlmogʻi darkor.

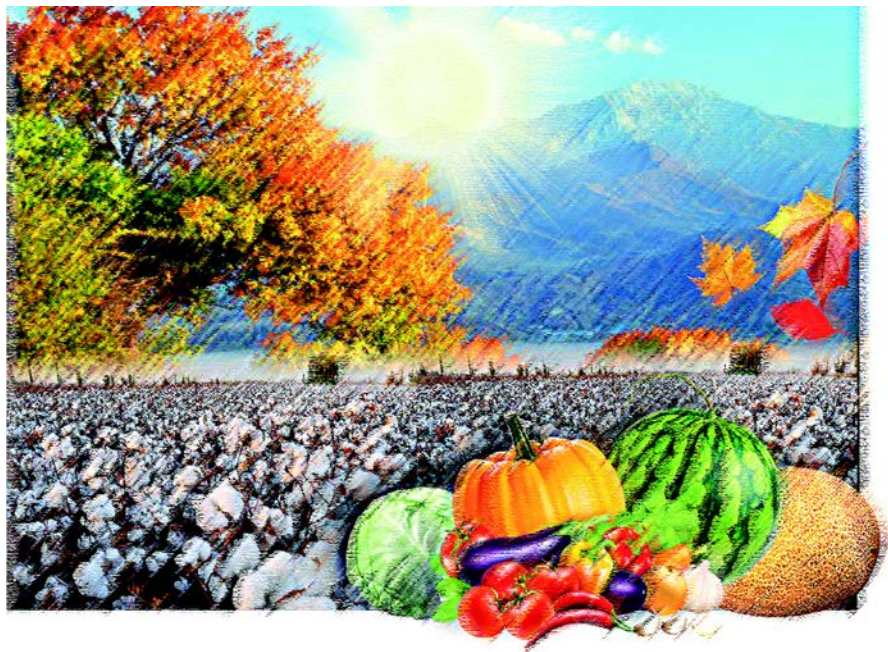
12-mashq. Xato yozilgan soʻzlarni toʻgʻrilab, matnni koʻchiring. Soʻzlarning imlosini tushuntiring. Matndagi gʻoyani tahlil qiling.

Gʻazapdan oʻzingni asra, chunki gʻazab tufayli inson oʻz ishlarini, ezgu maxsatlarini unitadi.

Mol-dunyoga xirs qoʻyma, ochkoʻz boʻlma. Ezgu ishni koʻz-koʻz qilma. Maxtanchogʻ boʻlma.

Oʻz ruxing bilan ziddiyatga tushmasliyning birdan bir yoʻli foydali mehnatdir. («Ezgu oʻy, ezgu soʻz, ezgu amal» kitobidan)

13-mashq. Uyga vazifa. Rasm asosida «Kuz saxovati» mavzusida matn tuzing. Uni imlo qoidalariga rioya qilgan holda yozing.

QO'SHIMCHALAR VA ULARNING IMLOSI BO'YICHA O'TILGANLARNI TAKRORLASH

Savol va topshiriqlar

1. Qo'shimchalar deb nimaga aytiladi?
2. So'z yasovchi qo'shimchalarga misollar keltiring.
3. Shakl yasovchi qo'shimchalar deb nimaga aytiladi?
4. *Olindi, erkin* so'zlari tarkibida kelgan qo'shimchalarning nimasi bilan bir-biridan farqlanishini ayting.

14-mashq. Qavs ichida berilgan qo'shimchalardan mosini qo'yib, gaplarni ko'chiring va ularni izohlang. O'zingiz yashayotgan viloyatning go'zalliklari haqida gapirib bering.

Bu olam (-ga, -da, -ni) men kezma (-kan, -di, -gan) yurt kam qoldi, — deb davom etdi Bobur o'y (-li, -chan, -siz) ohangda. —Ne-ne go'zal maskanlarni zabt etmadi (-ng, -m, -si)! Lekin hech yerda undek latofatlig' bir viloyat (-ning, -ni, -i) ko'rmadim. (*X. Sultonov*)

♦ **15-mashq.** Quyidagi qo'shimchalarni jadvalga joylashtiring va ularni so'zlarga qo'shib, gap ichida keltiring.

-ta, -tadan, -tacha, -nchi, -ov, -ovlon, -ala, -ni, -ning, -la, -i, -y, -ar, -im, -ga, -ka, -qa, -dan, -nch, -inch

So'z yasovchi qo'shimchalar	Lug'aviy shakl yasovchi qo'shimchalar	Sintaktik shakl yasovchi qo'shimchalar

16-mashq. Tagiga chizilgan qo'shimchalarning turini aniqlang va gaplarni ko'chiring, ilm haqida aytilgan maqollarni toping.

Ilm-hunardan bahramand bo'lgan kishi barkamol insondir. O'qimishli, bilimdon, madaniyatli odam bilan johil, nodon, savodsiz o'rtasida yer bilan osmoncha farq bor. Bu yorug' dunyoning go'zalligi, boyligi, betakror saxovati ilm-hunar peshvolarining borligi, adabiyot va san'atga rag'bat tufaylidir. «Olim bo'lsang, olam seniki», — deydi xalqimiz. (*G'. Salomov*)

17-mashq. *Uyga vazifa. -oy, -loq, -cha, -choq, -li, -ning, -siz, -gacha, -guncha* qo'shimchalarini so'zlarga qo'shib ko'ring va ular ishtirokida gaplar tuzing.

N a m u n a: Tursunoy bilan bir sinfda o'qiyviz.

LEKSIKOLOGIYA BO'YICHA O'TILGANLARNI TAKRORLASH

Savol va topshiriqlar

1. *Meva, daryo, oy* so'zlarini ko'chma ma'noda qo'llab gaplar tuzing.
2. Atamalar deb nimaga aytiladi?
3. Shevaga xos so'zlarga misollar keltiring.
4. Eskirgan so'zlar deb qanday so'zlarga aytiladi?
5. O'zbek tiliga nima sababdan boshqa tillardan so'zlar o'zlashgan? Shu haqda o'z fikringizni bildiring.

18-mashq. Ko'chma ma'noda ishlatilgan so'zlarni topib, ularni izohlang. Siz ham o'z nutqingizda ko'chma ma'nodagi so'zlardan foydalanasizmi?

1. Eski buloqning ko'zi ochildi. (*Sh. Rashidov*) 2. Soqchi ota-onam borligiga ishonmadi, shekilli, gapni aylantiraverdi. (*Abdulla Qahhor*) 3. Qavm-qarindosh bir dasturxon boshida gurungni quyuq qildik. (*N. Normatov*) 4. Kemtik oy cho'qqilar orasidan mo'ralaydi. (*A. Narziqulov*) 5. Osmonda yulduzlar ko'p. Somon yo'li osmonning u tarafidan bu tarafiga kumush soyday oqadi. (*K. Qodirov*)

6. Tunov kun biznikida
Bo'ldi kattakon hashar.
Ko'chib keldi deyman-ov
Hasharga butun shahar...
Hashar rosa qizidi. (*Abdurahmon Akbar*)

19-mashq. O'zingiz o'qiyotgan tarix, algebra, adabiyot, geografiya, zoologiya fanlariga oid atamalarga misollar keltiring va ularni izohlang.

20-mashq. Nuqtalar o'rniga quyida berilgan ma'nodosh so'zlardan mosini qo'yib, gaplarni ko'chiring.

Akmal aka ikkalamiz qoldik. Chigirtkalarining chirillashini, ... muallaq turib qanot ... so'fito'rg'ayning issiqdan ... vijir-vijir ... demasa, atrof ... edi. Akmal aka xurjunga ... qo'yib birpas cho'zildi. Men ... o'tiribman. (*N. Fozilov*)

Soʻzlar: koʻkda, osmonda, samoda, fazoda; silkitayotgan, qoqayotgan; shikoyat qilib, nolib; sayrashini, chugʻurlashini; tinch, jimjit, osuda; boshini, kallasini; qoshida, oldida, yonida.

21-mashq. *Uyga vazifa. Muarrix (tarixchi), mutarjim (tarjimon), shuaro (shoirlar), handasa (geometriya)* soʻzlarini qatnashtirib gaplar tuzing.

Namuna:

Muhammad al-Xorazmiyning handasa ilmiga oid yozgan asarlari hozirda ham oʻz ahamiyatini yoʻqotgani yoʻq.

FEʼL SOʻZ TURKUMI BOʻYICHA OʻTILGANLARNI TAKRORLASH

Savol va topshiriqlar

1. Feʼllarning grammatik xususiyatlari haqida soʻzlab bering.
2. *-ma, emas, yoʻq* vositalari yordamida boʻlishsiz feʼllar yasang.
3. Feʼl nisbatlarini yasovchi qoʻshimchalar qaysilar?
4. Feʼl mayllari qanday hosil qilinadi?
5. *Yugurmoq, ekmoq, qaramoq* feʼllarini uch zamon shakllari bilan oʻzgartiring.
6. Harakat nomiga xos belgilarni ayting.
7. Ravishdosh yasovchi qoʻshimchalarni sanang.
8. Sifatdoshlarga misollar ayting.
9. Sodda, qoʻshma, juft feʼllarga misollar keltiring.

22-mashq. Matnni oʻqing, feʼllarni topib, ularning mayl, nisbat, zamon shakllarini belgilang. Oxirgi gap boʻyicha bahslashing.

... Alisher oʻrtogʻining aytganini eshitmadi, shekilli:

— Ov qilmoq, merganlik — ermak narsa, lekin eng zoʻr zaruriyat maktabdir. Turmushning koʻp sirlarini maktab oʻrgatadi.

Suhbatning bunday keskin oʻzgarganidan shoshib, bir on jim qolgan bolalarning kattarogʻi:

— Kim oʻrgatdi senga bu gaplarni? — deb soʻradi Alisherga tik qarab.

— Bilaman-da, otam hamisha: «Olim odam xor boʻlmaydi», — deydilar. (*Oybek*)

23-mashq. Ajratib ko'rsatilgan qo'shimchalarga ta'rif bering.

Hayitvoy o'rtog'imnikiga kirmadim. Murodixonlarnikiga qarab yurdim. Shu o'rtog'im juda yaxshi-da! Lekin sizlab gapiradi, men ham sizlayman. Keyin-chi, otalarini «dada» deb chaqirishadi.

Murodxonga: — Jon o'rtoq, bedanalarni qo'yib yuboraylik, onalarining oldiga borishsin, bizni duo qilishadi, — degandim, darrov rozi bo'lib, uylaridan katta qaychi olib chiqdi. (*X. To'xtaboyev*)

♦ **24-mashq.** Fe'llarning tuzilishiga ko'ra turini aniqlab, jadvalga joylashtiring. Ular ishtirokida gaplar tuzing.

Berdi-qo'ydi, sotib olmoq, sotmoq, yuzlanmoq, o'lchamoq, qaltiramoq, irg'ishlamoq, qo'zilamoq, uyqusiramoq, ko'karmoq, burmoq, qo'l urmoq, xatlamoq, kulmoq, javob bermoq, nazar solmoq, olib chiqmoq, aytdi-qo'ydi, sindi-qoldi.

Sodda fe'llar	Qo'shma fe'llar	Juft fe'llar

25-mashq. Uyga vazifa. Boshqotirmani yeching. Maqoldagi fe'l shakllariga izoh bering. Undagi fikrga qo'shilasizmi?

1, 2, 3, 4, 5 — rangli, nodir metall nomi.

6, 7, 8, 9 — meva nomi.

10, 11 — hafta boshlanuvchi kun nomining birinchi bo'g'ini.

12 — alifbodagi 14-harf.

13, 14 — qizil so'zining ma'nodoshi.

OT, SIFAT SO'Z TURKUMLARI BO'YICHA O'TILGANLARNI TAKRORLASH

Savol va topshiriqlar

- Otlarda kelishik qo'shimchalari qanday ishlatiladi?
- Otlarda egalik qo'shimchalari va ularning imlosi haqida so'zlab bering.
- Otlar qanday yasaladi?

4. Otlarning ma'no guruhlariga misollar keltiring.
5. Qo'shma, juft, takroriy otlar va ularning imlosi haqida gapiring.
6. Asliy va nisbiy sifatlar haqida so'zlab bering.
7. Sifat darajalariga misollar keltiring.
8. Sifatlar otlashganda qaysi gap bo'lagi bo'lib kela oladi?

26-mashq. Gaplarni o'qing. Yasama otlarni aniqlab, ularning yasalishini tushuntiring. O'zbekistonni nima uchun «serquyosh o'lka» deymiz? Shu haqdagi fikrlaringizni aytib bering.

Iqbolxonning ish stolidagi mitti guldonda sovuqdan ochilmay qolgan atirgulning ikki dona g'unchasi turar edi. (*S. Zunnunova*)

O'zbekiston — go'zal diyor,
Saodatga mehnati yor.
O'zgacha bir hikmati bor,
Halollikka aytar alyor!

(*Yo'ldosh Sulaymon*)

27-mashq. Gaplarni ko'chiring. Sifatlarning ma'no guruhlarini va gapdagi vazifasini aniqlang. Yaxshilik va yomonlik haqida bilganlaringizni gapirib bering.

1. Yaxshi so'z bilan ilon inidan chiqar. 2. Do'sti nodondan dushmani ziyrak yaxshi. 3. Qomati baland bo'lgan har kishining qimmat ham baland emas. 4. Yomon kishilarga hamroh bo'l-sang, qozonga o'xshab qorasini yuqtiradi. 5. Nodonga pand aytsang, qafasga shamol yuborgan bilan teng bo'ladi. (*Sa'diy hikmatlaridan*) 6. Bek dono, botir, sheryurak bo'lishi lozim. Uning bilimli, zakovatli, mulohazakor bo'lishi taqozo etiladi. Ochiq yuzlilik bekning yaxshi fazilatlaridan biri. (*Yusuf Xos Hojib*)

28-mashq. Uyga vazifa. «Sog' tanda sog'lom aql» mavzusida matn tuzing. Unda qo'llangan ot va sifatlarning tuzilishiga ko'ra turlariga e'tibor bering.

SON VA RAVISH SO‘Z TURKUMLARI BO‘YICHA O‘TILGANLARNI TAKRORLASH

Savol va topshiriqlar

- ?
1. Sonlarga egalik va kelishik qo‘shimchalarini qo‘shib ko‘ring.
 2. Sodda, qo‘shma va juft sonlarga misollar ayting.
 3. Sonlarning imlosi haqida so‘zlang.
 4. Ravishning qanday ma‘no turlari bor?
 5. Ravishlarning yasalishi haqida so‘zlang.
 6. Sodda, qo‘shma, juft va takroriy ravishlarga misollar keltiring.

✓ **29-mashq.** Matnni o‘qing. Sonlarning ma‘no turlarini aniqlang.

Muhammad al-Xorazmiy 873-yilda Xorazmda tavallud topgan. U algebra va geometriya, geografiya kabi fanlarning rivojiga munosib hissa qo‘shgan.

Muhammad al-Xorazmiyning «Al-jabr» kitobi uch bo‘limdan iborat. Unda oltmishdan ortiq murakkab masalalarni tenglama yordamida yechish yo‘llari ko‘rsatilgan.

Asar 1145-yili R. Chester tomonidan lotin tiliga tarjima qilingan. «Al-jabr» so‘zi «algebra», Al-Xorazmiy esa «algoritm» deb atalgan. (*S. Ahmedov*)

30-mashq. Gaplarni ko‘chiring, ravishlarni aniqlab, ularga izoh bering. Kamtarlik haqida fikrlashing.

1. Dushmaningiz bilan tortishayotganingizda ham ochiqchasiga va mardlarcha fikr bildiring. (*A. Abdullayev*) 2. Barcha maqtanchoqlarning birdan bir qismati shuki, ular ertami-kechmi pand yeyishadi. (*V. Shekspir*) 3. Kishi o‘z fazilatlarini haqida qancha kam bilsa, bizga shuncha yoqadi. (*R. Emerson*) 4. Xalq ahvolidan doimo boxabar bo‘l. (*Amir Temur*) 5. Birdan koridorning narigi chetida kimningdir tez yurib kelayotgani eshitildi. (*P. Qodirov*) 6. Olmaxon yerdan ko‘ra daraxtda tezroq yugurar ekan. (*S. Maxsumov*)

31-mashq. Uyga vazifa. «Buyuk allomalar yurti» mavzusida matn tuzing. Unda son va ravish so‘z turkumiga oid so‘zlardan foydalaning.

M A T N

MATNDA KO'P MA'NOLI, MA'NODOSH SO'ZLARDAN FOYDALANISH

1-topshiriq. Matnni ko'chiring, unda ishlatilgan «unmoq» va «o'smoq» so'zlariga izoh bering.

Tuproqning eng katta hikmati shundaki, unda har qanday urug' unadi, o'sadi, kamol topadi. Adabiyot ham shunga o'xshaydi. Unda ham eng go'zal fikrlar va tuyg'ularning unib-o'sishini ko'rasiz. (*Eshqobil Shukur*)

2-topshiriq. Kuch borki, hayot borki, oldinga intilib yashamog'imiz kerak. (*E.Vohidov*) Gapdagi «hayot» so'zi o'rnida «umr», «oldinga» so'zi o'rnida «olg'a» so'zlarini ishlatib bo'ladimi? Shu haqda fikrlashing.

So'zlarning o'z yoki ko'chma ma'noda ishlatilayotgani matn ichida bilinadi. Ko'p ma'noli va ma'nodosh so'zlardan foydalanish matnning ta'sirchanligini, ifodaviyligini oshirish uchun xizmat qiladi.

32-mashq. Matnni ko'chiring. Unda ishlatilgan ko'p ma'noli so'zlarni izohlang.

Yuzning kulib turishi unchalik qiyin ish emas. Muhimi, ko'ngil kulib turishi kerak. Kimning ko'ngli kulib tursa, odamlar: «Istarali ekan!», — deyishadi. Bu «yulduzi issiq odam» degani. Men hamsuhbatlarimga ana shu saodatni tilayman. (*Tohir Malik*)

33-mashq. Gaplarni o'qing. Ularda ishlatilgan ko'chma ma'nodagi so'zlarni toping va ularning gapdagi o'rnini izohlang.

1. Kumush qishdan, zumrad bahordan Qolishmaydi kuzning ziynati. (*Uyg'un*) 2. Onaning qalbi — mehr bulog'i. (*Maqol*) 3. Ona kabi mehribon, Ilm-fanlarga makon, Yayrab o'qiyman har on, Qadrdomim maktabim! (*Ilyos Muslim*) 4. Odam borki, odamlarning naqshidir, Odam borki, hayvon undan yaxshidir. (*Alisher Navoiy*) 5. Bunday puch gaplarga ukasi ko'nabdi. («*Tegirmonchi*» ertagi) 6. O'zbekiston — hur Vatan, Baxtimiz ayvonidir. Armiyamiz mustahkam, Ona yurt qalqonidir. (*Dil-*

shod Rajab) 7. Maktabiga kechikib, borar emish ba'zida. Vazifani bajarmay, Qizararmish darsida. (*Po'lat Mo'min*) 8. Qo'pol xatoga yo'l qo'ymaslik uchun yetti o'lchab, bir kesish kerak. (*A. Xidirov*) 9. Men uning sovuq qiliqlariga qarab turib, yoshlikdagi bir o'rtoq'imni eslab ketdim. (*Said Ahmad*)

♦ **34-mashq.** Qavs ichidagi ma'nodosh so'zlardan mosini qo'yib, gaplarni ko'chiring va matnda ma'nodosh so'zlardan foydalanishning ahamiyati haqida so'zlang.

1. (Tafakkur qilish, o'ylash, fikrlash) to'xtagan joyda tanazzul boshlanadi. 2. (Luqma, yemish)ning halolligi iymonning mustahkamligida. 3. Yolg'on bilan (chin, rost) do'stlashgan manzilda adolat bo'lmaydi. 4. Yaxshilik va yomonlik eshiklarini (inson, odam, kishi) o'z ixtiyori bilan ochadi. 5. Xo'jasining gaplarini takrorlashni puxta o'zlashtirib olgani bilan to'tiqush (ma'ruzachi, voiz) ga aylanib qolmaydi. (*I. Mamanov*)

35-mashq. *Ozodlik, mustaqillik, erkinlik; baland, yuqori, yuksak; tez, jadal* so'zlari ishtirokida matnlar tuzib, ma'nodosh so'zlarning ishlatilish o'rinlariga izoh bering.

Savol va topshiriqlar

1. Ko'p ma'noli so'zlar ishtirokida «O'lkamizga oltin kuz keldi» mavzusida matn tuzing.
2. «Ona yerning saxovati» mavzusida matn tuzing va unda ma'nodosh so'zlardan foydalaning.

36-mashq. *Uyga vazifa.* Ko'p ma'noli va ma'nodosh so'zlardan foydalanib «Do'st – insonga qanot» mavzusida matn tuzing.

SHAKLDOSH, QARAMA-QARSHI MA'NOLI SO'ZLARDAN FOYDALANISH

1-topshiriq. *Ot, o't, yer, bor, tor* shakldosh so'zlari ishtirokida matnlar tuzing va ularning ishlatilish o'rinlariga izoh bering.

2-topshiriq. Ajratib ko'rsatilgan so'zlarning qarama-qarshi ma'noli juftlarini toping. Ularni almashtirib qo'llash mumkinmi? Shu haqda fikr bildiring.

Haqiqiy ijodkorning vijdoni va imoni o'zi **tug'ilib o'sgan** yurt kamoli, o'zi mansub xalqning quvonch-tashvishlari bilan bog'liq bo'lishi kerak. (*Sh. Bo'tayev*)

Shakldosh soʻzlarning maʼnosi matn ichida oydinlashadi. Matnlarda shakldosh va qarama-qarshi maʼnoli soʻzlardan foydalanish nutqning taʼsirchanligini oshirishga xizmat qiladi.

37-mashq. Matnni oʻqing, shakldosh soʻzlarning ishlatilish oʻrinlariga diqqat qiling, maʼnosini izohlang. Tagiga chizilgan soʻzlarning zid maʼnoli juftini toping.

1. Yurtimizda koʻplab yaxshi insonlar bor. Yaxshilik tilasang, ularning huzuriga bor. 2. Halol topgan inson ogʻrinmasdan yer. Mehnat qilsang, har qanday yerdan moʻl hosil olish mumkin. 3. Qoʻlingdan kelsa, barcha insonlarga yaxshilik qil. Doʻstlaring shunday boʻlsinki, orangizdan qil ham oʻtmasin.

38-mashq. Sheʼriy matnda ishlatilgan shakldosh soʻzlarga eʼtibor bering. Ularning maʼnolarini izohlang.

Idish nuqsonlidir, gar boʻlsa qadoq,
Aslo ayb boʻlmas qoʻldagi qadoq.
Ilmga bagʻishlab oʻtkaz har onni,
Aqling botmon boʻlsin, vazning bir qadoq.

(A. Shukurov)

39-mashq. «Qoʻlingdan kelguncha chiqar yaxshi ot, Yaxshilik qil, bolam, yomonlikni ot...» satrlari bilan boshlanuvchi sheʼriy matnning davomini ayting. Tuyuq kimning qalamiga mansubligini aniqlang. Shoirning mahorati nimada ekanligini toping.

40-mashq. Oʻzbek xalq askiyalarini eshitganmisiz? Ularda ishlatilgan shakldosh soʻzlarning maʼnolariga diqqat qilganmisiz? Shu haqda sinfdoshlaringiz bilan fikrlashing.

Savol va topshiriqlar

1. «Oltin oʻtda bilinadi, odam — mehnatda» mavzusida matn tuzing. Matnda shakldosh soʻzlardan foydalaning.
2. *Katta, uzun, baland* soʻzlarga qarama-qarshi maʼnoli soʻzlarni toping va ular ishtirokida gaplar tuzing.

41-mashq. *Uyga vazifa.* Mumtoz adabiyot namoyandalarining tuyuqlaridan namunalar ayting. Shakldosh soʻzlarga izoh bering.

MUSTAQIL SO‘Z TURKUMLARI HAQIDA MA‘LUMOT

OLMOSH SO‘Z TURKUMI VA UNING TASNIFI

1-topshiriq. Berilgan gaplar tarkibidagi ajratib ko‘rsatilgan so‘z-larning qaysi so‘z o‘rnida qo‘llanilganini aniqlang.

1. Qizchaga biror narsa bo‘lganini payqagan Alisher bor kuchi bilan **unga** qarab yugurdi. (*L. Bat*) 2. Hamid Olimjon o‘z she‘riyatida shunday kamolot darajasiga erishadiki, **u** so‘zdan tanbur torlaridek turli pardalarda foydalanar, uni o‘ynata, jaranglata bilardi. (*N. Karimov*) 3. Olim musobaqada g‘olib chiqdi. **Bu** hammamizni quvontirdi.

2-topshiriq. Berilgan gaplarda takrorlangan so‘zlar nimaga olib kelyapti? Ularni qaysi so‘zlar bilan almashtirsa, to‘g‘ri bo‘ladi? O‘z nutqingizda shu kabi so‘zlardan foydalanasizmi?

Lirika **shoir qalbining** yilnomasidir. **Shoir o‘z qalbida** kechgan jarayonlarni aks ettirish orqali **o‘z qalbining** tarixini yaratadi. Shoir zukko va zakiy inson bo‘lganligi sababli hatto **shoirning** shaxsiy tuyg‘ulari harakatida ham keng kitobxonlar uchun ahamiyatli allaqanday nurli qirralar bo‘ladi. **Shoir** lirikasidagi ana shu qirralar hali ham porloqdir. (*N. Karimov*)

3-topshiriq. Berilgan gaplarda ajratib ko‘rsatilgan so‘zlarning qanday so‘roqqa javob bo‘lishini aniqlang. Ularning ma’nolarini izohlang.

1. **Kim** ko‘p o‘qisa, **u** ko‘p biladi. 2. Toshkentning **qayeriga** qaramang, hashamatli binolar qad rostlamoqda. 3. **Kim** nayzani uzukdan o‘tkazsa, **o‘sha** g‘olib bo‘ladi. (*Ertakdan*) 4. **Bu** yer sherlar makoni. (*Izzat Sulton*) 5. **Shuncha** qalamni nima qilasan?

Barcha mustaqil soʻz turkumlari, soʻz birikmasi va gap oʻrnida almashinib qoʻllaniluvchi, ularga ishora qiluvchi yoki soʻroq bildiruvchi soʻzlar olmosh hisoblanadi. Masalan: *Kitobni koʻp oʻqisangiz, undan koʻp hikmat topasiz. Istagim shuki, doimo tinchlik boʻlsin.*

Birinchi gapda *undan* olmoshi *kitob* soʻzi (ot) oʻrnida, ikkinchi gapda *shuki* olmoshi *doimo tinchlik boʻlsin* gapi oʻrnida qoʻllanilgan.

Olmoshlarning aniq atash maʼnosi boʻlmaydi. Uning qaysi maʼnoda kelayotgani matnda qaysi soʻz yoki gap oʻrnida almashinib kelishiga qarab belgilanadi.

Olmoshlarning maʼnosiga koʻra turlari:

Turlari	Olmoshlar
Kishilik olmoshlari	<i>men, sen, u; biz, siz (sizlar), ular</i>
Oʻzlik olmoshi	<i>oʻz</i>
Koʻrsatish olmoshlari	<i>bu, shu, u, oʻsha, ana, mana, mana bu, mana shu, manavi, anovi</i>
Soʻroq olmoshlari	<i>kim? nima? qayer? qanaqa? qaysi? qalay? qancha? necha? nega?</i>
Belgilash olmoshlari	<i>hamma, barcha, bari, har bir, har nima, har narsa, har qanday, har qaysi, baʼzi</i>
Boʻlishsizlik olmoshlari	<i>hech kim, hech narsa, hech qachon, hech qanaqa, hech qaysi</i>
Gumon olmoshlari	<i>kimdir, nimadir, allakim, allaqanday, qaysidir, allanarsa, allaqancha, allaqaysi</i>

42-mashq. Daftaringizga jadval chizing va quyida berilgan olmoshlarni unga joylang. Ushbu olmoshlarning qaysilaridan koʻp foydalanasiz? Shu haqda soʻzlab bering.

Olmoshlar: kim, nima, qayer, men, sen, oʻz, u, bu, shu, qanaqa, qanday, hamma, barcha, bari, kimdir, nimadir,

biz, siz, o'sha, ana, mana, hech kim, hech nima, har bir, har kim, har qanday, ular, nega, necha, mana bu, anovi.

43-mashq. Berilgan gaplarda qo'llangan olmoshlarning ma'no turlarini aniqlang. Birinchi gap bo'yicha bahs yuriting.

1. O'zi haqida o'ylamay, faqat elga bilim berish haqida o'ylagan olim kishi xuddi shamga o'xshaydi, u o'zini yondiradi va xalqni ziyoli qiladi. 2. Haqiqiy olim shunday kishiki, uning so'zi, o'yi, fikri va ishi bir xil bo'ladi. («*Otalar so'zi*») 3. O'zingdan o'zgadan marhamat kutma, o'zbek o'g'li, o'zligingni unutma! (*Iqbol Mirzo*) 4. Men fikrimni jamlab, hikoyamni boshladim. (*X. Sultonov*) 5. Bu hol odamni beixtiyor ajib o'ylarga g'arq qiladi. (*X. Sultonov*) 6. Bizda harakat qilgan odam yomon yashamaydi. (*Sh. Jabborov*) 7. Marhamat, biz sizni kutyapmiz, avvalgi joyingizda ishlayverasiz. (*Sh. Jabborov*) 8. Qani, ortimdan yur, senga aytadigan yana bir so'zim bor. (*O. Yoqubov*) 9. Nazir ota yuzlarida qandaydir tabassum bilan qutini tita boshladi. (*O' Umarbekov*) 10. U yerda bo'lgan har qanday odam ruhan yengil tortib, kayfiyati ko'tarilishi muqarrar. (*Sh. Jabborov*)

◆ **44-mashq.** O'qing. Nuqtalar o'rniga mos so'zlarni qo'yib, ko'chiring.

1. Yigit bechoraning rangi quv o'chib ketgan. ... lablari pir-pir uchadi. 2. Tog'am — tajribali yurist. ... ko'p ishlarni adolatli hal qilgan. 3. Hovlimizdagi qip-qizil lolalar yal-yal yonadi. ... lolalar hammaning havasini keltiradi. 4. Bizning sinfimiz musobaqada birinchi o'rinni oldi. ... o'ringa intilgan o'quvchilar ko'p edi.

Savol va topshiriqlar

1. Olmosh deb nimaga aytiladi?
2. Olmoshlar qaysi so'z turumlari o'rnida keladi?
3. Olmoshlar qanday so'roqlarga javob bo'ladi?
4. Olmoshlar necha turli bo'ladi?
5. Otlar o'rnida almashib keluvchi olmoshlarga misollar ayting.
6. Miqdor bildiruvchi so'zlar o'rnida qaysi olmoshlarni ishlatish mumkin?

45-mashq. *Uyga vazifa.* Quyida berilgan gaplarni o'qing. Ajratib ko'rsatilgan so'zlar o'rniga mos olmosh qo'llab, gaplar tuzing.

1. **Xudoyberdi To'xtaboyev** — bolalarning sevimli yozuvchisi.
2. **Qiziqarli** kitoblarni ko'p o'qish kerak.
3. Men bu yil **yettinchi** sinfni tamomlayman.

KO'RSATISH OLMOSHLARI

1-topshiriq. *Bu, shu, u, o'sha* so'zlarining har birini gap ichida keltiring.

2-topshiriq. Gap ichidagi olmoshlarning qanday gap bo'lagi vazifasida kelayotganini aniqlang.

Oldingi gap, gapdagi biron-bir so'z, so'z birikmasi o'rnida qo'llanib, unga ishora qiluvchi yoki biror so'zni aniqlab keluvchi olmoshlar ko'rsatish olmoshlari hisoblanadi.

So'z ma'nosini aniqlab keluvchi olmoshlar o'zi aniqlayotgan so'zdan oldin qo'llanadi. Masalan: *Bu daftar meniki.*

***Bu, shu, u, o'sha, ana, mana* kabi so'zlar ko'rsatish olmoshlari sanaladi.**

46-mashq. Ko'chiring. Ko'rsatish olmoshlarining tagiga chizing. Beshinchi gapdagi fikr bo'yicha bahslashing.

1. Bu cholni butun yurt izzat qilardi. (*Said Ahmad*)
2. Hovlini supurish, idish-tovoqlarni yuvish o'shaning bo'ynida. (*X. To'xtaboyev*)
3. Bu tushmi yo xayol, bu na turli kuy, Qayerdan bu qadar qushlar sayrash? (*Zulfiya*)
4. Tog'asining shu odati sabab o'g'li Haydar ham, qizi Tohira ham bu xonadondan bezib ketishdi. (*O. Yoqubov*)
5. G'azab shunday bir daraxtki, mevasi pushaymonlikdan iborat. (*Samandar Termiziy*)
6. Dunyoda yagona tilagim shuki, Yaxshi nomi-

ngizga g‘ubor tushmasin. (*Mirtemir*) 7. Qishloq allaqachon uyg‘ongan. Har qaysi hovlining burchagida tunning baxmal pardasini parchalab o‘t yaltiraydi. (*O‘. Hoshimov*) 8. O‘sha iliq bahor kuni mavlono Qozizoda Rumiy uning peshanasi-dan o‘pgan edi. (*O. Yoqubov*)

47-mashq. Matnda qo‘llangan ko‘rsatish olmoshlarini izohlang.

Kitoblar – insoniyatning eng bebaho ma’naviy mulki, mislsiz xazinasi. Undan har birimiz foydalanishimiz, aqlimizni xohlaganimizcha uning dur-u javohirlari bilan to‘ldirishimiz mumkin. Undan kuch-quvvat olish, ma’naviyatimizni boyitish imkoniga egamiz. U shunday mo‘jizaviy xazinaki, qancha olsangiz ham bir qatrasini kamaymaydi. Bu xazinaning kaliti qo‘l yetmas joyga ilingan emas. Uning kaliti – mutolaa. Bu kalit doimo sizning ixtiyoringizda. Faqat kutubxonaga kirishga xohish bo‘lsa bas. (*D. Matkarimova*)

48-mashq. Ajratib ko‘rsatilgan olmoshlarni izohlang, ko‘rsatish olmoshlarini aniqlab, ular ishtirokida qayta gaplar tuzing va yozing. Tagiga chizilgan gapni davom ettiring.

Biz kelajagi buyuk Vatanning farzandlarimiz. **Bu** Vatan **bizning** qadimiy tuprog‘imiz. Asrlar qa’ridan kelayotgan munavvar tonglarga ko‘krak ochgan **o‘z** diyorimiz. **Biz uni** sevamiz, ardoqlaymiz. **Uning** qudrati, shon-shuhrati, erk-u farovonligi yo‘lida xizmat etish bilan baxtlimiz. (*B. Shodiyeva*)

Savol va topshiriqlar

1. Ko‘rsatish olmoshlari qaysilar?
2. Ko‘rsatish olmoshlari qanday so‘roqlarga javob bo‘ladi?
3. Uzoqdagi va yaqindagi narsalarni ko‘rsatish uchun qaysi olmoshlardan foydalanamiz?

49-mashq. *Uyga vazifa.* Badiiy asarlardan ko‘rsatish olmoshlari qatnashgan o‘nta gap topib yozing.

KO'RSATISH OLMOSHLARINING TALAFFUZI VA IMLOSI

1-topshiriq. Ko'chiring. Ko'rsatish olmoshlarini toping. Ularning tuzilishiga e'tibor bering.

1. Niyatimga yetaman, mana bu to'polonlar o'tib olsin-chi...— derdi u Onabibiga. (*Asqad Muxtor*). 2. Ehsonning Moskvaga ketishi mana shu kunlarga to'g'ri keldi. (*Abdulla Qahhor*) 3. Voy, manavi bolaning shirinligini! — Parcha xola do'rillab xitob qildi. (*O' Ho-shimov*) 4. Anavini qara-ya, o'zimizning to'pori Zebimi shu? (*Said Ahmad*) 5. Mana buni aytsa bo'lar Eng oliy, zo'r muammo! O'rab oldi uni beshov, Miq etmasdi u ammo. (*A. Oripov*) 6. Mana bu fikringizga jonlar tasadduq bo'lsin! — qichqirdi Sultonmurod. (*Oybek*)

2-topshiriq. Yuqoridagi olmoshlarning qanday yozilganini ayting.

3-topshiriq. *Men, sen, u, bu, shu* olmoshlariga kelishik qo'shimchalarini qo'shing. Asos bilan qo'shimcha o'rtasida qanday o'zgarish bo'layotganini ayting.

4-topshiriq. Gapni o'qing, ko'rsatish olmoshini topib, unga izoh bering. Shu kabi hikmatli so'zlarga misollar keltiring.

Ilmsizga to'g'ri so'z ma'nosizdir, unga o'git-nasihat foydasizdir. (*Ahmad Yugnakiy*)

Yozuvda *mana bu, mana shu, ana bu, ana shu* olmoshlari ajratib yoziladi. Ba'zan bu olmoshlar og'zaki nutqda *manovi, anovi* tarzida talaffuz qilinishi va shunday yozilishi mumkin.

Ba'zi ko'rsatish olmoshlariga egalik va jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigi qo'shimchalari qo'shilganda, «n» tovushi orttiriladi: *shu+n+ga, bu+n+da, bu+n+im, o'sha+n+ga* kabi.

50-mashq. Quyidagi olmoshlar ishtirokida gaplar tuzing.

Bu, shu, o'sha, mana bu, mana shu, ana u, ana shu.

Savol va topshiriqlar

- ?
1. Ko'rsatish olmoshlari deb qanday olmoshlarga aytiladi?
 2. *-cha* qo'shimchasini *u, bu, shu* olmoshlariga qo'shing va sodir bo'layotgan tovush o'zgarishi haqida so'zlab bering.
 3. *Ana shu, mana shu* olmoshlarining talaffuzi va imlosi haqida so'zlang va ular ishtirokida gaplar tuzing.

51-mashq. *Uyga vazifa. O'qing. Ko'rsatish olmoshlarini topib, ma'nosini aytib bering. Ular tarkibidagi tovush o'zgarishlarini tushuntiring. Ajratilgan gap bo'yicha bahslashing.*

1. Siz bolalik qilib bunaqa xomxayollarga borib yurmang. (*Abdulla Qahhor*) 2. Men xalq oldida sizning iltimosingizga shunday javob bermoqqa majbur bo'ldim. (*Oybek*) 3. U bunday jur'atni va hayotiy tasavvurni eng avval ota-onasining muhabbatidan olishi kerak edi. (*P. Qodirov*) 4. — Bunaqa narsa menga ta'sir qilmaydi, — dedi Mastura. (*Abdulla Qahhor*) 5. Shunaqa gaplardan qachon qutulamiz? (*Abdulla Qahhor*) 6. Kitobi bor uyning oftobi bor. Bunday uyning ostonasidan jaholat hatlamaydi. (*Qo'chqor Norqobil*) 7. O'sha-o'sha bujur tol. Shoxchalarida hanuz qushlar chug'urlashyapti. (*Isajon Sulton*)

8. Tinchlik deya yurak-bag'ri kuyuk eldir bu,
Yaratganning qoshida eng suyuk eldir bu,
O'tmishi ham, ertasi ham buyuk eldir bu,
Menga qanday yashamoqni o'rgatmagil sen!

(*Iqbol Mirzo*)

KISHILIK OLMOSHLARI

1-topshiriq. *Men, sen, u, biz, siz, ular* olmoshlarining har biri ishtirokida gaplar tuzing.

2-topshiriq. Gap ichida keltirilgan olmoshlarning qaysi biri ma'nosi bilan bir xil, qaysisi ma'nolari bilan farqlanishini izohlang.

3-topshiriq. Keltirgan misollaringizda olmoshlarning qanday gap bo'lagi vazifasida kelayotganini aniqlang.

Uch shaxsdan biriga ishora qiluvchi olmoshlar kishilik olmoshlari hisoblanadi.

Soʻzlovchi birinchi shaxs, tinglovchi ikkinchi shaxs, nutqdan tashqari barcha shaxs, narsa, voqea-hodisalar oʻzga, yaʼni uchinchi shaxs sifatida qaraladi.

***Men, biz* birinchi shaxs, *sen, siz* ikkinchi shaxs, *u, ular* uchinchi shaxs kishilik olmoshlari hisoblanadi. Bulardan *men, sen, u* birlik, *biz, siz (lar)*, *ular* koʻplik maʼnosini bildiradi.**

Baʼzan *biz, siz, ular* birlik maʼnosida ham qoʻllaniladi. *Biz* birlik maʼnosida qoʻllanganda, kamtarlik, bajargan ishida oʻzini taʼkidlamaslik maʼnosini bildiradi. Masalan: *Mening uyim oʻrniga Bizning uyimiz. Men gʻolib chiqdim oʻrniga Biz gʻolib chiqdik.*

Shuningdek, *siz, ular* yakka shaxsga ishora qilib, hurmat maʼnosini ham bildiradi. Masalan: *Sen kelding oʻrniga Siz keldingiz, U keldi oʻrniga Ular keldilar. Siz* hurmat maʼnosini bildirganda, koʻpincha koʻplik maʼnosini ifodalash uchun unga *-lar* qoʻshimchasi qoʻshiladi. Masalan: *Sizlarga doimo baxt yor boʻlsin.*

52-mashq. Berilgan jadvalni kataklarga mos olmoshlarni qoʻyib, toʻldiring.

shaxs \ son	birlik	koʻplik
1-shaxs		
2-shaxs		
3-shaxs		

◆ 53-mashq. *Men, sen* olmoshlariga *-ni, -ning, -ga, -da, -dan, -niki* qoʻshimchalarini qoʻshing. *-ni, -ning, -niki* qoʻshimchalari qoʻshilganda, asosning tovush tarkibida qanday oʻzgarish boʻlayotganini ayting.

***Men, sen* olmoshlariga *-ni, -ning, -niki* qoʻshimchalari qoʻshilganda, talaffuzda bir *n* tovushi tushib qoladi va shunday yoziladi.**

54-mashq. Ko‘chiring. Kishilik olmoshlarini topib, ularning yozilishiga e‘tibor bering. Qo‘shimcha qo‘shilishi bilan sodir bo‘lgan tovush o‘zgarishlarini bilib oling. «Vatanning asl farzandi» deganda kimlarni tushunasiz? Shu mavzuda munozara uyushtiring.

1. Mening og‘am ichinda, Soqollari tashinda (makkajo‘xori).
2. Iloji bo‘lsa, unga bildirmaylik. (*Cho‘lpon*) 3. To‘ybekaning shuningdek hangamalari boshqa vaqtlarda Kumushni yaxshigina kuldirsa ham, hozir unga yotishib kelmadi. (*Abdulla Qodiriy*).
4. Anovi kungi yosh mehmonni senga maqtasam, achchiqlandim, ammo kelib-kelib bu kun seni o‘shanga berdilar. (*Abdulla Qodiriy*) 5. Sening qancha puling bor edi? — deb so‘radi mirshab sho‘rlik kosib yigitdan. (*G‘afur G‘ulom*) 6. Mustaqillik bizga milliy ma‘naviyat olamini ochib berdi. (*J. Razzoqov*)

7. Sen hali beqiyos bo‘ston bo‘lgaysan,
Bulbullar bazmida doston bo‘lgaysan,
O‘zbekiston, mangu yashnab kulgaysan —
Sening mehring bilan yashaymiz, Vatan!

(*A. Ko‘chimov*)

8. Asl farzand merosiga posbon bo‘lgay,
Ozod elning orzulari osmon bo‘lgay,
Bobolarim ismin aytsam doston bo‘lgay,
Sen azizsan, muqaddassan, ey sajdagoh,
O‘zbekiston, ota makon, ona tuproq!

(*Iqbol Mirzo*)

55-mashq. She‘rni o‘qing. Undagi g‘oyani qayta hikoya qilib bering. She‘rdagi qaysi olmoshlarning o‘rniga boshqasini qo‘llash mumkin?

O‘zimni moziyning bag‘riga urdim
Va shu on shukrona aytib qaytdim men.
Kimdir ko‘rmay ketgan baxtni men ko‘rdim,
Kimdir aytmay ketgan so‘zni aytdim men.

Meni kutayotir ajib kelajak,
U mening iqbolim, mening baxtimdir.
Men ko‘rmagan baxtni kimdir ko‘rajak,
Men aytmagan so‘zni aytajak kimdir. (*A. Oripov*)

Savol va topshiriqlar

1. Kishilik olmoshlari deb nimaga aytiladi?
2. Kishilik olmoshlari qaysilar?
3. Kishilik olmoshlari ishtirokida gaplar tuzing.

56-mashq. *Uyga vazifa.* Kishilik olmoshlarini qatnashtirib, «Maktabimizda gullar bayrami» mavzusida matn tuzing.

O‘ZLIK OLMOSHI

1-topshiriq. Berilgan gaplardagi *o‘z* so‘zining ma‘nosini aniqlang. Ajratib ko‘rsatilgan gapdagi fikrga hayotingizda amal qilasizmi?

1. O‘zga yurtida shoh bo‘lgandan ko‘ra o‘z yurtida gado bo‘lgan afzal. (*Maqol*)
2. Biz o‘z tuprog‘imizni ko‘z qorachig‘idek asraymiz.
3. O‘zimga o‘zim gapira boshladim.
4. **O‘zingni er bilsang, o‘zgani sher bil.** (*Maqol*)
5. Yutuqlar o‘zimizniki.

2-topshiriq. Yuqoridagi gaplarda *o‘z* so‘zi qanday gap bo‘laklari vazifasida kelayotganini ayting.

3-topshiriq. *O‘zim, o‘zing, o‘zi* olmosh shakllarini *men, sen, u* olmoshlariga bog‘lab, birikma hosil qiling.

Namuna: Mening o‘zim.

Kishilik olmoshlari o‘rnida qo‘llanilib, ko‘pincha shaxsni, ba‘zan predmetni ko‘rsatuvchi *o‘z* so‘zi o‘zlik olmoshi sanaladi.

***O‘zim, o‘zing, o‘zi* so‘zlari ba‘zan egalik qo‘shimchalariga mos kishilik olmoshlari bilan *mening o‘zim, sening o‘zing, sen o‘zing, uning o‘zi, u o‘zi* tarzida qo‘llanadi va bu vaqtda ko‘pincha kishilik olmoshlariga ta‘kid ma‘nosi yuklanadi.**

57-mashq. Ko‘chiring. O‘zlik olmoshi kimning yoki nimaning ma‘nosini ta‘kidlayotganiga e‘tibor bering.

1. O‘zi bukur, Tishi o‘tkir, Dehqonga o‘rtoq, Nomi-chi ... (o‘roq).
2. O‘zi po‘latdan, Dumi yog‘ochdan (ketmon).

3. O'zni sezib pahlavonday, ulg'ayib zo'r kuchga to'ldim, o'zim xohlab, askar bo'ldim. (*Dilshod Rajab*) 4. Rostini aytsam, o'zim ham unchalik yomon bola emasman. (*X. To'xtaboyev*) 5. O'zi dumaloq, Qor kabi oq (tuxum). 6. Baxtsizliging sirini boshqalardan emas, o'zingdan izla. Hammadan avval o'zingga hisob ber. 7. O'zini hurmat qilmagan odamdan yaxshilik kutma. («*Otalar so'zi*») 8. Ko'rmagaysiz o'zini, Eshitasiz so'zini (*radio*).

♦ **58-mashq.** O'zlik olmoshini qatnashtirib gaplar tuzing. Tuzgan gaplaringizdagi o'zlik olmoshlari o'rniga kishilik olmoshlarini qo'yib ko'ring.

59-mashq. Tarkibida o'zlik olmoshi qo'llangan topishmoqlarga misollar ayting.

N a m u n a: O'zi pishiq,
Burni qiyshiq (no'xat).

Savol va topshiriqlar

- ?
1. O'zlik olmoshi deb nimaga aytiladi?
 2. O'zlik olmoshi ishtirokida gaplar tuzing.
 3. O'zlik olmoshini qaysi olmoshlar o'rnida ishlatish mumkin?

60-mashq. *Uyga vazifa.* O'qing. Gaplarda qo'llangan o'zlik olmoshining ma'nolarini izohlab bering.

1. O'zining ovozi o'ziga uzoqdan eshitilganday tuyuldi. (*Abdulla Qahhor*) 2. O'zim ham hayronman. (*Cho'lpon*) 3. Qimirlamang, biroz o'zingizga keling, — dedi yigit mehribonlik bilan, — uyingizga o'zim kuzatib qo'yaman. (*S. Zunnunova*) 4. Qurvonbibi fotiha to'yidan keyin biroz o'ziga kelgan edi. 5. Bu ishlarni qilgan o'zi. (*Cho'lpon*)

SO'ROQ OLMOSHLARI

1-topshiriq. So'roqni bildiruvchi so'zlar o'rniga qavsda berilgan so'zlardan birini qo'ying.

1. Kim shaxmat to'garagiga qatnashadi? (*Vali, men, o'rtog'im, sinfimiz*) 2. Dunyoda nima kuchli? (*shamol, aql, uyqu*) 3. Sinfingizda nechta o'quvchi bor? (*yigirmata, o'ttizta*) 4. Siz nechanchi sinfda o'qiyasiz? (*yettinchi*)

2-topshiriq. So'roqni bildiruvchi so'zlar ishtirok etgan gaplar qanday gap, so'roq o'rniga uning javobi ishtirok etgan gaplar qanday gap ekanini ayting.

3-topshiriq. Quyidagi so'roqlarning nimalarni aniqlash uchun berilishini ayting.

Kim?, nima?, qachon?, qayer?, qaysi?, qanday?, nega?, qancha?

Shaxs, narsa-hodisa, belgi-xususiyat, miqdor, sabab, maqsad, o'rin, payt haqida so'roqni bildiruvchi olmoshlar so'roq olmoshlari sanaladi.

61-mashq. Quyidagi jadvalni tegishli so'roq olmoshlari bilan to'ldiring.

So'roq turlari	Olmoshlar
Shaxs so'rog'i	
Narsa-hodisa so'rog'i	
Belgi-xususiyat so'roqlari	
Miqdor so'roqlari	
Sabab-maqsad so'roqlari	
O'rin-joy so'roqlari	
Payt so'roqlari	

So'roq olmoshlari ishtirok etgan gaplar so'roq gap hisoblanadi. Bunday gaplar so'roq ohangi bilan talaffuz qilinadi va yozuvda gap oxiriga so'roq belgisi qo'yiladi: Siz qaysi kitoblarni o'qigansiz?

62-mashq. Ko‘chiring. So‘roq olmoshlarining tagiga chizib, tepasiga so‘roq turini yozib qo‘ying. O‘z nutqingizda qachon qaysi so‘roq olmoshlaridan foydalanasiz?

1. Nega uni otdami, aravadami eltib qo‘ymadi? (*Abdulla Qahhor*) 2. Mukarrama, ular kim ekan? 3. Kechagi gaplardan keyin qaysi yuzi bilan boradi? (*Asqad Muxtor*) 4. Nima ishlari bor ekan? — so‘radi Zulayho xola. (*G‘afur G‘ulom*) 5. Xudoyo, tavba qildim, bu qanday kun? Yo qudratingdan, bu qanday odam? (*Abdulla Qahhor*) 6. Nega muncha g‘amgin nayning navosi, nega qalbm to‘la o‘kinch va malol? (*A. Oripov*) 7. — Kimga sovg‘a qilmoqchisiz, yoshi nechada? — dedim. — Onamga, tug‘ilgan kuniga sovg‘a qilmoqchi edim. (*A‘zam Ismoil*) 8. Ilm va odob — tagi yo‘q xazina. Kimki unga ega bo‘lsa, qadr-u qiymati baland bo‘ladi. («*Otalar so‘zi*») 9. — Qanaqa o‘rik? — Erkin aka yelkasini qisib qo‘ydi-da, nari ketdi. (*O‘. Hoshimov*)

63-mashq. Quyidagi savollarga yozma javob yozing. So‘roq olmoshlarining ishlatilishiga e‘tibor bering.

1. To‘g‘riso‘zlik, poklik va muloyimlik deganda nimani tushunasiz? 2. Qanday fazilatlar insonga ziynat bag‘ishlaydi? 3. Yoshlar qanday xislatlarga ega bo‘lmog‘i kerak? 4. Siz hayotda qanday kishilarga ergashasiz? 5. Mehnatsevarlik, rostgo‘ylik, samimiylilikning nima ekanini bilasizmi? 6. Bunyodkorlik, yaratuvchanlikning ma‘nosi nima? 7. Sizning hayotingizda qaysi kitoblar chuqur iz qoldirgan? 8. Siz istiqomat qilayotgan joyda qanday binolar qurib bitkazildi?

◆ **64-mashq.** *Qalay, qancha, qachon, qanday* so‘roq olmoshlari ishtirokida gaplar tuzing.

Savol va topshiriqlar

1. So‘roq olmoshlari deb nimaga aytiladi?
2. So‘roq olmoshlariga qanday qo‘shimchalarni qo‘shish mumkin?
3. So‘roq olmoshlari ishtirokida gaplar tuzing.

65-mashq. Sinfda ikki guruh hosil qiling. Birinchi guruh so‘roq olmoshlari ishtirokida so‘roq gaplar tuzsin. Ikkinchi guruh bu so‘roq gaplarga javob bersin. So‘roq yoki javob berolmay qolgan guruh yutqizgan hisoblanadi.

N a m u n a: Birinchi guruh: Bir yilda necha kun bor?
Ikkinchi guruh: Bir yilda 365–366 kun bor.

66-mashq. *Uyga vazifa.* So‘roq olmoshlari ishtirokida «Saxovatli kuz» mavzusida matn tuzing.

BELGILASH OLMOSHLARI

1-topshiriq. Berilgan gaplarda *har* so‘zining qaysi so‘zlar bilan bog‘langanini aniqlang. Ma’nosini izohlang.

1. Har kim ekanini o‘radi. (*Maqol*) 2. Har narsaga jahl qilavermaslik kerak. 3. Ovozi har qachongidan ham ta’sirliroq edi. 4. Yutuqlaridan har qancha maqtansa, arziydi. 5. Har bir inson o‘z baxti uchun kurashadi.

2-topshiriq. Berilgan gaplarda ajratib ko‘rsatilgan so‘zlarning ma’nosini izohlashga harakat qiling.

1. **Butun** xalq yopirilib, Katta Farg‘ona kanalini qazdik. (*Hamid Olimjon*) 2. **Hamma** hasharga qatnashdi. 3. Sinfimizdagi **barcha** o‘quvchilar sport to‘garaklariga qatnashadilar.

Har so‘zi so‘roq olmoshlariga, ***bir*** so‘ziga qo‘shilib to‘pdan ajratilgan shaxs, narsa, belgilarni bildiradigan belgilash olmoshlarini hosil qiladi.

Hamma, barcha, bari, butun olmoshlari esa shaxs, narsa, belgi, harakatlarni jamlab ifodalaydi.

Demak, to‘pdan ajratilgan yoki jamlab ko‘rsatilgan shaxs, narsa, belgi, harakat-ho‘latlarni ifodalaydigan olmoshlar belgilash olmoshlari sanaladi.

67-mashq. Ko‘chiring. Belgilash olmoshlarini toping. Gaplarda yana qaysi olmoshlar qo‘llangan? Oxirgi gap bo‘yicha fikr bildiring.

1. Agar u guzardan hassasini do‘qillatib o‘tib qolsa, hamma barobar qalqib, to o‘tib ketguncha ta‘zimda turardi. (*Said*

Ahmad) 2. Har bir bekning navkarlari o'zlariga qarashli yuklarni tuya qo'shilgan og'ir aravalarga ortib kelmoqda edilar. (*P. Qodirov*) 3. Hamma nopok, hamma egri, yolg'iz siz to'g'ri. (*O. Yoqubov*) 4. Aybdor o'zi har bir savolga bergan javobi bilan jinoyatini iqrar qildi. (*Cho'lpon*) 5. Bu gapning butun dahshati shu topda bilindi. (*Said Ahmad*) 6. Hamma narsa oiladan boshlanadi. Kitobxonlik ham. (*M. Azizov*) 7. Har kimki so'zi yolg'on, yolg'oni zohir bo'lg'och, uyolg'on. (*Alisher Navoiy*) 8. Har bir so'zning o'z o'zni bor, har bir ishning o'z mavridi. («*Otalar so'zi*»)

✓ **68-mashq.** O'qing. Belgilash olmoshlarini toping. Ajdodlarimizning jahonda tutgan o'zni haqida gapirib bering.

1. O'g'limning har bir holidan xabar olib turish sening vazifangdir. (*A. Qodiriy*) 2. Hamma perronda. Hamma o'z jigarini qidiradi. (*Said Ahmad*) 3. Barcha shodlik senga bo'lsin, bor sitam, zorlik menga, Barcha dildorlik senga-yu, barcha xush-torlik menga. (*E. Vohidov*) 4. Dildorning bari gaplari haqiqat edi. (*Said Ahmad*) 5. Ulug' ajdodlarimiz ilm-u ma'rifatlari bilan ham butun olamni fath etganlar. (*Sirojiddin Sayyid*) 6. Bog'imizda uzumning hamma xilidan bor edi. (*M. Qoriyev*) 7. Har qaysi millatning o'ziga xos ma'naviyatini shakllantirish va yuksaltirishda, hech shubhasiz, oilaning o'zni va ta'siri beqiyosdir.

Savol va topshiriqlar

1. Belgilash olmoshlari deb nimaga aytiladi?
2. Belgilash olmoshlariga egalik qo'shimchalarini qo'shing va ulardagi o'zgarish haqida so'zlang.
3. Belgilash olmoshlarini qaysi so'z turkumlari o'rnida ishlatish mumkin?

69-mashq. Uyga vazifa. Tarix yoki adabiyot darsligidan belgilash olmoshlari ishtirok etgan to'rtta gap topib, ko'chiring.

GUMON OLMOSHLARI

1-topshiriq. Quyida berilgan so‘roq olmoshlariga *alla-* yoki *-dir* qo‘shimchalarini qo‘shing: *kim?*, *nima?*, *qachon?*, *qaysi?*, *qancha?*, *qanday?*

2-topshiriq. *alla-* yoki *-dir* qo‘shimchalarini olgan yuqoridagi so‘zlarning ma’nolarini tushuntiring.

So‘roq olmoshlariga *alla-* yoki *-dir* qo‘shimchasini qo‘shish yo‘li bilan gumon olmoshlari hosil qilinadi.

***Alla-* qo‘shimchasi so‘roq olmoshlari oldidan, *-dir* qo‘shimchasi esa so‘roq olmoshlari so‘ngidan qo‘shiladi.**

Har ikki qo‘shimcha asos qism bilan qo‘shib yoziladi.

***Narsa* so‘zi faqat *alla-* qo‘shimchasi yordamida gumon olmoshiga aylanadi.**

***Bir* so‘zi *kishi*, *narsa*, *nima* kabi so‘zlarga qo‘shilib, bu so‘zlarga gumon ma’nosini yuklaydi. Ularni *kimdir*, *nimadir*, *qachondir* singari gumon olmoshlari bilan almashtirish mumkin. Bunday vaqtda *bir* so‘zi gumon olmoshi o‘rnida qo‘llangan bo‘ladi. Shu bilan birga *birov* so‘zi ham *kimdir* so‘zi bilan erkin almashina olgani uchun gumon olmoshi hisoblanadi.**

✓ **70-mashq.** Ko‘chiring. Gumon olmoshlarining tagiga chizing. Boshqalar bilan suhbat qilayotganingizda, gumon olmoshlaridan foydalanasizmi?

1. Pochchamdan dasturxonni olib qoqish uchun gilosning yonidan o‘tarmanni, allanima baloga turtinib ketdim. (*Abdulla Qahhor*) 2. Shorahim ko‘z yoshidan hech narsani ko‘rmay, allanimalar deb g‘udrandi. (*O. Yoqubov*) 3. Allaqayerdan oyim paydo bo‘ldi. (*O‘. Hoshimov*) 4. Aniq yili esimda yo‘q, Allaqaysi zamonda Bir qishloqda ota-o‘g‘il Yashar ekan omonda. (*A. Oripov*) 5. Hovlida allakimning qorasi ko‘rindi. (*Oybek*) 6. Qaysidir yili, aniq esimda yo‘q, qish juda erta keldi. (*Qo‘chqor*)

Norqobil) 7. Bu yigitning nimasidir unga rahmatli otasini eslatardi. (*Farid Usmon*) 8. Birovning aybini senga aytgan sening aybingni ham birovga aytadi. (*Maqol*)

71-mashq. O‘qing. Gumon olmoshlari qanday hosil qilinganini aytib bering. «Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch» asarida ilgari surilgan g‘oya haqida fikrlaringizni aytib bering.

1. Kimdir qarshi so‘z aytgan edi, muallim jerkib berdi. (*Abdulla Qahhor*) 2. Normurod Shomurodov allaqanday shubhadan yuragi zirqirab o‘z kabinetiga kirdi. (*O. Yoqubov*) 3. Kimdir ot yetaklab o‘tar azonda, Uzilar ko‘chaning sahargi tushi. (*Shavkat Rahmon*) 4. Ayol qalbi tosh bo‘lsa ham, allaqayeri paxtadan yumshoq, ipakdan mayin bo‘ladi. (*Said Ahmad*) 5. Hazil-huzul bilan birpasda allaqancha piyozni qanorlarga joyladik. (*O‘. Hoshimov*) 6. Kimdir – erkakmi, ayolmi, Nazir ota kiyimidan ajrata olmadi – gul do‘konining oldini supuryapti. (*O‘. Umarbekov*) 7. Bu dunyoda – tabiatda ham, jamiyatda ham bo‘shliq bo‘lmaydi. Qayerdadir bo‘shliq paydo bo‘ldimi, hech shubhasiz, uni, albatta, kimdir to‘ldirishga harakat qiladi. («Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch» asaridan)

♦**72-mashq.** Gumon olmoshlari ishtirokida to‘rtta gap tuzing. Gumon olmoshining qanday qo‘shimchalar yordamida hosil bo‘lganini ayting.

Savol va topshiriqlar

1. Gumon olmoshlari deb qanday olmoshlarga aytiladi?
2. Gumon olmoshlari qanday hosil qilinadi?
3. Gumon olmoshlari ishtirokida gaplar tuzing.

73-mashq. Uyga vazifa. O‘qing. Cho‘lponning «Kecha va kunduz» romanidan olingan quyidagi matnda olmoshning qanday turlari mavjudligini aniqlang.

Hamma jim qoldi. Har kim o‘z oldida bir narsa topib, shunga ko‘z tikkan va u narsada Zebi o‘z otasini, Qurvonbibi o‘z erini, Salti qovog‘idan qor yog‘ib turgan sovuq bir so‘fini ko‘rardi.

Bu bulutli havoni ochmoq faqat onaning vazifasi edi:

– Otasi bomdoddan kirsin, – dedi u Saltiga qarab, – men o‘zim yotig‘i bilan aytib ko‘ray, yo‘q demas, – so‘ngra Zebiga yuzlandi. – Sen, qizim, uyga joy qil, o‘rtog‘ingni o‘tqiz, das-turxon sol... Biz otang bilan choyni so‘rida ichib, haligi gapni gaplashamiz.

BO‘LISHSIZLIK OLMOSHLARI

1-topshiriq. Berilgan gaplar tarkibidagi ajratilgan so‘zlarning ma’nosini izohlashga harakat qiling.

1. Hunarli odam **hech qachon** kam bo‘lmaydi. 2. Majlisda bu masala haqida **hech kim** churq etmadi. (*Z. Egamberdiyeva*)

2-topshiriq. Gaplarda *hech* so‘zi qaysi so‘zlar bilan birikib kela-yotganini ayting.

So‘roq olmoshlari va *bir, narsa, nima* so‘zlari oldidan *hech* so‘zining qo‘llanishi natijasida bo‘lishsizlik olmoshlari hosil bo‘ladi. *Hech kim, hech nima, hech qachon, hech qanday, hech qancha, hech narsa, hech bir* so‘z-lari bo‘lishsizlik olmoshlari sanaladi va ular yozuvda ajratib yoziladi.

✓ **74-mashq.** Ko‘chiring. Bo‘lishsizlik olmoshlarining tagiga chi-zing. To‘qqizinchi gapdagi g‘oya bo‘yicha o‘z fikrlaringizni ayting.

1. Moziylar sasiga quloq tutgum jim, ustun bo‘lgan emas dunyoga hech kim. (*I. To‘xtamish*) 2. Haqing berma hech kimga, urho-yo, urho. (*I. To‘xtamish*) 3. Hammasi joyida, do‘stlar, men hech kimdan, hech narsadan xafa emasman. (*P. Qodirov*) Hech bandaning boshiga farzand dog‘ini solmasin ekan. (*O‘. Hoshimov*) 4. Yo‘q, xo‘jayin, qorin to‘q. Hech nima yegim kelmay turibdi. (*G‘afur G‘ulom*) 5. Hozir ham hech kim o‘z ismimni aytmaydi, «Ulfat» deyishadi. (*Ulfat*) 6. Hech kimni shafe keltirmay tura turing, hali. (*Cho‘lpon*) 7. Hech qanday

kishini, xoh u tirik bo'lsin, xoh u vafot etgan bo'lsin, yomon so'zlar bilan kamsitib gapirmaslik kerak. (*Muhammad Husayn*)
 8. U haqda hech qanaqa xat-xabar yo'q. (*G'afur G'ulom*)
 9. Kim o'z yurtini sevmasa, u hech nimani seva olmaydi. (*J. Bayron*)
 10. Quruq gapning o'zi hech qachon lo'nda dalil bo'la olmaydi. (*Ibn Sino*)

75-mashq. Matnni davom ettiring.

Biz — O'zbekiston yoshlari dunyoda hech kimdan kam emasmiz!

♦ **76-mashq.** Matnni davom ettirib yozing. Unda qo'llangan bo'lishsizlik olmoshlarining tagiga chizing.

Dunyoda hech bir narsaning qimmatini ilmchalik yuqori emas.

Savol va topshiriqlar

1. Bo'lishsizlik olmoshlari deb nimaga aytiladi?
2. Bo'lishsizlik olmoshlariga kelishik qo'shimchalari qay tartibda qo'shiladi?
3. Bo'lishsizlik olmoshlari ishtirokida gaplar tuzing.

77-mashq. Uyga vazifa. O'zingiz sevgan badiiy asardan parcha ko'chirib yozing. Unda qo'llangan olmoshlarni topib, ularning turini aniqlang.

**OLMOSHLARNING TUZILISHIGA
KO'RA TURLARI**

1-topshiriq. Berilgan gaplardagi olmoshlarni toping va turlarini aniqlang.

1. Bir vaqtlar qarshimdan o'tsang, seni derdim oddiy yo'lovchi. (*Shukrullo*)
2. Shu-shu biz bordi-keldi qilamiz. (*Adham Rahmat*)

Olmoshlar tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, juft va takroriy bo'ladi.

78-mashq. Ko‘chiring. Olmoshlarni topib, tagiga chizing, tepasiga uning tuzilishiga ko‘ra turini yozing. Iqbol Mirzoning ijodidan olingan parcha bo‘yicha fikr bildiring.

1. Shu-shu Otaqo‘zi ochilib ketib, o‘rinli-o‘rinsiz gaplarni ko‘p gapirib yubordi. (*O. Yoqubov*) 2. Siz o‘zingizni tuproq bilan tenglashtirmakchi bo‘lgansiz, lekin men hozir Kumushga ham qanoatlanmay Oltinbibi deb atamoq fikriga tushdim. (*Abdulla Qodiriy*) 3. Hech qanaqa shartim yo‘q. Ishlab u-bu orttirish niyatim ham yo‘q. (*Said Ahmad*) 4. Shu-shu bo‘ldi-yu, Tursunboyning qulog‘idan Zebixonning ovozi nari ketmay qoldi. (*Said Ahmad*) 5. Hamma unga o‘girilib qarar, ammo Sattor Roziyadan boshqa hech kimni ko‘rmas edi. (*P. Qodirov*) 6. Mana bu manzarani qaranglar, qizlar, — dedi Manzura. (*Oybek*) 7. Hech kimni baxt o‘z-o‘zidan quchgan emas, Qush ham ko‘kka mashaqqatsiz uchgan emas. (*Iqbol Mirzo*)

◆ **79-mashq.** Quyida berilgan olmoshlarni tuzilishiga ko‘ra jadvalga joylashtiring.

Sodda olmoshlar	Qo‘shma olmoshlar	Juft olmoshlar	Takroriy olmoshlar

Olmoshlar: men, mana shu, u, o‘sha-o‘sha, u-bu, siz-biz, hech kim, har bir, hech nima, kim, qanday, allakim, sen-men, kimdir, shu-shu, ana shu, allaqaysi, nega, qandaydir.

80-mashq. Matnni ko‘chiring. Olmoshlarni aniqlang, tuzilishiga ko‘ra turlarini belgilang. Vatanparvarlik haqidagi fikrlaringizni ayting.

O‘zligini anglashga bel bog‘lagan har bir xalq va millat buyuk ajdodlari xizmatlarini e‘zozlashni o‘rniga qo‘yadi, boshqalarga ham uni e‘tirof ettiradi.

O‘tmishda yashab o‘tgan buyuk bobolarning hayoti va faoliyatini bilish shu kunning asosiy talabi sanaladi. Bularni egal-lamay turib, biron-bir shaxs komillik darajasiga erisha olmaydi. Amir Temurning hayoti va faoliyati bunda asosiy mezon bo‘la

oladi. Uning har qanday mushkul vaziyatlardan chiqib keta olish zakovati, mardligi, jasorati, vatanparvarligi avlodlar uchun ibrat, hayot maktabi, Vatanga xizmat qilish namunasi bo'lib qolishi lozim. («*Vatan tuyg'usi*» kitobidan)

81-mashq. *Hamma, har bir, shu, ba'zi, mana shu, u-bu* olmoshlari ishtirokida gaplar tuzing. Olmoshlarning yozilishiga e'tibor bering.

Savol va topshiriqlar

- ?
1. Olmoshlar tuzilishiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
 2. *Men, u, hamma* tuzilishiga ko'ra qanday olmoshlar sanaladi?
 3. *Har bir, hech nima, allakim* tuzilishiga ko'ra qanday olmoshlar deb qaraladi?

82-mashq. *Uyga vazifa.* «Mustaqillik bizga nima berdi?» mavzusida matn tuzing. Qo'shma olmoshlarning tagiga chizing.

SODDA VA QO'SHMA OLMOSHLAR. ULARNING IMLOSI

1-topshiriq. Berilgan gaplardagi olmoshlarni toping va ularning tuzilishini aniqlang.

1. Ulug' odam hech qachon yolg'iz qolmaydi. Taqdir uni qanchalar do'stlaridan ayirmasin, oxir-oqibatda u yana o'ziga do'st topib olaveradi. (*R. Rollan*) 2. Gulnor hamma narsani bir zumda tayyorlab dadasiga ko'rsatdi. (*Oybek*) 3. Ikkovining ham fikrini allanarsalar chulg'ab olgan edi. (*O' Umarbekov*)

Faqat bir asosdan iborat bo'lgan olmoshlar sodda, ikki asosdan tashkil topgan olmoshlar qo'shma olmoshlar hisoblanadi.

***Kim?, nima?, hamma, barcha* singari tub olmoshlar, *kimdir, qaysidir, allakim, allaqanday* singari yasama olmoshlar sodda olmoshlardir.**

***Hech kim, hech qachon, har bir, har kim, mana shu, ana o'sha* kabi olmoshlar qo'shma olmoshlardir.**

Sodda olmosh qismlari qo'shib, qo'shma olmosh qismlari esa ajratib yoziladi.

83-mashq. Gaplarni o‘qing. Sodda va qo‘shma olmoshli gaplarni alohida ko‘chirib yozing. To‘rtinchi gapdagi mavzu bo‘yicha fikr bildiring.

1. Meni Sodir Badalovich yubordilar, — dedi so‘rashish uchun ikkala qo‘lini baravar uzatib. (*X. To‘xtaboyev*) 2. Yigitning dong‘i o‘zi tug‘ilib o‘sgan shaharga ham yetib boribdi. (*Ertakdan*) 3. So‘fi hech narsa demay o‘rnidan turdi. (*Cho‘lpon*) 4. **O‘zingga o‘zingni maqtagandan qo‘rq.** (*Maqol*) 5. Ana o‘sha yerda o‘zimizni ko‘rsatamiz. (*Said Ahmad*) 6. Tesha Saidiy bilan bahslashish qo‘lidan kelmaganini har bir so‘zi, har bir harakati bilan bildirib turar edi. (*Abdulla Qahhor*) 7. Ali Qushchi nechundir yana o‘sha iliq bahor kunini esladi. (*O. Yoqubov*) 8. Choyxonada, peshin bo‘lib qolganiga qaramay, hech kim yo‘q edi. (*O‘. Umarbekov*) 9. Lekin buni u hech qachon hech kimga aytmagan edi. (*Omon Muxtor*)

84-mashq. Ko‘chiring. Olmoshlarni aniqlang, ularning imlosini tushuntiring. Siz baxtni qanday tushunasiz?

Baxtni har kim o‘zicha tushunadi. Kimlarningdir qorni, ust-boshi but. Shuni baxt sanaydi. Kimlardir yeng uchida yashaydi. Ko‘ngli tinch.

Siz o‘z ota-onangizning jigargo‘shalarisiz. Bu kam. Siz o‘z xalqingiz, Vataningiz, millatingizning ko‘z qarog‘larisiz, ammo unutmang: tanbal, daqqi, bezori kishi ma‘naviy nogiron degan so‘z. Unga hech kishining ko‘zi uchib turgani yo‘q. O‘zi uchun, qorni uchun yashab, nafs gadosi bo‘lib yurganlar jamiyat uchun ortiqcha odamlardir. Bunday nusxalarning bor-yo‘qligidan hech kimga hech qanday foyda yoki zarar yo‘q.

Komil inson esa hammaning joni. (*G‘. Salomov*)

◆ **85-mashq.** *Hech, har, mana, ana* so‘zlari yordamida qo‘shma olmoshlar hosil qiling va ularning har biri ishtirokida gap tuzing.

Savol va topshiriqlar

1. Sodda olmoshlar ishtirokida gaplar tuzing va ularning imlosini tushuntiring.
2. Qo'shma olmoshlar deb nimaga aytiladi?
3. Qo'shma olmoshlarning imlosi haqida so'zlang.

86-mashq. *Uyga vazifa.* -**dir** qo'shimchasi yordamida so'roq olmoshlaridan gumon olmoshlari hosil qiling. Ularning yozilishiga e'tibor bering.

N a m u n a: Tashqarida nimadir taraqladi.

JUFT VA TAKRORIY OLMOSHLAR. ULARNING IMLOSI

1-topshiriq. Berilgan gaplardagi olmoshlarni aniqlang. Ularning tarkibi va imlosini tushuntiring.

1. Shu-shu biz qadrdon bo'lib qoldik. (*Asqad Muxtor*) 2. O'sha voqealarni eslasam, o'zimdan o'zim xursand bo'lib ketaman. (*Mirmuhsin*) 3. Qanchadan qancha ajdodlarimiz orzu qilgan kunlar siz-u bizga nasib etdi. (*I. To'lakov*)

2-topshiriq. Berilgan so'z va birikmalarning tarkibini aniqlang. *O'zboshimcha, o'zbilarmon, manman, sensira (senla), sizla, o'zidan ketmoq, o'ziga kelmoq.*

3-topshiriq. Yuqoridagi so'zlarning ma'nolarini izohlang va har biri ishtirokida gaplar tuzing.

Bir-biriga mazmunan yaqin bo'lgan olmoshlarning birikuvidan hosil bo'lgan olmoshlar juft olmoshlar sanaladi: *sen-men, u-bu, siz-biz.*

Bir olmoshning aynan takrorlanishidan hosil bo'lgan olmoshlar takroriy olmoshlar hisoblanadi: *shu-shu, nima-nima, kim-kim* va hokazo.

Juft va takroriy olmoshlar qismlari chiziqcha bilan yoziladi.

Olmoshlar boshqa so'zlarning yasalishiga asos bo'lishi mumkin. *O'zboshimcha, o'zbilarmon, manman* kabilar sifat, *o'zidan ketmoq, o'ziga kelmoq* iboralar sanaladi.

87-mashq. Ko'chiring. Juft va takroriy olmoshlarning tagiga chizing. O'z nutqingizda juft va takroriy olmoshlardan foydalanasizmi? Bunga e'tibor qilganmisiz?

1. Shu-shu Nabijon ham dilni erkalovchi, ham allaqanday iztirobga soluvchi g'alati hislar girdobiga tushib qoldi. (*S. Zunnunova*) 2. Halimaxonni ko'rdim, sira o'zgarmabdi: hamon o'sha-o'sha. 3. Yormat Yo'lchi bilan yonma-yon yurib eski tanish kabi undan-bundan so'zlashib bordi. (*Oybek*) 4. Mashina yuborsam, u-bularni berib yuborarsiz. (*Abdulla Qahhor*) 5. Qat'iyatli bo'lmagan odam hech qachon o'ziga-o'zi xo'jayinlik qilolmaydi (*U. Foster*) 6. Shu-shu, men ularning uyiga keladigan bo'pqoldim. (*Sh. Xolmirzayev*)

88-mashq. Gaplarni ko'chiring. Ajratib ko'rsatilgan olmoshlarning juft va takroriy shakllarini toping. Shoir Aziz Abdurazzoqning fikriga qo'shilasizmi?

1. **O'zingdan** kichiklarga doim yordam bergin. **Bu** bizning eng birinchi vazifamiz. (*Aziz Abdurazzoq*) 2. **Hamma** hayvonlar birdaniga tandirga yugurishib, **uning** ichida pisib yotgan Egriboyni tutib olishibdi va «chaqimchining jazosi – **shu**» deb, **uni** tilka-pora qilib tashlashibdi. (*Ertakdan*) 3. Nima eksang, **shuni** o'rasan. (*Maqol*) 4. Ammo **shuni**, bolajonlar, unutmang, Qor yog'ganda, qushlar holi bo'lar tang. O'shanda **siz** qushlarga yordam bering, Uvoq seping, ularga inlar quring. (*Quddus Muhammadiy*) 5. Haqiqat qalb ko'zidir. Unda o'z mohiyatingni o'zing ko'rasan. (*O. Mahmudov*) 6. O'sha savol turtki bo'lib, men bir necha yil davomida televideniye orqali «G'azal oqshomi» davra suhbatlarida ishtirok etdim. (*E. Vohidov*) 7. O'zgarlar aybiga tetik nazar sol, o'z aybing ko'rgandek undan ibrat ol. (*Nizomiy*)

♦ **89-mashq.** O'zboshimcha, o'zbilarmon, o'ziga kelmoq, o'zidan ketmoq, manman so'z va iboralari ishtirokida gaplar tuzing.

Savol va topshiriqlar

- ?
1. Juft olmoshlar deb nimaga aytiladi?
 2. Takroriy olmoshlarga misollar keltiring.
 3. Juft va takroriy olmoshlar qanday yoziladi?

90-mashq. *Uyga vazifa.* «**Mustaqil O‘zbekiston ramzlari haqida o‘ylar**» mavzusida matn tuzing. Matnda juft va takroriy olmoshlarni qo‘llang.

MUSTAHKAMLASH

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

- ?
1. Olmosh deb nimaga aytiladi?
 2. Kishilik olmoshlariga misollar keltiring.
 3. O‘zlik olmoshlariga misollar ayting.
 4. So‘roq olmoshlari ishtirokida gaplar tuzing.
 5. Belgilash olmoshlari qanday so‘roqqa javob bo‘ladi?
 6. Bo‘lishsizlik olmoshlari qanday hosil qilinadi?
 7. Sodda olmoshlar qaysilar?
 8. Qo‘shma, juft va takroriy olmoshlarga misollar keltiring.

1-topshiriq. Gaplarni ko‘chiring. Olmoshlarni topib, ma’no guruhlariga ajrating.

1. U har yili ta’tilni o‘z qishlog‘ida, ota-onasi bag‘rida o‘tkazadi. (A. Qosimov) 2. Akajon, akajon! U bizning laylak emas. Siz aqllisiz-ku! O‘sha cho‘loq bilan teng bo‘lasizmi? (S. Sirojiddinov) 3. Qiziq, unda nimaga asoslanib shunday qarorga keldingiz? (A. Karimov) 4. Har kim bilganicha maslahat bera boshladi. (N. Norqobilov)

2-topshiriq. Kim, bu, o‘sha, barcha, har nima, nimadir olmoshlariga egalik va kelishik qo‘shimchalarini qo‘shing, ular ishtirokida gaplar tuzing va yozing, olmoshlarning imlosiga diqqat qiling.

3-topshiriq. «Halqa» o‘yinini o‘tkazing. Navbatma-navbat olmoshlarga misol ayting. Kim ayta olmasa, o‘yindan chiqariladi. Oxirida qolgan o‘quvchi g‘olib sanaladi.

4-topshiriq. Uyga vazifa. «Sen ham, siz ham bir og‘izdan chiqadi» mavzusida matn tuzing. Siz kimlarni sizlaysiz va nima uchun? Shu haqda gapirib bering.

SO‘ZLARNING MUNOSABAT SHAKLLARI

ISMLARNING MUNOSABAT SHAKLLARI

1-topshiriq. Matnni o‘qing. Mazmunini so‘zlab bering.

ISMLAR HAQIDA

So‘zlarni turkumlarga ajratish masalasi eng qadimgi davrlardan buyon olimlar diqqatini tortib keladi. Tilshunoslikni fan sifatida shakllantirgan qadimgi hindlar so‘zlarni otlar, fe’llar, yordamchilarga ajratgan edilar.

Hindlarning tilshunoslik g‘oyalari bilan oziqlangan arablar so‘zlarni uchga: ismlar, fe’llar, yordamchilarga bo‘ladilar.

Hind tilshunoslari fikrlari asosida yunon olimlari, xususan, Arastu ham so‘zlarni ana shunday uchga ajratadi. Keyinchalik faqat yunonlar ismlar ichidan sifatlarni, sonlarni va olmoshlarni chiqaradilar.

G‘arb tilshunosligida yunonlarning keyingi tasnifi keng tarqaldi. Rus tilshunoslari ham ana shu an‘anaga amal qilib, mustaqil so‘zlarni ot, sifat, son, olmosh, ravish va fe’lga ajratadilar. Aslida, dastlabki to‘rtta so‘z turkumining barchasi nomlar sanaladi: narsaning nomi (ot), belgining nomi (sifat), miqdorning nomi (son), nomlar o‘rnida almashinib keluvchi so‘zlar (olmosh). Rus tilshunoslari shuning uchun ularni bir umumiy nom ostida ism bildiruvchi so‘zlar nomi bilan birlashtiradilar.

Bizning ajdodlarimiz qadimdan ot, sifat, son va olmoshlarni birlashtirgan holda *ismlar* nomi bilan o‘rganib kelganlar.

Bu so‘z turkumlarining deyarli hammasi egalik, kelishik va ko‘plik shakllari bilan o‘zgaradi. Shuning uchun bu shakllar faqat otlargagina emas, balki sifat, son, olmoshlarga, shuningdek, harakat nomi, sifat-dosh va taqlid so‘zlarga ham daxldordir. Egalik va kelishik shakllari ana shu so‘zlarni boshqa so‘zlarga tobelantirib bog‘lab keladi. Bu esa egalik, kelishik qo‘shimchalari bilan o‘zgarish xususiyatiga ega bo‘lgan so‘zlarni *ismlar* atamasi ostida birlashtirish zarurligini ko‘rsatadi.

♦ **91-mashq.** Matnni o‘qing. Matndagi so‘zlardan narsaning nomini, belgining nomini, miqdorning nomini va nomlar o‘rnida almashinib keluvchi so‘zlarni to‘rt ustunga ajratib, jadvalga joylashtiring. Yashayotgan xonangizdagi narsalarni sanang va nomlariga diqqat qiling.

Yorug‘, keng xonadagi karavotlarning birida qirq yoshlar chamasidagi ayol yotardi. Rangi biroz oqarinqiragani uchun qoshlari yana ham qora, quyuq ko‘rinar, peshonasiga tushib turgan qo‘ng‘ir sochlarining jingalagi ham biroz ko‘kargan, lekin g‘unchadek lablari o‘ziga yarashgan, bejirim edi. Bemor ayollar bilan muloyim gaplashadi-yu, lekin ko‘ngli, turmushi haqida ochiq gapirmaydi. Eri poyezdda ishlar ekan. Shuning uchun haftada bir keladi. O‘g‘ilchasini yetaklab olma, apelsin to‘ldirilgan sumkani ko‘targanicha javdirab kirib keladi-da, xotining oyoq tomonida o‘tirib unga termiladi. (*S. Zunnunova*)

Narsaning nomi	Belgining nomi	Miqdorning nomi	Nomlar o‘rnida almashinib keluvchi so‘zlar

92-mashq. Matnni o‘qing. Matndagi ismlarning bir-biriga va boshqa so‘zlarga bog‘lanishiga ko‘mak berayotgan qo‘shimchalarni aniqlang. Zahiriddin Muhammad Boburning armoni nimada edi? Shu haqda bahslashing.

Bobur ham bolaligi o‘tgan Andijon osmonini esladi. Mana shu Yetti Og‘ayni yulduzlari o‘sha yerda ham Oltin Qoziqni aylanib o‘tib, g‘arbga botib ketardi. O‘sha yerda ham Yetti Og‘ayni ufqqa bosh qo‘ygan sari Hulkar yulduzlari osmonning baland joylariga chiqib borardi. Bobur o‘smirligida Hulkar yulduzlarini olmosdan yasalgan varrakka o‘xshatardi. Dumini quvnoq silkitib uchadigan olmos varrak uning xayolini yana musaffo bolalik yillariga olib ketdi. Osmon dunyoning hamma joyida bir ekani, umrining boshlanishida Andijonda ko‘rgan yulduzlari umrining oxirida Agrada ham chaqnab turgani unga

so‘nggi bir tasallidek tuyuldi. Bobur osmonga qarab yotganda yana yosh, sog‘lom yigitga aylanib, Andijon chorbog‘ining supasida yotganday bo‘ldi. Bir lahzalik bu shirin his ketidan yana shafqatsiz bir qaltiroq bosib keldi-yu, yulduzli osmonni girdobiga olib, gir-gir aylantira boshladi...

Tun yarmidan oshganda Tohirning o‘kirib yig‘lagani qorong‘i bog‘ni zir titratdi... (P. Qodirov)

Savol va topshiriqlar

1. Qadimda so‘zlar qanday guruhlariga bo‘lingan?
2. Ismlar deganda qaysi so‘z turkumlari tushuniladi?
3. Ismlarning o‘ziga xos xususiyati nima?

93-mashq. Uyga vazifa. Berilgan hadisni yozing. Undan qanday xulosasi chiqardingiz? Ajratib ko‘rsatilgan so‘zlarning qanday so‘z ekanini aniqlang.

Bir kishi **Rasulullohdan**: —Men yaxshiligimni kimga qilsam bo‘ladi? — deb so‘rabdi. — **Onangga**, — debdilar Rasululloh. U kishi savolini **uch marotaba** qaytaribdi. Rasululloh: — Onangga, — deyaveribdilar. **To‘rtinchi** marotaba yana so‘rabdi. Shunda: — Otangga va **yaqin** bo‘lgan qarindoshlaringga, — debdilar.

ISMLARNING LUG‘AVIY VA MUNOSABAT SHAKLLARI

1-topshiriq. So‘zlarning lug‘aviy va munosabat shakllari haqida 6-sinfda o‘tilgan materiallarni eslang.

2-topshiriq. Nuqtalar o‘rniga qavs ichida berilgan qo‘shimchalardan mosini qo‘yib, ko‘chiring.

1. Daftari(-ga, -lar, -dan, ning) varaq....(-ga, -im, -i).
2. Maktab.... (-lar, -dan, -ga) keldim.

3-topshiriq. Nuqtalar o‘rniga qo‘yilgan qo‘shimchalarning qanday vazifa bajarishini aniqlang.

Ismlarning ko‘plik, kichraytirish-erkalash, qiyoslash, belgining darajasi kabi ma’nolarini bildiruvchi qo‘shimchalarga ega bo‘lgan shakli lug‘aviy shakl sanaladi.

Egalik, kelishik, -man, -miz, -san, -siz, -dir qo‘shimchalariga ega bo‘lgan shakli esa munosabat shakllari hisoblanadi.

Ism asoslariga qo‘shilib, ularni boshqa so‘zlarga bog‘lab kelish va gap bo‘laklarini shakllantirishga xizmat qilgani uchun *egalik, kelishik, -man, -miz, -san, -siz, -dir* qo‘shimchalari munosabat shakllari deyiladi.

Demak, ismlarning munosabat shakllariga quyidagilar kiradi:

1) egalik shakllari; 2) kelishik shakllari; 3) ismlarni kesim sifatida shakllantiruvchi va ega bilan munosabatini ifodalovchi *-man, -miz, -san, -siz, -dir* qo‘shimchalari, *bo‘lmoq, sanalmoq, hisoblanmoq* so‘zlari. Uchinchi turdagi qo‘shimchalar bog‘lamalar deb ham yuritiladi.

94-mashq. Ko‘chiring. Munosabat shakllarini yasovchi qo‘shimchalarning tagiga chizing. Ularni izohlang. Yettinchi gapdagi fikrga munosabat bildiring.

1. Jon do‘sting jonidan kechsa ham, Mol do‘sting molidan kechmas. (*Maqol*) 2. Qurbon cholning gapini eshitib hayron qoldi. (*Sh. Xolmirzayev*) 3. Ra‘noning yerga qaragan ko‘zi sekingina Anvarga ko‘tarilib, yana yerga og‘di. (*Abdulla Qodiriy*) 4. Hammaning ko‘zi domlada ekan, Zebi chimmatini yuzidan oldi. (*Cho‘lpon*) 5. Humoyun hamma dardini aytib ko‘nglini bo‘shatsin uchun Xonzoda begim uning so‘zini bo‘lmay toqat bilan jim tingladi. (*P. Qodirov*) 6. Chol podshoning oldiga borib, savoliga javob beribdi. (*Ertakdan*) 7. **Tilingga juda ehtiyot bo‘lgin, boshing omon saqlanadi. So‘zingni qisqa qilsang, umring uzayadi.** (*Yusuf Xos Hojib*) 8. Shundan so‘ng To‘maris qo‘shinini to‘plab, jangga otlandi. (*Mirkarim Osim*) 9. Qazisan, qartasan, asl naslingga tortasan. (*Maqol*)

95-mashq. Matnni ko‘chiring. Ismlarning lug‘aviy va munosabat shakllarini aniqlab, izohlang. Non va uning qadri haqida fikrlashing.

Nonushta yo tushlikka
 Yozarkanmiz dasturxon,
 Dasturxonga zeb berib,
 Bo‘y taratar kulcha non.
 Noz-ne‘matning sarasi
 Va tabiat ne‘mati.
 Bu ne‘matni yaratar
 Oltin qo‘llar mehnati.
 Kech kuzakda sohib don,
 Kelguncha yoz – saraton
 Bug‘doyzorda ter to‘kar
 G‘allakor – asl dehqon.
 Bepoyon qir-adirda
 To‘lishganda boshog‘lar,
 Kombaynchi amaki
 O‘rimga o‘zin chog‘lar.
 Tegirmonchi akalar
 Mahtal etmas novvoyni.
 Novvoy esa yopadi
 Tandir-tandir shirmoyni.
 Shu bois har burdasin
 Tabarruk deb bitaman.
 Yo‘l ustida uchrasa,
 Olib ko‘zga surtaman.

(Do‘stjon Matjon)

◆ **96-mashq.** Nuqtalar o‘rniga mos munosabat shaklini yasovchi qo‘shimchalarni qo‘yib, ko‘chiring.

1. Ra‘no... koptok... . 2. Men o‘quvchi..., sen sportchi....
 3. Jahl dushman..., aql do‘st... . (*Maqol*) 4. Yolg‘on aytgan kishi... xatar... bor ishi... . (*Maqol*)

Savol va topshiriqlar

- ?
1. Ismlarning lugʻaviy shakllari qaysi qoʻshimchalar yordamida yasaladi?
 2. Ismlarning munosabat shakllari qaysi qoʻshimchalar yordamida yasaladi?
 3. *-man, -san, -dir* qoʻshimchalari qanday qoʻshimchalar sanaladi?

97-mashq. «Bogʻda» sarlavhasi ostida kichik hikoya tuzing. Unda qanday munosabat shakllaridan foydalanganingizni ayting.

EGALIK SHAKLLARI VA ULARNING IMLOSI

1-topshiriq. Berilgan birikmadagi nuqtalar oʻrniga mos qoʻshimchalar qoʻshing.

Men ... Biz ...
 Sen ... Siz ...
 U ... Ular ...

→ kitob ← → kitob ←

Ot va otlashgan soʻzlarga qoʻshilib, asos qismda ifodalangan narsa, belgi-xususiyat, harakat-holatlarining uch shaxsdan biriga qarashlilikini bildirgan shakllar tizimi egalik qoʻshimchalari hisoblanadi: *Ilmning nihoyasi yoʻq. (Abdurauf Fitrat) Oʻqishda, madaniyatda ilgʻor, sogʻlom, siyosiy yuqori saviyali yoshlarimiz bizning iftixorimizdir. (Oybek)*

98-mashq. *Ona* va *kitob* soʻzlarini egalik qoʻshimchalari bilan shaxs va sonda oʻzgartiring. Unli bilan tugagan ismlar va undosh bilan tugagan ismlarga qanday egalik shakllarini qoʻshganingizni ayting.

Quyidagi shakllar egalik qoʻshimchalari sanaladi:

	birlik	koʻplik
I shaxs	<i>ona+m, yurt+im</i>	<i>ona+miz, yurt+imiz</i>
II shaxs	<i>ona+ng, yurt+ing</i>	<i>ona+ngiz, yurt+ingiz</i>
III shaxs	<i>ona+si, yurt+i</i>	<i>ona+si, yurt+(-lar)i</i>

✓ **99-mashq.** Quyidagi birikmalarda III shaxs egalik qo'shimchalarining vazifasi haqida fikr yuriting. O'zingiz ham shu kabi misollar keltiring.

Alisher Navoiy bog'i, o'qish kitobi, Toshkent shahri, Do'stlik tumani, Jizzax viloyati, Mustaqillik bayrami.

Viloyat, shahar, tuman, korxona, muassasa nomlarida qo'llangan III shaxs egalik qo'shimchasi shaxsga qarashlilik ma'nosini emas, balki xoslik, umuman ajratilganlik ma'nosini ifodalaydi. Shuning uchun bunday birikmalarda oldingi qism qaratqich kelishigida qo'llanilmaydi. Masalan: *Bobur bog'i; Orol dengizi.*

100-mashq. Ko'chiring. Egalik qo'shimchalarining tagiga chizing.

1. Ena buvining xayoli allaqayoqlarga borib keldi. (*G'afur G'ulom*) 2. Kimyogar ba'zi ilmlar haqida suhbatlashgandan keyin uning zehninga, ma'lumotining kengligiga taajjublanganini yashirmadi. (*Oybek*) 3. Oradan ikki kun o'tgandan keyin kechqurun Tesha Saidiyning hujrasiga keldi. (*Abdulla Qahhor*) 4. To'ra ko'zidan tilla oynagini olib, stol ustiga qo'ydi va stol o'rtasida yoyilib yotgan gazetaga qaradi. (*Cho'lpon*) 5. Yuzimdagi yomg'ir tomchilarini yengim bilan sidirib, tepamga qaradim. (*O'. Umarbekov*)

-i, -si egalik qo'shimchasi bir qator so'zlarda qaratqich kelishigidagi so'zlar bilan bog'lanmaydi. Bunday so'zlarda ular yaxlitlanib qolgan. O'z vazifasini yo'qotgan: *kechasi, kunduzi* kabi.

101-mashq. Ajratib ko'rsatilgan so'zlar tarkibidagi egalik qo'shimchalarining vazifalarini qiyoslab tushuntiring.

1. **Kechasi** ishlaydi, **kunduzi** uxlaydi. (*Ko'rpa*) 2. **Kunduz kunlari** aniq ko'rinadi. 3. Kecha **dam olishimiz** juda maroqli o'tdi. 4. **Tuni** bilan mijja qoqmadi. 5. Bu yerlarning **yozi** juda so'lim.

♦ **102-mashq.** *Toshkent shahri, «Bolalar» jamg'armasi, Farg'ona viloyati* kabi birikmalar qatorini davom ettiring. Bu birikmalarning tarkibidagi egalik qo'shimchalarining vazifalarini tushuntiring.

Savol va topshiriqlar

- ?
1. Egalik qo'shimchalari deb qanday qo'shimchalarga aytiladi?
 2. Unli bilan tugagan ismlarga qaysi egalik qo'shimchalari qo'shiladi?
 3. Undosh bilan tugagan ismlarga qaysi egalik qo'shimchalari qo'shiladi?

103-mashq. *Uyga vazifa.* Berilgan gaplardagi nuqtalar o'rniga zarur egalik qo'shimchalarini qo'yib, gaplarni ko'chiring.

1. Olmaning ikki palla... dek yarashgansizlar. (*Asqad Muxtor*)
2. Sochi... o'sib, yelka...ga tushib ketgani uchun oldirmoqchi edim. (*G'afur G'ulom*)
3. Birdan Bo'taboyning jahl... chiqib ketdi. (*Abdulla Qahhor*)
4. U mening ustoz... bo'ladi. (*X. To'xtaboyev*)
5. Latofatning savol... qo'qqisidan berilgan bo'lsa ham, Fazilat qizining gap...ni ilg'ab oldi. (*O. Yoqubov*)

SIFATDOSH VA HARAKAT NOMLARIDAGI EGALIK QO'SHIMCHALARI

1-topshiriq. Gaplardagi sifatlanmishlarni tushirib, ulardagi egalik qo'shimchalarini sifatdoshlarga qo'shing.

1. Bilgan narsang naf keltirar. (*Maqol*)
2. O'qigan narsam xotiramda muhrlanadi.

2-topshiriq. Hosil bo'lgan gap bilan avvalgisini qiyoslab, qanday o'zgarish bo'lganini izohlang.

Sifatdosh va harakat nomlari tarkibidagi egalik qo'shimchalari harakat bajaruvchisining shaxsi va sonini bildiradi. Shuning uchun qaratqich kelishigini olgan shaxs bildiruvchi so'zning qo'llanishiga ko'pincha ehtiyoj bo'lmaydi.

✓ **104-mashq.** Maqollarni o‘qing. Egalik qo‘shimchalarini topib, vazifasini tushuntiring. Mehnat haqidagi maqolni izohlang.

1. Bo‘zchi bilganin to‘qir, Baxshi bilganin o‘qir. 2. Boqqaning ikki echki, O‘shqirganing yer tebratar. 3. Mulla bilganin o‘qir, To-vuq ko‘rganin cho‘qir. 4. **Mehnat qilib topganing – Qand-u asal totganing.** 5. Bilganingni eldan ayama. 6. To‘g‘ri gap tug-ganingga yoqmaydi. 7. Chin do‘st tug‘ishganingdan afzal.

105-mashq. Nuqtalar o‘rniga egalik qo‘shimchalaridan mosini qo‘ying va ularning gapda tutgan o‘rnini izohlang.

1. Ahyon-ahyonda polizdan qovunlarning tars-turs yorilgan... eshitilyapti. (*Murod Xidir*) 2. Hammadan ham qizig‘i qaytish...da bo‘ldi. Dadam bizni «Bir dengiz sayri qilinglar» deb, havorang kemaga tushirdi. Qaytayotgan...da tol novdalariga ikkitadan baliqni ildi-da, sovg‘a qildi. (*Hakim Nazir*) 3. Xolida maktab kiyimi kiygan...dan so‘ng, chindan ham bo‘yi cho‘zilib qolganga o‘xshab ko‘rindi. (*S. Anorboyev*) 4. Turnalar uzoqlashib ko‘zga ko‘rinmay ketgan...dan so‘ng o‘zicha hayron bo‘ldi. «Ularning dam arqondek cho‘zilib, dam g‘alvirdek yoyilib uchish...ning sababi nimada ekan-a?» deb o‘yladi. (*O. Husanov*) 5. Haqiqiy inson o‘zidan boshqalarning tashvishi bilan yashash... kerak. (*Gazetadan*)

106-mashq. Gaplarni ko‘chiring. Egalik qo‘shimchalarini topib, ma’no va vazifalarini izohlang. Oltinchi gapdagi Ahmad Donishning fikri bo‘yicha bahslashing.

1. Ko‘raman kirmaganingni, — dedi Bo‘taboy otlanayotib. (*Abdulla Qahhor*) 2. Menga g‘ayir ko‘zi ila qarashingiz tabiiy deb hisoblayman. (*Sh. Xolmirzayev*) 3. Xuddi aytganimday bo‘ldi-ya. (*O. Yoqubov*) 4. O‘qishlaringiz yaxshimi? (*S. Zunnunova*) 5. Albatta, o‘zing birga borasan, qudalaring bilan tanishmog‘ing ham zarur. (*A. Qodiriy*) 6. **Yoshlikdan bir hunar-ni boshini ushlanglar, shu bilan jamiyatga ham yordam qilgan bo‘lasizlar.** (*Ahmad Donish*) 7. Donoxonga otaning gapi ma‘qul kelib, o‘rnidan turdi. (*Omon Muxtor*) 8. Sharafim, shonim, borlig‘imsan, Vatan! (*G. Asqarova*)

Savol va topshiriqlar

- ?
1. Harakat nomlariga egalik qo'shimchalarini qo'shing va ularni izohlang.
 2. *Turishim, yurganing, aytganimiz* so'zlari tarkibidagi egalik qo'shimchalariga izoh bering.

107-mashq. *Uyga vazifa.* «**Mustaqillik yo'lida fido bo'lgan bobolarim**» mavzusida matn tuzing. Matndagi egalik qo'shimchalarining tagiga chizing.

EGALIK QO'SHIMCHALI SO'ZLARNING IMLOSI

1-topshiriq. Berilgan so'zlarga egalik qo'shimchalarini qo'shing.

Idrok, ishtirok, qishloq, yurak, bilak.

2-topshiriq. Egalik qo'shimchalari qo'shilgandan so'ng asos qismda qanday o'zgarish ro'y berganini ayting.

Terak, qishloq, bolalik singari ikki va ko'p bo'g'inli so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda, asos qismning oxirgi *k, q* tovushi *g* va *g'* tarzida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi.

Qorin, o'g'il, singil kabi ikkinchi bo'g'inida *i* unlisi ishtirok etgan so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda, ikkinchi bo'g'indagi *i* unlisi tushib qoladi va shunday yoziladi.

Nok, chok singari bir bo'g'inli, ***idrok, ishtirok*** singari ko'p bo'g'inli so'zlarga egalik qo'shimchalari qo'shilganda, asos qismda hech qanday o'zgarish bo'lmaydi.

✓ **108-mashq.** Berilgan so'zlarga egalik qo'shimchalarini qo'shing. Qaysilarida asos qismda tovush o'zgarishi ro'y berayotganini va imlosini tushuntiring.

Ko'zoynak, bilak, tilak, ko'rshapalak, chelak, parrak, ko'prik, tuk, oppoq, yuk, so'roq, buyruq, sog'lik, ittifoq, huquq, axloq, yurak, terak, elak, kurtak, varaq, taroq, tirnoq, qiliq.

♦ **109-mashq.** Quyidagi soʻzlarga II shaxs birlikdagi egalik qoʻshimchalarini qoʻshib, koʻchiring. Tovush oʻzgarishiga eʼtibor bering.

Koʻngil, ogʻiz, boʻyin, qoʻyin, boʻgʻiz, oʻgʻil, oʻrin, burun, qorin.

110-mashq. Quyidagi soʻzlarga egalik qoʻshimchasini qoʻshing va ular ishtirokida gaplar tuzing.

Boʻgʻiz, burun, qoʻziqorin, haq, oʻyin, bagʻir.

Savol va topshiriqlar

- ?
1. *Singil* soʻziga egalik qoʻshimchalari qoʻshing va asos qismda boʻlayotgan oʻzgarishni tushuntiring.
 2. Asos qismi *-k*, *-q* undoshlari bilan tugagan soʻzlarga egalik qoʻshimchalari qay tarzda qoʻshiladi?
 3. *Zavq* va *pishloq* soʻzlariga egalik qoʻshimchalarini qoʻshing va ularni izohlang.

111-mashq. Uygʻa vazifa. *Pirpirak, gʻildirak, butoq, xalq* soʻzlariga egalik qoʻshimchalarini qoʻshing va ular ishtirokida gaplar tuzing.

MUSTAHKAMLASH

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

- ?
1. Egalik qoʻshimchalari deb nimaga aytiladi?
 2. Egalik qoʻshimchalari otlarga qay tarzda qoʻshiladi?

1-topshiriq. Matnni oʻqing. Soʻzlarga qavs ichida berilgan egalik qoʻshimchalaridan mosini qoʻshing va ularni izohlang.

Qishloqda duv-duv gap tarqaldi: Aʼlochi bola Qrimga borarmish!

Ona (-m, -si, -ng) ishda ekan, bu gapni koʻchada eshitib, bir mahal hovliqqanicha:

— Ona (-miz, -lari, -ng) aylansin! — deya ostonadan koʻz (-lar, -ingiz, -i)da yosh bilan kirib keldi. — Onagina (-ng, -si, -lari) aylansin.

Soʻng oʻgʻil (-si, -i, -ing)ni bagʻriga bosib, peshona (-ng, -si, -ngiz)dan, yuz-koʻzlar (-si, -i, -ingiz)dan oʻpdi, boʻyi bilan teng qomatini koʻrib, battar diyda (-miz, -si, -ingiz) boʻshashdi:

— Ota (-imiz, -ng, -miz) shoʻrluk koʻrmadi bu kunlaringni...

— Yigʻlamang, oyi, — dedi aʼlochi bola oʻpka (-miz, -si, -ng) toʻlib. (X. Sultonov)

2-topshiriq. Egalik qo‘shimchasining qo‘shilishi natijasida asosda bo‘layotgan o‘zgarishlarga diqqat qiling va ularni izohlang.

1. Og‘ziga kelganni gapirmoq — nodonlar ishi. 2. Do‘stingning yutug‘i — sening yutug‘ing. 3. Tiling bilan ko‘nglingni bir tut. 4. Aqlli odam har doim o‘z o‘rnini bilib o‘tiradi. 5. Ilon zahridan tilning zahri o‘tkirroqdir.

3-topshiriq. Uyga vazifa. «Kuch birlikdadir» mavzusida matn tuzing. Unda ishlatilgan so‘zlar tarkibidagi egalik qo‘shimchalarini izohlang.

KELISHIK SHAKLLARI

1-topshiriq. Gapdagi nuqtalar o‘rniga qavs ichidagi qo‘shimchalardan mosini qo‘yib ko‘chiring.

Har o‘g‘loni bul Vatan... (-dan, -ga, -ning) sultonlar... (-dan, -ga, -ning) teng bo‘lsin. (*Sirojiddin Sayyid*)

2-topshiriq. Nuqtalar o‘rniga qo‘yilgan qo‘shimchalarning qanday vazifa bajarishini izohlang.

3-topshiriq. Kelishik qo‘shimchasini olgan so‘zning qaysi so‘zga bog‘langanini va qanday so‘roqqa javob bo‘lishini aniqlang.

Ot, olmosh va otlashgan so‘zlarga qo‘shilib, ularni boshqa so‘zlarga bog‘lash uchun xizmat qiluvchi grammatik shakllar tizimi kelishik shakllari sanaladi.

Kelishik shakllari doimo tobe so‘zga qo‘shiladi.

O‘zbek tilida oltita kelishik mavjud bo‘lib, ularning har qaysisining o‘z nomi va shakli bor.

112-mashq. Berilgan jadvaldagi kelishiklar nomi va shakliga e‘tibor bering.

Kelishik nomlari	Qo‘shimchalari	Misollar
Bosh kelishik	—	It hurar, karvon o‘tar. (<i>Maqol</i>)
Qaratqich kelishigi	-ning	Kitobning varag‘i.

Davomi

Kelishik nomlari	Qo'shimchalari	Misollar
Tushum kelishigi	-ni	Vatanni sev, tuprog'ini o'p. (<i>Oybek</i>)
Jo'nalish kelishigi	-ga (-ka, -qa)	Betga aytganning zahri yo'q. (<i>Maqol</i>)
O'rin-payt kelishigi	-da	Yosh ko'nglimda orzularim mo'l. (<i>E. Vohidov</i>)
Chiqish kelishigi	-dan	Kutubxonadan keldim.

Ot va otlashgan so'zlarning egalik qo'shimchalari bilan shaxs va sonda hamda kelishik qo'shimchalari bilan o'zgarishi turlanish deyiladi.

113-mashq. Gaplarni yozing, ismlarning turlanishini aniqlang. Sirojiddin Sayyidning she'ri haqida fikr bildiring.

1. Hikmatni anglamoqning o'zi bir hikmat. (*O. Mahmudov*)
 2. Sen o'zingning eson-omonligingni tilasang, tilingdan zinhor yaramas so'zlarni chiqarma. (*Yusuf Xos Hojib*) 3. Asal bor yerda arisi ham birga bo'ladi. (*Ahmad Yugnakiy*) 4. Do'stlar dilini ranjitish dushmani murodga yetkazishdir. (*Koshifiy*) 5. Yomon odamga yo'ldosh bo'lgandan ko'ra o'tda kuygan afzal. («*Otalar so'zi*») 6. Sabr shunday bir kuchli narsadirki, g'azabni shijoatga, shiddatni halimga, kattalikni tavozega, yomonlikni yaxshilikka aylantirmaklikka quvvati yetar. (*Abdulla Avloniy*) 7. Kishini go'zal qilib turadigan uning chiroyi emas, balki chiroyli xulqidir. (*Xurramiy*)

8. Har kekxa, har yoshning zahmatlarida,
 Azim chinorlarning hikmatlarida,
 Hazrat Yassaviyning xilqatlarida,
 Vatan qolar ekan, Vatan abadiy.

(*Sirojiddin Sayyid*)

114-mashq. Matnni o‘qing. Ajratib ko‘rsatilgan so‘zlarni o‘zi bog‘langan so‘z bilan ko‘chiring. Ularning qaysi biri hokim, qaysisi tobe so‘z ekanini aniqlang. Tobe so‘zning qaysi kelishikda ekanini ayting.

Shoir yengil bir so‘lish olib, tanburni tokchaga tirab qo‘ydi... Daricha yoniga o‘tirdi. **Hovlida** shabada bilan o‘ynashgan **daraxtlarning** yengil kuyidan boshqa **sado** yo‘q. **Shoir** o‘yga toldi. Mana u yana Hirotda, o‘z uyida... Balki, endi butun umr bu suyuqli **shaharda** muqim bo‘lib qolar... **Kim** biladi, **taqdirning** xohishi, **jilvasi** yana qanday kutilmagan **o‘yinlar** ko‘rsatar ekan! (*Oybek*)

115-mashq. Amir Temur o‘gitlarini ko‘chiring. Kelishik shakllarini aniqlang va kelishik qo‘shimchalarining tagiga chizing.

Jabr-zulmdan o‘zingni uzoq tut. Senda biron kishining haqi bo‘lsa, haqini unutma. Agar sizlar bir tan, bir jon bo‘lsangiz, sizga adovat qilganlarni yengasiz. Kimki senga do‘stlik qilsa, do‘stligi qadrini unutma. Unga muruvvat, ehson, izzat-u ikrom ko‘rsat. Ko‘p narsani bilib tursang-da, o‘zingni bilma-ganga sol.

116-mashq. *Kitob, dars, uy, harakat qilish, orzu* so‘zlarini turlang va ular ishtirokida gaplar tuzing.

Savol va topshiriqlar

1. Turlanish nima?
2. Kelishik shakllari qanday vazifa bajaradi?
3. O‘zbek tilida nechta kelishik bor?

117-mashq. *Uyga vazifa.* Matnni ko‘chiring. Unda turlangan so‘zlarning tagiga chizing va qaysi kelishikda ekanini ayting. Matn mazmuniga e‘tibor bering. Kitoblarga bo‘lgan munosabatingiz haqida gapiring.

Bobosi so‘zini eshitgan nabira oldidagi kitoblarni taxlay boshladi, so‘ng tokchadan xurjunni olib, unga kitoblarni solishga shaylandi. Bolaning bu qilg‘ini ko‘rib Temurning rangi o‘zgardi.

— Bolalik qilmang, mirzo, bunaqada kitoblarni xor qilasiz-ku! Kitob muqaddas narsa, uni avaylash kerak. Tuz-namakni, ota-onani, ustozni qanday qadr etish lozim bo‘lsa, kitobni ham

shunday e'zozlash joiz... Siz kitoblarni xurjundan oling-da, tokchaga taxlang. (*Xurshid Davron*)

BOSH KELISHIK SHAKLI

1-topshiriq. Matnda ajratib ko'rsatilgan so'zlarning qaysi so'z turkumiga mansubligi va qaysi kelishik shaklida ekanini aniqlang.

Anvar, **qorni** och bo'lsa kerak, **dasturxonni** Muhayyoning **qo'lid**an olib, uni buzuq **avtobusga** boshladi. Dasturxonni **darrov** ochdi. Ovqat ko'pligini ko'rib, Muhayyoning ijozati bilan ustasi, **oqsoq** cholni chaqirdi. (*Abdulla Qahhor*)

2-topshiriq. Bosh kelishik shaklidagi so'z gapda qanday vazifada kelayotganini ayting.

Bosh kelishik shakli maxsus qo'shimchaga ega emas. Bu shakl *kim?*, *nima?*, *qayer?* so'roqlarining biriga javob bo'ladi va gapda ko'pincha ega, ot kesim, undalma vazifalarida keladi. Masalan: 1. Men 7-sinf o'quvchisiman. 2. O'zbekistonning poytaxti — Toshkent. 3. Toshkent, munchalar go'zalsan!

118-mashq. Matnni o'qing. Bosh kelishik shaklidagi so'zlarni toping. Ular gapda qanday vazifa bajarayotganini ayting. Xoinlik nima? Shu haqda bahslashing.

Ulug'bek mirzo bobosidan so'rabdi:

— Dunyoda inson uchun eng yaxshi narsa nima-yu, eng yomon narsa nima?

Amir Temur javob beribdi:

— Dunyoda inson uchun eng yaxshi narsa ham botir, sa'y-g'ayratli, ham go'zal axloqli bo'lib nom chiqarish. O'limdan ham battar, yomon narsa axloqsizlik va xoinlik bilan nom chiqarishdir. (*Xurshid Davron*)

119-mashq. Bosh kelishik shaklidagi so'zlarni toping va ularning gapdagi vazifalarini aniqlang.

Karim bir to'p lolalar qarshisida turib qoldi. Birdan chehrasidagi quvonch o'rnini hayrat egalladi. Lola tagida g'uj-g'uj

chumoli tinish bilmay yuguradi. Ajoyib-da bu chumolilar. Doim shoshganlari-shoshgan. Og‘izlarida nimalar bo‘lmaydi: bug‘doy, cho‘p, non ushoq...

Karim chumolilarga uzoq tikilib qoldi. Keyin o‘rnidan lip etib turdi-yu, nariroqda lolalardan guldasta qilayotgan Nodirani chaqirdi.

— Mana ko‘rasan, yomg‘ir yog‘adi. Chumolilar inlarini berkityapti, — dedi.

Karim to‘g‘ri aytgan edi. Sal o‘tmay osmonni quyuyq bulut qopladi. Keyin rosa jala quydi. (*H. Jalolov*)

✓ **120-mashq.** Gaplarni o‘qing, bosh kelishik shaklida ishlatilgan so‘zlarga izoh bering. Mahmud Koshg‘ariyning fikri bo‘yicha munozara uyushtiring.

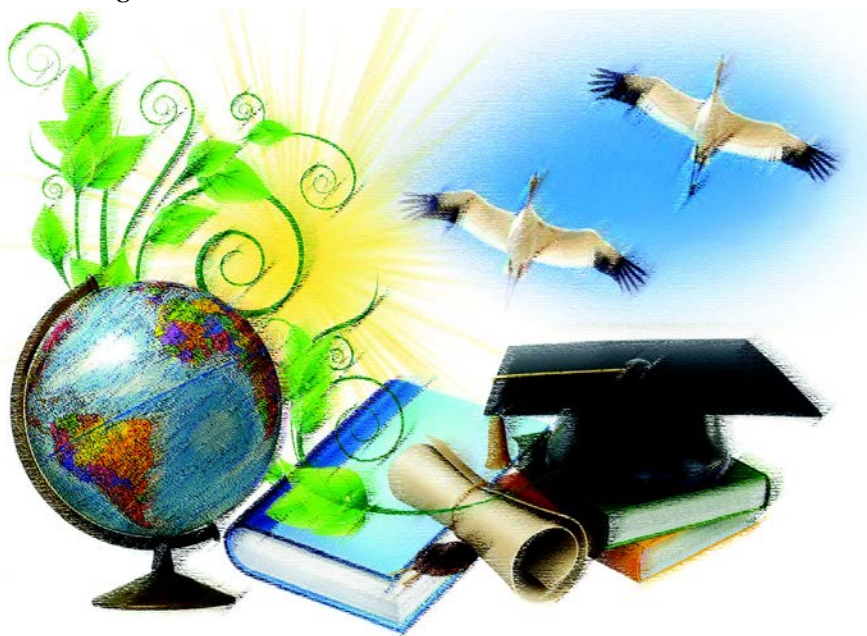
1. Belgi bo‘lsa, odam yo‘ldan, aqli bo‘lsa, so‘zdan adashmaydi. (*Mahmud Koshg‘ariy*) 2. Bu yerdan chiqqan buloq suvi naq buyrak kasalining tayyor davosi edi. (*Said Ahmad*) 3. Tushga yaqin yomg‘ir tindi-yu, bulutlar orasidan ko‘m-ko‘k osmon va issiq yoz oftobi ko‘rindi. (*P. Qodirov*) 4. Tabiat kimga zakovat, aql-idrok, bilim bersa, u ezgu ishlar qilishga qo‘l uradi. (*Yusuf Xos Hojib*) 5. Buning ustiga osmon darz ketgandek moma-qaldiraq qarsillaydi, chaqmoq chaqadi. O, inson bunday paytda ojizligini qanchalik aniq sezadi. (*Sh. Xolmirzayev*) 6. Arslon o‘z quvvati va shijoati bilan ovqat topib, kun kechirgani kabi inson ham qayda bo‘lmasin, o‘z aqli bilan kun kechiradi. («*Otalar so‘zi*») 7. Navro‘z kuni Hamida bonu qo‘sh karnay va qo‘sh surnaylar tovushidan uyg‘ondi. (*P. Qodirov*) 8. Otam meni ham sevinch, ham hayrat bilan qarshi oldi. (*O‘. Umarbekov*) 9. Navoiy g‘azalni shavq bilan tovush chiqarib o‘qidi. (*Oybek*)

Savol va topshiriqlar

1. Bosh kelishik shakli qanday qo‘shimchaga ega?
2. Bu shakl qanday so‘roqlarga javob bo‘ladi?
3. Ular gapda qanday vazifa bajaradi?
4. Bosh kelishikdagi so‘zlar qatnashgan gaplar tuzing va ularning vazifasini tushuntiring.

121-mashq. *Uyga vazifa.* «Ilm — aql chirogʻi» mavzusida matn tuzing. Unda ishtirok etgan bosh kelishikdagi otlarning tagiga chizing va vazifasini tushuntiring.

QARATQICH KELISHIGI SHAKLI

1-topshiriq. Berilgan gaplardagi ajratib koʻrsatilgan soʻzlarning qaysi soʻz turkumiga mansubligini, qaysi kelishikda ekanini ayting.

1. Kechasi **Saidaning hujrasiga** Kozimbek bilan muxbir **Aʼzamjon** keldi. Saida **Kozimbekdan** otasining sogʻligʻini soʻradi. (*Abdulla Qahhor*) 2. **Uning** hovlisini koʻrib, Saidaning ogʻzi ochilib qoldi. (*Abdulla Qahhor*)

Qaratqich kelishigi shaklidagi soʻz — qaratqich, qaratqich bogʻlanib kelgan soʻz esa qaralmish deyiladi.

Qaratqich kelishigi qaratqichni qaralmishga tobelash-tirib bogʻlab keladi va qaralmishda ifodalangan narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat-holatlarning qaratqich shaklidagi ismlarga qarashli ekanini bildiradi.

122-mashq. Quyidagi birikmalarda qaratqich va qaralmishlarning qanday shakllanganini izohlang.

Sinf burchagi, maktabimiz bog‘i, bizning maktab, Ahmadning akasi, shuning o‘zi.

123-mashq. Qaratqich kelishigida qo‘llangan so‘zlarni topib, ularga izoh bering. Gaplardagi g‘oya bo‘yicha fikrlashing.

1. Yolg‘on doim rostdan yengiladi. U xuddi suv yuzasidagi ko‘pikday yo‘q bo‘lib ketadi. (*Abu Rayhon Beruniy*) 2. Shu bilan birga, Alisher Navoiy saboqlari hamisha qalbingiz tubida bo‘lsin. (*E. Vohidov*) 3. O‘z qadrini bilmagan o‘zganing qadrini ne bilsin? O‘z yurti, o‘z xalqi tarixi bilan qiziqmagan kishining jahon tarixini bilganidan ne naf? (*E. Vohidov*) 4. Umrining mazmunini millatning dardiga darmon bo‘lishdan iborat deb bilgan Amir Temur xalqimizning ana shunday ardoqli, ulug‘ farzandidir. Amir Temur — xalqimiz dahosining timsoli, ma‘naviy qudratimiz ramzidir. Amir Temur nafaqat Turon, Turkiston, O‘zbekiston zaminining, balki insoniyatning eng ulug‘ daholaridan biridir. Sohibqironning bunyodkorlik sohasidagi tarixiy xizmatlari undan ham beqiyos. (*«Inson baxt uchun tug‘iladi» kitobidan*)

124-mashq. Yusuf Xos Hojibning «Qutadg‘u bilig» asaridan olingan gaplarni o‘qing, ulardagi fikr bo‘yicha bahslashing. Qaratqich kelishigi qo‘shimchasining ishlatilishiga e‘tibor qiling.

Ko‘zingni katta och. O‘zingni zakovat nuri bilan yoritib ko‘r. Menga donishmandlarning bitta hikmatli so‘zi ma‘lum: «Bilimdon o‘z bilimi tufayli ofatlardan omon qoladi». Uquvsiz kishining ishi yurishmaydi. Hurmat kishining uquv-idrokidan keladi.

Ezguning har bir ishi chiroyli, har bir qadami go‘zal. Yomonlarning esa kundan kunga mung va alami ortadi.

125-mashq. Bizning shahar, Sharifaning kitobi, buning ahamiyati birikmalarida qaratqich kelishigini tushirib qoldirish mumkinmi? Mumkin bo‘lmasa, buning sababini izohlashga harakat qiling.

Qaratqich va qaralmish yonma-yon kelganda, ko‘p hollarda qaratqich kelishigi tushib qolishi mumkin. Lekin qaratqich va qaralmish o‘rtasida boshqa so‘z qo‘llanilsa, qaratqich qo‘shimchasi tiklanadi. Masalan: *Maktabimizning chiroyli bog‘i*.

Qaratqich kelishigi shaxs nomlari, otlashgan so‘zlar va olmoshga qo‘shilganda, belgisiz qo‘llanmaydi.

✓ **126-mashq.** «Katta tanaffusda» mavzusida og‘zaki matn tuzing. Matnda qaratqich shaklining tushib qolgan yoki qolmaganini aniqlang.

♦ **127-mashq.** O‘zingizga yoqqan badiiy asardan kichik bir matnni ko‘chirib yozing. Matndagi kelishik qo‘shimchalarining tagiga chizing.

Savol va topshiriqlar

1. Qaratqich va qaralmish deb nimaga aytiladi?
2. Qanday holatlarda qaratqich kelishigi qo‘shimchasi tushib qolmaydi? Misollar bilan izohlang.
3. Qaratqich kelishigidagi so‘z qanday so‘roqlarga javob bo‘ladi?

128-mashq. Uyga vazifa. «Mening orzum» mavzusida kichik hikoya tuzing. Qaratqich kelishigidagi so‘zlarning tagiga chizing.

TUSHUM KELISHIGI SHAKLI

1-topshiriq. Nuqtalar o‘rniga mos kelishik qo‘shimchalarini qo‘ying.

Kitob... o‘qimoq, olma... yemoq, qalam... bermoq, xat... chiroyli yozmoq, suv.... simirib ichmoq.

2-topshiriq. Tushum kelishigi qo‘shimchasini olgan so‘z bog‘langan fe‘lning o‘timli yoki o‘timsizligini aniqlang.

Tushum kelishigi shaklini olgan so‘z doimo o‘timli fe‘lga bog‘lanadi.

Tushum kelishigidagi so‘z bilan o‘timli fe‘l yonma-yon turganda, ko‘pincha tushum kelishigi qo‘shimchasi tushib qoladi. Masalan: *Kitobni o‘qidim* — *Kitob o‘qidim*.

Tushum kelishigidagi soʻz bilan oʻtimli feʼl oʻrtasida boshqa bir soʻz ishlatilsa, tushum kelishigidagi soʻz atoqli ot, olmosh yoki sifatdosh boʻlsa, tushum kelishigi qoʻshimchasi tushib qolmaydi.

Tushum kelishigidagi soʻz gapda doimo toʻldiruvchi vazifasida keladi.

129-mashq. Nuqtalar oʻrniga qaratqich yoki tushum kelishiklari qoʻshimchalaridan birini qoʻying. Qaysi vaqtda qaratqich, qaysi vaqtda tushum kelishigi ishlatilishini tushuntirib bering.

Derazam... oldi, gul... hidladi, qalam... rangi, qalam... berdi, ertak... davomi, ertak... aytdi, farzand... burchi, kitob... oʻqidi.

Egalik qoʻshimchasini olgan ismlarga bogʻlanuvchi soʻz qaratqich kelishigi shaklida, oʻtimli feʼllarga bogʻlanuvchi soʻz tushum kelishigi shaklida keladi.

✓ **130-mashq.** Gaplarni oʻqing, tushum kelishigining ishlatilish oʻrinlariga diqqat qiling.

1. Jaloliddin singlisini soʻnggi marta Samarqandda koʻrgandi. (*Erkin Samandar*) 2. Maʼnaviyat — ajdodlarni avlodlarga, tarixni bugunga, bugunni kelajakka bogʻlovchi koʻprik. (*«Maʼrifat» gazetasidan*) 3. Gapning sirasini emas, shirasini aytyapman, hikmat magʻzini chaqib berayotirman sizlarga, chiroqlarim! (*«Otarlar soʻzi»*) 4. Kim ota-onasini rizo qilsa, Olloh taolo uning umrini ziyoda qiladi. (*Hadisdan*) 5. Ustod oʻz bergan saboqlari zoye ketmaganidan, shogird ularni puxta oʻzlashtirib olganidan behad mamnun boʻldi. (*«Otarlar soʻzi»*) 6. Ona bolalariga ertak va naqllar aytib bera boshladi. (*«Otarlar soʻzi»*) 7. Ilm ahli sizning maʼrifat yoʻlida qilgan xizmatlaringizni eslaridan chiqarmas. (*O. Yoqubov*)

8. Boshing egib, ta'zim ayla, shukrona ayt,
 Seni guldek erkalagan chaman uchun.
 Osmonlarda yurgan bo'lsang, tuproqqa qayt,
 Aytgil, do'stim, nima qildik Vatan uchun?

(*Iqbol Mirzo*)

131-mashq. Nuqtalar o'rniga mos kelishik qo'shimchalarini qo'yib, matnni ko'chiring. Kelishik qo'shimchasini olgan so'zning qaysi so'zga bog'lanayotganini ayting.

Yaxshi tarbiya ko'rgan odam... xislatlari... biri shuki, bunday odam o'z faoliyati... boshqalar... bir qadam oldin... o'tsa, darrov orqaga qaraydi, sheriklari... yordam qo'li... uzatadi, safi... kengaytirib, yangi g'alaba... ko'zlaydi. (*Abdulla Qahhor*)

132-mashq. Berilgan birikmalardagi birinchi va ikkinchi so'zlarning tartibini o'zgartiring. Tartibi o'zgarganda, so'zning kelishik shaklida qanday o'zgarish bo'lganini va uning sababini ayting.

Qiziqib kitob o'qimoq, **miriqib** suv ichmoq, **to'yib** ovqat yemoq, **laganga** osh suzmoq, **o'roqda** o't o'rmoq, **tozalab** ko'cha supurmoq, **mehr bilan** xat yozmoq.

◆ **133-mashq.** «Bo'sh vaqtlarimda» mavzusida hikoya yozing. Hikoyada qo'llangan tushum kelishigi shaklidagi so'zlarning qaysi so'zga bog'lanib kelayotganini ayting.

Savol va topshiriqlar

1. Tushum kelishigi qaysi qo'shimcha yordamida ifodalanadi?
2. Tushum kelishigining qo'shimchasi tushirib qoldirilishi ham mumkinmi? Misollar keltiring.
3. Tushum kelishigidagi so'z, asosan, qanday so'zlarga bog'lanadi?

134-mashq. Uyga vazifa. Nuqtalar o'rniga mos tushum yoki qaratqich kelishigi shakllarini qo'yib, matnni ko'chiring.

Muhammad Yusuf qo'shiqlari bilan emas, avvalo, xalq dar-dini baralla aytgan, yurt muhabbati... hech kimnikiga o'xshamagan misralarda ta'riflagan she'rlari bilan tanildi, shuhrat qo-zondi.

Muhammad... she'rlari bir qarashda juda sodda, jo'n yozi-ladiganga o'xshab tuyuladi. U... oson yoziladiganga o'xshab

ko‘ringan misralari muxlislari... yig‘latadi, kuldiradi, o‘z og‘u-shiga oladi.

Odamlar u... she‘rlari... hayajonsiz o‘qimaydigan, kitoblari... do‘konlardan qidirib yuradigan bo‘ldilar. (O. Sharafiddinov)

JO‘NALISH KELISHIGI SHAKLI

1-topshiriq. Gaplardagi nuqtalar o‘rniga mos kelishik qo‘shim-chalarini qo‘ying.

1. U o‘qish niyatida shahar... yo‘l oldi. 2. Adolat sekin atrof... razm soldi.

2-topshiriq. Jo‘nalish kelishigidagi so‘zning qanday so‘roqqa javob bo‘lishi va qanday gap bo‘lagi vazifasini bajarishini aniqlang.

Jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi o‘rin-joy otlariga qo‘shilib, *qayerga?* so‘rog‘iga javob bo‘ladi va gapda o‘rin holi vazifasida keladi.

Payt otlariga qo‘shilib, *qachon?* so‘rog‘iga javob bo‘ladi va gapda payt holi vazifasini bajaradi.

Shaxs va narsa otlariga qo‘shilib, *kimga?*, *nimaga?* so‘rog‘iga javob bo‘ladi va gapda to‘ldiruvchi vazifasida qo‘llanadi.

135-mashq. Berilgan so‘zlardagi jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasining talaffuzi va imlosiga e‘tibor bering.

Terakka, chopiqqa, Chirchiqqa, bog‘ga, tog‘ga, yurakka.

Jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi *k, q* tovushlari bilan tugagan so‘zlarga qo‘shilganda, *-ka*, *-qa* shaklida talaffuz qilinadi va shunday yoziladi.

***G*‘ tovushi bilan tugagan so‘zlarga qo‘shilganda, masalan, *tog‘ + ga > toqqa* tarzida *-qa* shaklida talaffuz qilinsa ham, *-ga* tarzida yoziladi.**

♦ **136-mashq.** Matnni ko‘chiring. Jo‘nalish kelishigi shaklidagi so‘zlarni aniqlab, ularning talaffuzi va imlosini tushuntiring. Abdulla Qahhor haqida bilganlaringizni so‘zlab bering.

Katta mutafakkir san‘atkorning har bir asari chuqur o‘yga toldiradi... Kelajakka e‘tiboringni qaratadi. Abdulla Qahhor davr, xalq talabi va istagini chuqur his qilgan hozirjavob yozuvchi edi. Respublikamiz hayotida muhim bir voqea yuz bersa, biz sabrsizlik bilan Abdulla Qahhor nima der ekan, deb kutardik. Ustoz yozuvchi, albatta, hammani hayratga soladigan, ko‘p-chilikka ma‘qul bo‘ladigan bir gapni aytardi. (O‘. Umarbekov)

✓ **137-mashq.** Quyida berilgan so‘zlarga jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasini qo‘shing. Qanday talaffuz qilinishi va imlosini tushuntiring.

O‘roq, qishloq, sog‘, chorbog‘, kurak, so‘roq, ilik, yog‘.

Savol va topshiriqlar

1. Jo‘nalish kelishigining qo‘shimchalari qaysilar?
2. Jo‘nalish kelishigidagi so‘z qanday so‘roqlarga javob bo‘ladi?
3. Jo‘nalish kelishigidagi so‘zlar ishtirokida gaplar tuzing va ularni izohlang.

138-mashq. Uyg‘a vazifa. «Suvning hayotimizdagi ahamiyati» mavzusida hikoya yozing. Qanday kelishik qo‘shimchalaridan foydalanganingizni ayting.

O‘RIN-PAYT KELISHIGI SHAKLI

1-topshiriq. Nuqtalar o‘rniga mos kelishik qo‘shimchalarini qo‘ying.

1. Novdalarni bezab g‘unchalar Tong... aytdi hayot otini. (Hamid Olimjon) 2. Qadim zamon... Chin mamlakati... bir ulug‘ podshoh o‘tgan ekan. (Ertak)

2-topshiriq. Nima sababdan -da qo‘shimchasini qo‘yganingizni ayting.

O‘rin-payt kelishigi qo‘shimchasi o‘rin-joy otlariga qo‘shilib, qayerda? so‘rog‘iga javob bo‘ladi va hokim qismda ifodalangan harakatning o‘rnini bildiradi. Bunday otlar gapda o‘rin holi vazifasida keladi.

Payt otlariga qo‘shilib, *qachon?* so‘rog‘iga javob bo‘ladi va hokim qismda ifodalangan harakatning paytini bildiradi. Bunday so‘zlar gapda payt holi vazifasida keladi.

Shaxs va narsa otlariga qo‘shilib, *kimda? nimada?* so‘roqlariga javob bo‘ladi. Bunday otlar gapda to‘ldiruvchi vazifasida keladi.

♦ **139-mashq.** O‘qing. O‘rin-payt kelishigi shaklidagi so‘zni aniqlang va uni hokim so‘z bilan birga ko‘chiring. Qanday so‘roqqa javob bo‘layotganini ayting. Sodiqlik do‘st deganda kimni tushunasiz?

Inson umri davomida o‘ziga sodiqlik do‘stlar orttiradi. O‘g‘il ham, qiz ham, kim bo‘lishidan qat’i nazar, o‘z faoliyatida, o‘qishda, mehnatda, uzoq safarda, odamlar orasida o‘ziga fe‘li, muomalasi bilan yoqib qolgan kishi bilan do‘stlashadi.

Do‘stlik nihoyatda nozik bo‘lib, uni asrab-avaylash lozim. Do‘stlik insonning bolalik davrida boshlanadi. Bolalikdan boshlangan do‘stlik odamzodning keyingi ulg‘aygan va kamolotga erishgan davrida orttirgan barcha do‘stlari orasida alohida o‘rin tutadi. (*T. Qurbonov*)

140-mashq. «Mustaqillik o‘gitlari»ni ko‘chiring. O‘rin-payt kelishigining ma’nolarini izohlang.

1. Adolat kuchda emas, kuch adolatdadir. 2. Dunyoda o‘zbek zaminiga teng keladigan zaminning o‘zi yo‘q. 3. Mehr va qadr bor yerda hamma narsa bor. 4. Sharqda qadim-qadimdan oila muqaddas Vatan sanalgan. 5. Vatan har bir insonning yuragida, qalbida bo‘lmog‘i lozim.

141-mashq. Quyida berilgan so‘zlarni ma’nolariga ko‘ra jadvaldagi kataklarga joylashtiring. Qanday so‘roqqa javob bo‘layotganini ayting. O‘rin-payt kelishigi shaklining talaffuzi va imlosini tushuntiring.

Tongda, o‘rtada, pastda, orqada, kuzda, saharda, tushda, ishda, maktabda, uyquda, peshinda, mashinada, o‘roqda, dastgohda, senda, Ahmadda.

O‘rin	Payt	Shaxs-narsa

Savol va topshiriqlar

1. O‘rin-payt kelishigi shakli deb nimaga aytiladi?
2. O‘rin-payt kelishigidagi so‘zning so‘roqlari haqida so‘zlang.
3. *-da* qo‘shimchasi qachon paytni ifodalaydi? Misol keltiring.

142-mashq. Uyga vazifa. O‘zingiz yoqtirgan badiiy asardan kichik matnni ko‘chirib yozing. Matndagi o‘rin-payt kelishigi shaklidagi so‘zlarning talaffuzi va imlosini tushuntiring.

CHIQUISH KELISHIGI SHAKLI

1-topshiriq. Berilgan birikmalarda nuqtalar o‘rniga mos kelishik qo‘shimchalarini qo‘ying.

Toshkent... ketmoq, uzoq... kelmoq, temir... qattiq, shamol... tez, sahar... ishni boshlamoq, harakatchanligi... muvaffaqiyat qozonmoq.

2-topshiriq. Chiqish kelishigi shaklidagi so‘zning so‘rog‘i va vazifasini aniqlang.

Chiqish kelishigi qo‘shimchasi o‘rin-joy otlariga qo‘shilib, *qayerdan?* so‘rog‘iga javob bo‘ladi va o‘rin holi vazifasini bajaradi.

Payt otlariga qo‘shilib, *qachon?* so‘rog‘iga javob bo‘ladi va payt holi vazifasida keladi.

Shaxs va narsa otlariga qo‘shilib, *kimdan? nimadan?* so‘roqlariga javob bo‘ladi va to‘ldiruvchi bo‘lib keladi.

Ba‘zan ayrim otlar, sifatdoshlar va boshqa so‘zlarga qo‘shilib, *nima sababdan?* so‘rog‘iga javob bo‘ladi va sabab holi vazifasida keladi.

143-mashq. Berilgan birikmalarni bir-biriga qiyoslab, ma‘noda qanday farq borligini aniqlashga harakat qiling.

uzum yemoq

non olmoq

suv ichmoq

uzumni yemoq

nonni olmoq

suvni ichmoq

uzumdan yemoq

nondan olmoq

suvdan ichmoq

Ba'zan tushum kelishigi o'rnida chiqish kelishigi shakli ishlatilishi mumkin. Lekin ularning ma'nosida ma'lum farq bor. Tushum kelishigidagi so'z butunni, chiqish kelishigidagi so'z qismni bildiradi.

144-mashq. Nuqtalar o'rniga kelishik qo'shimchalaridan mosini qo'ying, chiqish kelishigi qo'shimchasining yozilishini izohlang.

— Bizning qishloq... ham suv boradimi, amaki? — deb so'— rashdi bolalar. — Ha, albatta, — dedi dadam, — qishlog'imizga ham bu kanal... ko'p suv boradi. Dalalar, ko'chalar, uylardagi ariqlar... sharqirab suv oqadi. U... keyin, qarabsizki, paxtamiz ham mo'l, uzum-olmamiz ham, qovun-tarvuzimiz ham serob— da. (*Hakim Nazir*)

✓ **145-mashq.** Ko'chiring. Chiqish kelishigi shaklidagi so'zning ostiga chizing. Uning qanday so'roqqa javob bo'layotgani va qaysi gap bo'lagi vazifasida kelayotganini aniqlang. Qo'rqqoqlik va qo'rqmaslik haqidagi fikrlaringizni ayting.

1. Kunlardan bir kun Hakimbek kitob o'qib o'tirib, baxildan, saxiydan gap chiqib qoldi. Boybo'ribiy shunda o'g'li Alpomish— dan: — Kishi nimadan baxil bo'ladi, nimadan saxiy bo'ladi? — deb so'radi. (*«Alpomish»dan*) 2. Bugun rostni qo'yib yolg'on gapirgan odam ertaga nima deganini unutganidan rostini aytib qo'ya qoladi va shu bilan o'zini o'zi beburd qiladi. (*Abdulla Qahhor*) 3. Ilm-u ma'rifatdan lof urish nodonlikdan boshqa narsa emas, agar bilsang, nodonlikni bilishning o'zi ilmdir. (*Alisher Navoiy*) 4. Dushmanlardan qo'rqma — nari borsa, ular seni o'ldirishi mumkin. Do'stlardan qo'rqma — nari borsa, ular senga xiyonat qilishi mumkin. Befarq odamlardan qo'rq — ular seni o'ldirishmaydi ham, sotmaydi ham, faqat ularning jim va beparvo qarab turishlari tufayli yer yuzida xiyonat va qotilliklar sodir bo'laveradi. (*«Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch» asaridan*) 5. O'ylanmasdan gapirishdan ko'ngilga ozor yetadi. (*«Mashriqzamin — hikmat bo'stoni» kitobidan*) 6. Mirzo Ulug'bek ko'zlarini nomadan uzib, o'g'li bilan shayxulislomga

qaradi. (*O. Yoqubov*) 7. Men bu yo‘ldan necha bor qishlog‘imga o‘tganman. (*Mirtemir*)

Savol va topshiriqlar

- ?**
1. Chiqish kelishigining qo‘shimchasi qaysi?
 2. Chiqish kelishigi shaklidagi so‘zlar qanday so‘roqlarga javob bo‘ladi?
 3. Chiqish kelishigi shaklidagi so‘zlar ishtirokida gaplar tuzing va ularni izohlang.

♦ **146-mashq.** *Uyga vazifa.* Berilgan birikmalardagi nuqtalar o‘rnida tushum va chiqish kelishiklarini almashtirib qo‘llang. Ular o‘rtasidagi ma’no farqini ayting.

Qo‘li... ushlamoq, ovqat... yemoq, qovun... olmoq, she’r... o‘qimoq, qulog‘i... cho‘zmoq.

ISMLARNI KESIMGA XOSLOVCHI SHAKLLAR

1-topshiriq. Matndagi kesimlarni toping, ularni qanday so‘zlar bilan ifodalanganini ayting.

Men do‘stlik targ‘ibotchisiman... Do‘stlikni e‘zozlashning zarur shartlaridan biri do‘stlar bilan uchrashib turishdir. Turli katta-kichik marosimlar: bayramlar, tug‘ilgan kunlar, to‘ylar bilan bir qatorda do‘stona yig‘inlar ham bu munosabatlarni tobora mustahkamlab turuvchi vositalardir. (*A. Hojiahmedov*)

2-topshiriq. Kesimlarning ega bilan munosabatini bildiruvchi qo‘shimchalarni aniqlang.

Kesim ega bilan shaxs va sonda moslashadi. Ism orqali ifodalangan kesimlar shaxs-sonni bildiruvchi maxsus -man, -miz, -san, -siz, -dir qo‘shimchalari, shuningdek, bo‘lmoq, sanalmoq, hisoblanmoq; edi, ekan, emish, emas so‘zlari vositasida ega bilan moslashadi. Ot kesimlarni ega bilan moslashtiruvchi bunday vositalar bog‘lamalar hisoblanadi.

✓ **147-mashq.** Berilgan gaplardagi o'qish kerak (*lozim, darkor, shart*) kesimini ega bilan shaxs-sonda moslashtiring.

1. Men o'qish kerak. (*lozim, darkor, shart*) 2. Sen o'qish kerak. (*lozim, darkor, shart*) 3. U o'qish kerak. (*lozim, darkor, shart*)

Harakat nomi bilan ifodalangan kesim tarkibida kerak, lozim, darkor, shart so'zlari bo'lganda, kesimni ega bilan moslashtiruvchi egalik qo'shimchalari harakat nomiga qo'shiladi.

◆ **148-mashq.** Ko'chiring. Kesimlarning ostiga chizib, uning ega bilan munosabatini bildiruvchi vositalarni aniqlang.

Qorabotir yurtning erkasi, jo'ralarining serkasi edi. Boy edi, yegani go'sht-u moy edi. Alp edi, lekin nozik qalb edi...

Oqbotir uning jo'rasi edi. Jo'ralari ichida eng g'o'rasi edi.

Oqbotir: To'rt tarafda g'anim lashkari, Ming yaradan qon oqur tanda. Do'st, sen eding ko'nglim rahbari, Meni bog'la, topshir dushmanga. (*U. Azimov*)

149-mashq. Matnni davom ettiring. Abdulla Avloniyning fikriga qo'shilasizmi?

Millatga ilm kerak, ma'rifat kerak. (*Abdulla Avloniy*)

Savol va topshiriqlar

1. Kesim ega bilan qanday moslashadi?
2. *-man, -san, -dir* qo'shimchalari kesimga qay tarzda qo'shiladi?
3. *Sanamoq, hisoblamoq, bo'lmoq, demoq* fe'llari ishtirokida gaplar tuzing va gapning kesimini izohlang.

150-mashq. Uyg'a vazifa. Kesimi *bo'lmoq, hisoblanmoq, sanalmoq* bog'lamalari yordamida ega bilan bog'langan uchta gap yozing. Bog'lalarning vazifasini tushuntiring.

MUSTAHKAMLASH

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

1. Kelishik shakllari deb nimaga aytiladi?
2. Ismlarni kesimga xoslovchi qo'shimchalar qaysilar?
3. Kelishik qo'shimchalarining imlosini tushuntiring.

1-topshiriq. Matnni o'qing. Nuqtalar o'rniga kelishik qo'shimchalaridan mosini qo'yib, ko'chiring. Nay orqali ijro etilgan qanday xalq kuylarini bilasiz? Shu haqda fikrlashing.

Odob saqlab sukut... o'ltirgan Alisher uyalibgina muloyim ohang... dedi:

– Ehtimol, ustoz... ishlari ko'pdir, lekin nayga havasim tushib qoldi.

– Yo'q, yo'q, bemalol, jonim bilan o'rgataman. Nay o'zimiz... qadim... qolgan cholg'u, mungli, ma'yus qalblar... firoq-u alamlarini kuylaydur, to'y-bazmlar... uning go'zal sadosi ko'ngullar... zavq to'ldiradur. Alisherbek ishqi tushibdimi – o'rgaturmiz. (*Oybek*)

2-topshiriq. Xato berilgan so'z birikmalarini to'g'rilang. Ular ishtirokida gaplar tuzing.

Meni ona diyorim, uyning chiqmoq, ilmdan mehr qo'ymoq, fanni ravnaqi, kitobga o'qimoq, bilimdonlikni siri, olimlarga so'ramoq, ilmning o'rganmoq, ilmga bahra olmoq.

3-topshiriq. So'zlarga kelishik qo'shimchalaridan mosini qo'shing, ularning yozilishiga diqqat qiling.

Yaxshi xulq yaxshilik (-ni, -ga, -ning) alomatidir. (*Beruniy*) 2. Aqlli (-dan, -ning, -ni) suhbat (-ga, -din, -ka) jon olur so'z. (*Xorazmiy*) 3. Har ishda shitob qilmag'aysen, bu demak murod (-g'a, -ka, -qa) yetmagaysen. (*Bobur*) 4. Hunari va odobi bo'lmagan kishi (-ning, -din, -ga) baxt va davlat ketadi. (*Mahmud Koshg'ariy*)

4-topshiriq. Uyga vazifa. «Mustaqillik madhi qo'shiqlarda» mavzusida matn tuzing. Matndagi kelishik qo'shimchalarining tagiga chizing.

YORDAMCHI SO‘Z TURKUMLARI

YORDAMCHI SO‘ZLAR

1-topshiriq. Matnni o‘qing. Mazmunini gapirib bering.

SO‘Z TURKUMLARI

So‘zlar ma’lum so‘roqqa javob bo‘lishi yoki bo‘lmasligi, atash ma’nosining mavjudligi yoki mavjud emasligiga, gapda ma’lum gap bo‘lagi vazifasida kelish-kelmasligiga ko‘ra mustaqil va yordamchi so‘zlarga bo‘linadi.

Fe‘l, ot, sifat, son, ravish, olmoshlar ma’lum bir so‘roqqa javob bo‘ladi. Ularning barchasi, olmoshlardan tashqari, atash ma’nosiga ega. Ot borliqdagi shaxs-narsalarning, voqea-hodisalarning nomini, fe‘l harakat-holatini, sifat va ravish belgilarini, son miqdorini ataydi, nomlaydi.

Olmosh esa yuqoridagi so‘zlardan qaysisining o‘rnida kelsa, o‘shaning ma’nosiga ishora qiladi.

Atash ma’nosiga ega bo‘lgan so‘zlar yoki ular o‘rnida qo‘llanib, ma’lum so‘roqlarga javob bo‘luvchi va gapda ma’lum gap bo‘lagi vazifasida keluvchi so‘zlar mustaqil so‘zlar sanaladi.

Atash ma’nosiga ega bo‘lmagan, ma’lum so‘roqqa javob bo‘lmaydigan, gap bo‘lagi vazifasida kelmaydigan so‘zlar yordamchi so‘zlar hisoblanadi.

Yordamchi so‘zlar mustaqil so‘zlarni yoki gaplarni bir-biriga bog‘lash, ularning ma’nolariga qo‘shimcha ma’no yuklash vazifalarini bajaradi.

Yordamchi so‘zlarga *ko‘makchi*, *bog‘lovchi* va *yuklamalar* kiradi.

♦ **151-mashq.** O‘qing. Matn tarkibidagi so‘zlarni mustaqil va yordamchi so‘zlarga ajratib jadvalga yozing. O‘. Hoshimovning fikriga qo‘shilasizmi?

Ey farzand, aqlli, farosatli va ilm-u hunarli kishilar bilan do‘st bo‘l. Hunarsiz kishida xosiyat bo‘lmaydi. Mehnatdan, ilm-u hunar o‘rganishdan uzoqlashma. («*Qobusnoma*»dan) E’tibor berganmisiz yoki yo‘qmi, bilmadim-ku, sizning sadoqatda tengsiz do‘stingiz bor. Qachon xohlasangiz, siz bilan hamsuhbat bo‘ladi. Shod paytingizda quvonchingizga quvonch qo‘shadi. G‘amgin pallada dardingizni oladi. Bilmaganingizni o‘rgatadi. Adashsangiz, to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatadi. Yaqin kishilaringiz burilib ketganda ham u sizni tark etmaydi. Xizmati uchun hech nima tama qilmaydi. Yillab unutib, tashlab qo‘ysangiz, indamaydi. Hatto uloqtirib yubor-sangiz ham, arazlamaydi. Tag‘in chorlasangiz, yetib kelib, xizimatingizni qilaveradi... Bu do‘stning nomi — Kitob! (O‘. *Hoshimov*)

Mustaqil so‘zlar	Yordamchi so‘zlar

✓ **152-mashq.** *Uchun, bilan, va, chunki* yordamchi so‘zlaridan foydalanib, gaplar tuzing. Ularning gapdagi vazifalarini izohlang.

153-mashq. Gaplarni ko‘chiring. Yordamchi so‘zlarning tagiga chizib, izohlang. «*Inson baxt uchun tug‘iladi*». Shu fikrga munosabatingizni bildiring.

1. Xalqning sabr-toqati cheksiz emas. U dengizga o‘xshaydi: goh to‘lib, goh ozayib turadi. 2. Xalqimiz faqat jisman emas, ruhan ham uyg‘oq bo‘lmog‘i darkor. 3. O‘z tarixi va ajdodlarini siylagan xalqning kelajagi, albatta, porloq bo‘ladi. 4. Ma’naviyat insonga ona suti, ota namunasi, ajdodlar o‘giti bilan singadi. 5. Aslida, inson baxt uchun, dunyo ne‘matlaridan bahramand bo‘lish uchun tug‘iladi. («*Inson baxt uchun tug‘iladi*»

kitobidan) 6. Xizmatkorlar och, lekin boyning oldiga borishga hech kimning yuragi dov bermaydi. (*Gʻafur Gʻulom*) 7. Axir, men uning chinakam sehrli qalpoq ekanligini sinab koʻrishim kerak edi-da...(X. *Toʻxtaboyev*) 8. Kun botgan, lekin atrof hali yorugʻ edi. (*O. Yoqubov*)

♦ **154-mashq.** Ajratib koʻrsatilgan soʻzlarni izohlang. Uchinchi gapning mazmunini tahlil qiling.

1. Polvonning qoʻli kuch **bilan** oʻziga tortar, **ammo** bir qarich **ham** oldiga siljitolmasdi. (*Said Ahmad*) 2. Mehmonlar osh-suv taraddudiga yoʻl qoʻymasdan, sut-qatiq **bilan** quruq choy ichib, darhol oʻtirgan joylariga uzandilar **va** aravada urinib kelganlari **uchun** uzanar-uzanmas uyquga ketdilar. (*Choʻlpon*) 3. Shijoatli boʻl, **biroq** andishasiz boʻlma. Andishali boʻl, **biroq** shijoatsiz boʻlma. (*Oʻ. Hoshimov*) 4. Duo **bilan** el koʻkarar, yomgʻir **bilan** yer koʻkarar. (*Maqol*) 5. Bir kuni tong bilan toʻsatdan bahor jarchilari — qaldirgʻochlar **ham** paydo boʻlishdi. (*M. Qoriyev*) 6. Oʻzingiz ham bogʻdan beri kelma-dingiz-da. Qachon boʻlmasin, oʻsha yoqdasiz. (*Oʻ. Umarbekov*) 7. Buyuk bobomiz **faqat** turkiy emas, forsiy, arabiy, urdu, xitoy, moʻgʻul **va** boshqa tillardagi soʻzlardan ham mahorat bilan foydalangan. (*Oʻ. Hoshimov*) 8. Sizni ovqat ustida bezovta qilayotganim **uchun** uzr soʻrayman, — dedi qoʻlini koʻksiga qoʻyib. (*Oʻ. Hoshimov*)

Savol va topshiriqlar

1. Soʻz turkumlari deb nimaga aytiladi?
2. Mustaqil soʻz turkumlariga taʼrif bering.
3. Yordamchi soʻzlarga misollar keltiring.

155-mashq. Uyga vazifa. Berilgan «Soʻz turkumlari» matnini oʻqib, quyidagi savollarga yozma javob bering.

1. Soʻzlar qaysi belgilariga koʻra mustaqil va yordamchi soʻzlarga boʻlinadi?
2. Mustaqil va yordamchi soʻzlar deyilishining sababi nimada?
3. Qaysi soʻzlar yordamchi soʻzlar hisoblanadi?

KO'MAKCHILAR

1-topshiriq. Quyidagi gaplarda ajratib ko'rsatilgan so'zlarning qaysi so'z bilan birga qo'llanganini aniqlang.

1. **Ish** bilan ovora bo'lib, kunning o'tganini ham bilmay qolasan kishi. (*Z. Fatxullin*) 2. Qish qo'ynidan **baxt** singari yoz uchib kelur. (*Mirtemir*)

2-topshiriq. Ajratib ko'rsatilgan so'zlar qanday vazifa bajarayotganini izohlashga harakat qiling.

Ot, olmosh, harakat nomi va sifat doshlardan keyin kelib, ularni hokim so'zga bog'lash uchun xizmat qiluvchi bilan, uchun, kabi, singari, orqali, sayin kabi so'zlar ko'makchi hisoblanadi.

156-mashq. Berilgan gaplarda ajratib ko'rsatilgan so'zlarning ma'no-larini izohlang. Birinchi gapning mazmuni bo'yicha bahslashing.

1. **Avval** o'yla, **keyin** so'yla. (*Maqol*) 2. Bu kitob qo'liga tushgandan **keyin** bosh ko'tarmay mutolaaga tushdi. (*H. Hasa-nov*) 3. Siz **bilan** hamsuhbat bo'lmasdan **avval** boshqacha xayolda edim. (*O. Yoqubov*) 4. Devor **usti** yomg'irdan iviy boshladi. (*Qamchibek Kenja*) 5. Mirzo Ulug'bek kechalari shu yerda o'tirib, mutolaa qilishni suyar, suyakli jadvali **ustida** ham shu yerda ishlar edi. (*O. Yoqubov*) 6. Oradan ancha vaqt o'tgandan **keyin** Shiroq o'tovdan chiqdi. (*Mirkarim Osim*) 7. O'rtancha botir ikkinchi kechadagi voqeani aytib, nishona **uchun** tasmani o'rtaga tashladi. (*«O'zbek xalq ertaklari»dan*) 8. Onam stol ustini tartibga solar, karavot qoshidagi kiyimlarimni olib, qoziqlarga ilar edi. (*Sh. Xolmirzayev*)

Sof ko'makchilar bilan bir qatorda ayrim so'zlar ko'makchi vazifasida qo'llanadi va ular vazifadosh ko'makchilar sanaladi.

157-mashq. Berilgan gaplardagi ko‘makchilarni toping. Ularni ikki guruhga — sof va vazifadosh ko‘makchilarga ajratib yozing. Ularning bir-biridan farqini topishga harakat qiling.

Usmon Nosir ham mashhur siymolar kabi juda yoshligidan ko‘p ijobiy xislatlarga ega bo‘lgan edi. U nihoyatda ziyrak, idrokli, keng mushohadali, o‘ta qiziquvchan, uquvli, bilimga chanqoq, mehnatkash edi va shu fazilatlar bilan ajralib turardi. Usmon Nosir o‘z ustida ko‘p ishlardi... Usmon she’rlarida jimjimadorlik ko‘rinmas, fikr-tuyg‘u sodda til orqali harorat bilan bayon qilinar edi. (*O‘tkir Rashid*) Asarni o‘qishga kirishishingiz bilan ko‘z o‘ngingizda rangin manzaralar paydo bo‘ladi. Qulog‘ingiz ostida ajib ohanglar jaranglay boshlaydi... Hech shubhasiz, badiiy adabiyot — dunyodagi sakkizinchi mo‘jiza! (*O‘. Hoshimov*)

♦ **158-mashq.** *Avval, keyin, ost, ust, orqa, old* so‘zlarini mustaqil so‘z va ko‘makchi vazifalarida ishlating va ularning har biri ishtirokida gap tuzing. *Singari, kabi, ko‘ra, binoan* ko‘makchilari ishtirokida gaplar tuzing. Ularning ma’no va vazifalarini tushuntirishga harakat qiling.

Savol va topshiriqlar

1. Ko‘makchilar deb nimaga aytiladi?
2. Ko‘makchilarning qanday turlari mavjud?
3. Ko‘makchilar ishtirokida gaplar tuzing.

159-mashq. *Uyga vazifa:* «Qish faslida» mavzusida ko‘makchilardan foydalanib, hikoya yozing. Foydalanilgan ko‘makchilarning ma’no va vazifalarini ayting.

SOF KO'MAKCHILAR

1-topshiriq. Gaplardagi ajratilgan soʻzlarning qaysi soʻz bilan birgalikda kelayotganini va bu soʻzlar qanday soʻroqqa javob boʻlishini aniqlang.

1. Yoʻlchida Gulnor **haqida** ikki ogʻiz soʻz eshitish orzusi kuchli edi. (*Oybek*) 2. Aʼzamjon qilmishi **uchun** undan uzr soʻradi.

2-topshiriq. Ajratilgan soʻzlarning qanday vazifa bajarayotganini izohlashga harakat qiling.

Atash maʼnosini tamoman yoʻqotgan va faqat oʻzi birikkan soʻzni boshqa soʻzga tobelantirib bogʻlash uchun xizmat qiladigan koʻmakchilar sof koʻmakchilar sanaladi. *Bilan, sari, sayin, uchun, kabi, qadar, singari, uzra, tufayli, haqida* kabi koʻmakchilar shular jumlasidan.

160-mashq. Koʻchiring. Koʻmakchilarni topib, ostiga chizing. Ularning imlosi haqida fikrlang. Gʻafur Gʻulomning fikri boʻyicha munozara uyushtiring.

1. Fursat gʻanimatdir, shoh satrlar-la Bezamoq chogʻidir umr daftarin. (*Gʻafur Gʻulom*) 2. Juda soz! Albatta, kiyib birini, safarga doʻstlar-la men ham chiqaman. (*Zulfiya*) 3. Temur tigʻi yetmagan joyni qalam bilan oldi Alisher. (*A. Oripov*) 4. Yuksak qoyalardan shiddat bilan qoʻzgʻalgan burgut suruvdagi qoʻzichoqni ildi-yu ketdi. (*Ezop*) 5. Qogʻoz oq boʻlgani uchun unga Soʻz bitadilar. (*Oʻ. Hoshimov*) 6. Uni bir joyga oʻtqizib, kuydirilgan namat bilan qonni toʻxtatdilar. (*Mirka-rim Osim*) 7. Yuz bergan tabiiy ofat tufayli uyimizning hamma yogʻi buzilib-yorilib ketib, yashash uchun mutlaqo yaroqsiz holga kelib qolgandi. (*M. Qoriyev*) 8. Kimki tong ila tursa, Mushkul ishlari bitgay. («*Otalar soʻzi*») 9. Shundan beri inson tinmayin Shu yer uzra ter toʻkar hamon. Yerni goʻzal qilgani sayin Goʻzal boʻlar oʻzi ham inson. (*E. Vohidov*)

Sof ko‘makchilar urg‘u olmaydi. Urg‘u ko‘makchi bilan birga kelgan mustaqil so‘zning oxirgi bo‘g‘iniga tushadi. Shuning uchun ko‘makchi ohang tomonidan o‘zidan oldingi so‘z bilan bir butunlikni tashkil qiladi, lekin yozuvda ko‘makchi doimo ajratib yoziladi.

Ba‘zan *bilan, uchun* ko‘makchilari badiiy uslubda *-la, ila, birla, -chun* shaklida qo‘llanadi. *-la, -chun* chiziqla bilan ajratib yoziladi.

✓ **161-mashq.** Ko‘chiring. Ko‘makchilarning ostiga chizib, uning talaffuzi va imlosini izohlang. Halollik haqida bahs uyushtiring.

1. Barchasidan qovun soz, Paykal uzra dumalar. (*R. Isoqov*)
2. Halollik buyuklik sari dastlabki qadamgina bo‘lib qolmay, buyuklikning ayni o‘zidir. («*Oz-oz o‘rganib, dono bo‘lur*» kitobidan)
3. Qalam-la men to‘qiyman qo‘shiq, U — insonga, elga xizmatim. (*Zulfiya*)
4. Abdulla Oripovga adabiyot sohasidagi xizmatlari uchun 1989-yili «O‘zbekiston xalq shoiri» unvoni berildi. («*Vatan adabiyoti*»)
5. Bu to‘g‘rida maktab direktori, o‘qituvchilar gapirsa, o‘zinga olmas edim. (*Abdulla Qahhor*)
6. Saida bu haqda bundan ortiq gapirishni lozim ko‘rmadi. (*Abdulla Qahhor*)
7. U hamma qishloq bolalari kabi yoshlikdan mehnatga kirishgan bo‘lsa-da, ammo o‘yinga ham vaqt topar edi. (*Oybek*)

◆ **162-mashq.** Tufayli, haqida, sari, kabi ko‘makchilarining har biri ishtirokida gaplar tuzing. Ularning vazifasi va ma‘nosi haqida fikr yuriting.

Savol va topshiriqlar

1. Sof ko‘makchilar deb nimaga aytiladi?
2. *Bilan* va *uchun* ko‘makchilarining ishlatilish o‘rinlari haqida so‘zlang.
3. Sof ko‘makchilar ishtirokida gaplar tuzing.

163-mashq. Uyga vazifa. Ko‘makchilardan foydalanib, «Maktabimiz kutubxonasida» mavzusida hikoya yozing. Ko‘makchilarning talaffuzi va imlosi haqida so‘zlang.

VAZIFADOSH KO'MAKCHILAR

1-topshiriq. Gaplardagi ajratib ko'rsatilgan so'zlarning mustaqil so'z va ko'makchi vazifasida kelgan o'rinlarini aniqlang.

1. Gap futbol o'yini **ustida** ketardi. 2. Qoziq **ustida** qor turmas. (*Topishmoq*) 3. **Orqadan** chuqur soy oqardi. (*Shuhrat*) 4. Muxbirimiz telefon **orqali** xabar berdi. (*«Turkiston»dan*)

2-topshiriq. Bu so'zlarni qaysi o'rinlarda *haqida, to'g'risida, bilan* ko'makchilari bilan almashtirish mumkinligini ayting.

Vazifadosh ko'makchilar: *ost, yon, ust, old, orqa, ro'para, qosh* ot so'z turkumidan, *oldin, avval, keyin, so'ng, tomon* ravish so'z turkumidan, *bo'ylab, qarab, ko'ra, deya, deb, atab* fe'l so'z turkumidan hosil bo'lgan. Bunday so'zlar ko'makchi vazifasida kelganda, o'z ma'nosini yo'qotadi, shuning uchun ma'lum so'roqqa javob bo'lmaydi. O'zi qo'shilgan so'z bilan birgalikda bitta so'roqqa javob bo'ladi.

164-mashq. *Ich, o'rt, qarab, ust* so'zlarini qatnashtirib gaplar tuzing. Bunda berilgan so'zlar avval ko'makchi vazifasida, keyin mustaqil so'z vazifasida qo'llansin. Ularning farqini tushuntiring.

◆ **165-mashq.** Berilgan ko'makchilarning sof yoki vazifadoshligini aniqlab, jadvalga joylashtiring.

Bilan, sari, kabi, tomon, uchun, ko'ra, bo'ylab, keyin, haqida, sababli, ichida, oldida, to'g'risida, qadar, qarab, qarshi, tufayli, sayin.

Sof ko'makchilar	Vazifadosh ko'makchilar

166-mashq. Faqat vazifadosh ko'makchilar ishtirok etgan qatorni aniqlang. Ularni qatnashtirib gaplar tuzing.

- 1) bilan, orqa, ko'ra, o'rtada;
- 2) sari, boshida, qadar, maqsadida;

- 3) ustida, ichida, qoshida, tomon;
- 4) sababli, oldida, uchun, qarab.

Savol va topshiriqlar

- ?
1. Qanday ko‘makchilar vazifadosh ko‘makchilar deyiladi?
 2. Ular mustaqil so‘zlardan qanday farqlanadi?
 3. Ularni farqlagan holda gaplar tuzing.

167-mashq. *Uyga vazifa.* Sof va vazifadosh ko‘makchilar ishtirokida gaplar tuzing. Ularning farqini izohlang.

KO‘MAKCHILARNING MA’NO TURLARI

1-topshiriq. Matndagi nuqtalar o‘rniga qavs ichidagi ko‘makchilardan mosini qo‘yib, ko‘chiring.

1. Akam dala... (tomon, uchun, qarab, bo‘ylab) ketdi. 2. Yurt farovonligi... (sababli, to‘g‘risida, uchun) qayg‘uradi.

2-topshiriq. Nuqtalar o‘rniga qo‘yilgan ko‘makchilarning ma’nosini izohlang.

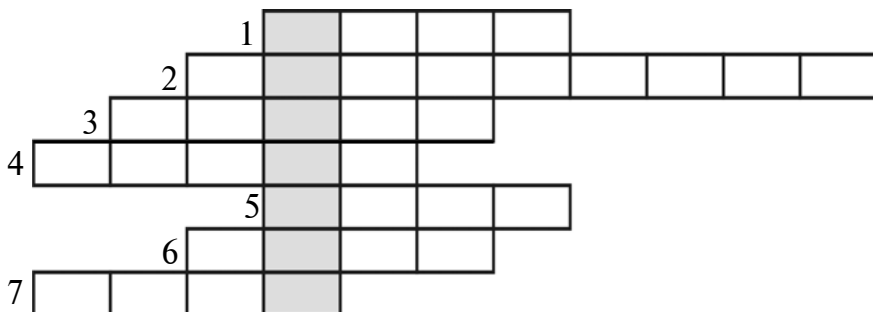
Ko‘makchilar yetakchi so‘zga bog‘lanib, unga turli qo‘shimcha ma’nolar yuklaydi. Jumladan, *sababli, tufayli* sabab ma’nosini, *uchun* sabab va maqsad ma’nosini; *tomon, qarab, sari, bo‘ylab* yo‘nalish ma’nosini; *haqida, to‘g‘risida* ko‘makchilari mavzu ma’nosini; *kabi, singari* ko‘makchilari o‘xshatish, qiyoslash ma’nosini; *qadar* ko‘makchisi chegara ma’nosini ifodalaydi.

168-mashq. Nuqtalar o‘rniga kerakli ko‘makchilarni qo‘yib, gaplarni ko‘chiring. Ko‘makchilarning ma’no turini ayting. Hayo, ibo to‘g‘risida fikrlashing.

1. Shunaqa, — dedi Xolida opa hikoyasini davom ettirib, — uni bizning maktabimizga tajriba ... olib kelishgandi. (*E. Usmonov*) 2. Yana ular futbol ... nazariy bilimlarga ega bo‘lishi-

mizni talab qiladilar. («*Gulxan*»dan) 3. Nigora yaxshi xulqi, chiroyli muomalasi ... ham obro‘ga erishishi mumkin edi-ku! («*Gulxan*»dan) 4. Otasidan bir kun olib pul, Kitob do‘kon ... soldi yo‘l. Ketayotsa yo‘lida o‘g‘lon, Uchrab qoldi muzqaymoq do‘kon. (*Po‘lat Mo‘min*)

◆ **169-mashq.** Boshqotirmani to‘g‘ri yechsangiz, kalit so‘zni topasiz.

1. O‘xshatish, qiyoslash ma’nosini bildiruvchi ko‘makchi.
2. Fikr mavzusi ma’nosini ifodalovchi ko‘makchi.
3. Yo‘nalish ma’nosini bildiruvchi ko‘makchi.
4. Chegara ma’nosini ifodalovchi ko‘makchi.
5. Vazifadosh ko‘makchi.
6. Sabab, maqsad ma’nosini ifodalovchi ko‘makchi.
7. Yo‘nalish ma’nosini ifodalovchi ko‘makchi.

Savol va topshiriqlar

- ?
1. Ko‘makchilar so‘zlarga bog‘lanib, unga qanday ma’nolarni yuklaydi?
 2. Ko‘makchilar qatnashgan gaplar tuzing. Ko‘makchilarni ajrating va ularning ma’no turini ayting.

170-mashq. Uyga vazifa. «**Mustaqillik va sport**» mavzusida matn tuzing. Matnda ko‘makchilardan ham foydalaning.

KO'MAKCHILAR VA QO'SHIMCHALAR MA'NODOSHLIGI

1-topshiriq. Nuqtalar o'rniga qavs ichidagi so'z va qo'shimchalarni qo'ying.

1. Dala... (-ga, tomon, bo'ylab) ketmoq. 2. Oy... (-dek, -day, kabi, singari, yanglig') ravshan.

2-topshiriq. Biri o'rnida ikkinchisi kelishi mumkin bo'lgan so'z va qo'shimchalarning umumiy ma'nolarini ayting.

-dek qo'shimchasi narsa-hodisa, belgi-xususiyatga o'xshatishni ifodalaydi va shu ma'noda kabi, singari, yanglig' ko'makchilari bilan ma'nodoshlikni hosil qiladi.

Jo'nalish kelishigi qo'shimchasi yo'nalish ma'nosida tomon, bo'ylab ko'makchilari bilan ma'nodoshdir.

✓ **171-mashq.** *Otamga — otam uchun, mashinada — mashina bilan, kitobdan — kitob orqali* birikmalari ishtirokida gaplar tuzing. Ko'makchilar va kelishik qo'shimchalari o'rtasidagi ma'nodoshlikni izohlang.

172-mashq. Ajratib ko'rsatilgan qaysi so'zlardagi qo'shimchalarni ko'makchilar bilan almashtirish mumkin? Ularni daftaringizga yozing.

1. Ark suv **quygandek** jimjit. (*Mirkarim Osim*) 2. **Shunday** yashar — sokin, bezavol, Pastakkina tandiri bilan, Katta uyda kichkina bir chol, Kichkina bir kampiri bilan. (*E. Vohidov*) 3. Hovlining yarmigacha ariq tortib ekilgan qulupnay **pushtalarida** suv yaltiraydi. (*O' Hoshimov*) 4. Ko'rmaysizmi, chaqaloq tinchimayapti. O'zim **itday** charchaganman. (*O' Hoshimov*)

Savol va topshiriqlar

1. **-dek** qo'shimchasi qanday ma'noni anglatadi va u qaysi ko'makchilar bilan ma'nodosh? Misollar keltiring.
2. Jo'nalish kelishigi qo'shimchasiga ma'nodosh ko'makchilar qaysilar? Ularni qatnashtirib, gaplar tuzing.

173-mashq. *Uyga vazifa.* O'zingiz yoqtirgan badiiy asardan ko'makchilar va qo'shimchalar ma'nodoshligiga misollar topib, daftaringizga yozing.

KO'MAKCHILAR BILAN BIRGA KELGAN SO'ZLARNING SHAKLLARI

1-topshiriq. Berilgan ko'makchilarning qaysi kelishik shakllaridagi ismlar bilan qo'llanilishini aniqlang.

Sen bilan, oy kabi, gul singari, o'qish uchun, borgan sari, o'qigan sayin, daryo bo'ylab, aytishiga ko'ra, shunga qaramay, mehnatiga yarasha, qarorga asosan, hayotga doir, o'qishdan so'ng, tushdan keyin, va'daga muvofiq, bundan bo'lak.

Bilan, kabi, singari, uchun, sari, sayin, bo'ylab kabi ko'makchilar, asosan, bosh kelishik shaklidagi ismlarga qo'shiladi.

Ko'ra, qaramay, yarasha, asosan, doir, muvofiq kabi ko'makchilar jo'nalish kelishigi shaklidagi ismlarga qo'shiladi.

Tomon ko'makchisi bosh va jo'nalish kelishigi shaklidagi ismlarga qo'shiladi.

Keyin, bo'lak, boshqa, o'zga, tashqari, buyon, oldin, boshlab, avval kabi ko'makchilar chiqish kelishigi shaklidagi ismlarga qo'shiladi.

Old, ost, ust singari vazifadosh ko'makchilar qaratqich kelishigi shaklidagi ismlarga qo'shiladi. Bunday hollarda ba'zan kelishik qo'shimchasi qo'llanmasligi ham mumkin.

177-mashq. Nuqtalar o'rniga kelishik qo'shimchasini qo'yib, gaplarni ko'chiring. Yomonlik nima? Unga duch kelganmisiz? Shu haqda o'z fikringizni ayting.

1. Kozimbek mashinani yo'lga chiqarib, qishloq... tomon yurdi. (*Abdulla Qahhor*) 2. Qish o'tib, bahor kelishi bilan Qorabog'da o'tkazilgan qurultoyda Boyazid... ustiga yurishga qaror qilindi. (*Xurshid Davron*) 3. Yomonlikdan chiqqan aks sado har qadam... sayin zaiflasha boradi, bora-bora o'chib yo'q bo'ladi. (*Sh. Rashidov*) 4. Kecha Jannat xola o'g'li... oldiga

borganda, soqoli o'sib ketganini, sochlari quloqlaridan osilib vahshiy qiyofasiga kirib qolganini ko'rgan edi. (*Said Ahmad*)
5. Markaziy xirurgiya klinikasining bosh shifokori Mirsidiq Jalilov bir hafta... beri Namanganda dam olardi. (*O' Umarbekov*)

175-mashq. Gaplarni ko'chiring. Vazifadosh ko'makchilar bilan birga kelgan so'zlarni aniqlab, imlosini tushuntiring.

1. Yomonlarning qoshida yalinish yaxshilar ishi emas. 2. Insonning fe'l-atvoriga qarab unga baho berishadi. 3. To'ydan keyin nog'ora chalmoq — nodonlar ishi. 4. Bitmas-tuganmas bilimning tagida mashaqqatli mehnat yotadi. 5. Donolar oldida doim eshitguvchi bo'l. (*«Hikmatnoma»dan*)

176-mashq. *Bilan, uchun, tomon, qarab, ko'ra* kabi ko'makchilarni qatnashtirib, gaplar tuzing. Ko'makchilarni o'zi bog'langan so'z bilan birgalikda ajrating va bu so'z qaysi kelishikda ekanini aniqlang.

Savol va topshiriqlar

- ?
1. Qaysi ko'makchilar bosh kelishik shaklidagi so'zlarga bog'lanadi?
 2. Jo'nalish va chiqish kelishigidagi so'zlar bilan birikadigan ko'makchilar qaysilar?

177-mashq. *Uyga vazifa. Singari, sayin, qaramay, asosan, tomon, tashqari, boshlab, ich* ko'makchilarini qatnashtirib, matn tuzing. Unga sarlavha qo'ying. Ko'makchilarning qaysi kelishikdagi so'zlar bilan bog'langanini tushuntiring.

MUSTAHKAMLASH

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

- ?
1. Ko'makchi deb nimaga aytiladi?
 2. Sof ko'makchilar qaysilar?
 3. Vazifadosh ko'makchilarga misollar ayting.

1-topshiriq. Gaplarni o'qing. Ko'makchilarni topib, ularning ishlatilish o'rinlariga diqqat qiling.

1. To'g'ri so'z o'z egasini najot sari yetaklaydi. (*Yusuf Xos Hojib*)
2. Ba'zilar ovqatlanish uchun yashaydilar. Men esa yashash uchun ovqatlanaman. (*Abu Ali ibn Sino*) 3. Pokiza kishi hamisha shodlik

ustida, gunohkor esa g'am va qayg'u ostida bo'ladi. («*Hikmatnoma*»dan)
4. Yurtim, seni faqat boyliklaring-chun Sevgan farzand bo'lsa, kechirma aslo! (*A. Oripov*)

2-topshiriq. So'zlarni sof va vazifadosh ko'makchilarga ajrating. Ular ishtirokida gaplar tuzing.

Qadar, yonida, pastida, qoshidan, kabi, singari, buyon, qaraganda, uchun, bilan, ostida.

3-topshiriq. Nuqtalar o'rniga berilgan ko'makchilardan mosini qo'yib, gaplarni ko'chiring, ko'makchilarning ishlatilish o'rinlarini izohlang.

Aql inson ... eng oliy ne'matlardan biridir. Aql ... narsalarning sir-asrorlari o'rganiladi, ilm va ma'rifat egallanadi, kasb hosil qilinadi.

Bir donishmand aytadi: «Aql – yurak ichidagi nur, bu nur ... haq yoki nohaq bilib olinadi». Boshqasi bu ... shunday deydi: «Aql o'z egasini dunyo malomatlaridan qutqaradi». («*Hikmatnoma*»dan)

So'zlar: ila, haqda, uchun, bilan.

4-topshiriq. Ichida, tashqari, boshqa, keyin, qaraganda, ko'ra so'zlari ishtirokida gaplar tuzing. Birinchi gapda ular mustaqil so'z ma'nosida, ikkinchi gapda esa ko'makchi vazifasida kelsin.

Namuna: Ertaga tog'asinikiga borishni ichida o'yladi. 2. Bir hafta ichida «Oygul bilan Baxtiyor» dostonini yodlab oldi.

BOG'LOVCHILAR

1-topshiriq. Nuqtalar o'rniga qavs ichida berilgan yordamchi so'zlarni qo'yib, gaplar qatorini hosil qiling.

1. Men Pirimqul Qodirov ... Said Ahmad asarlariga qiziqaman.
2. Saidiy borib qishloqning ruhini o'z ko'zi bilan ko'rgisi keldi, ... borishga yuragi betlamas edi. (*Abdulla Qahhor*) 3. Daraxtlarning barglari sarg'aya boshladi, ... kuz keldi.
(bilan, va, lekin, chunki)

2-topshiriq. Nuqtalar o'rniga qo'yilgan yordamchi so'zlarning vazifasi va gap ma'nosiga qanday ta'sir etayotganini ayting.

Ikki va undan ortiq gap bo‘lagi yoki qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplarni o‘zaro bog‘lash uchun xizmat qiluvchi yordamchi so‘zlarga bog‘lovchi deyiladi. Masalan: *va, ammo, lekin, biroq, chunki, yo... yo, dam... dam, goh... goh* singari.

178-mashq. Nuqtalar o‘rniga bog‘lovchilardan mosini qo‘yib, gaplarni ko‘chiring.

1. Farzandlari galma-galdan xivichlarni bir yo‘la sindirishga urinibdi, ... hech biri buning uddasidan chiqa olmabdi. (*Ertakdan*) 2. O‘zi balo tog‘ining ... ofat bulog‘ining Boshida o‘ltirarmish, Kun-u tun, yoz ham qish. (*Hamid Olimjon*) 3. O‘ktam u yoq-bu yoqqa asta yurar, «Komila bu yerda biron ishga ... majlisga o‘ralashib qolmasaydi» deb xavotirlanardi. (*Oybek*) 4. Sizga bir narsani ko‘rsataman, ... kinoga olmaysiz! – dedi Islom. (*Sh. Xolmirzayev*)

5. O‘zbekning boshida do‘ppisi anvor,
Belbog‘i ... to‘ni misoli do‘st-yor.
Siyim-u zarin olsang olgin-u ...
Tegma do‘ppi,
Belbog‘i,
To‘niga zinhor! (*Azim Suyun*)

Bog‘lovchilar: *va, yo, ammo, bilan, lekin.*

179-mashq. *Bilan* bog‘lovchi vazifasida kelgan o‘rinlarni aniqlab, gaplarni ko‘chiring. Millat tushunchasiga izoh bering

1. Millat tushunchasi hamisha Vatan bilan yonma-yondir, misoli jism-u jondir. (*B. Qosimov*) 2. Endi buva bilan nevara teng odamday gaplashishadi. (*O‘. Umarbekov*) 3. Odam odam bilan tirik. (*Abdulla Qahhor*) 4. Yer bilan suv egizak, bir-birisiz yashay olmaydi. (*Gazetadan*) 5. Eshon bilan Kifoyatxon qulay bir joyni topib, bularni kuzatishardi. (*Abdulla Qahhor*) 6. Ano-

vilarning fojiasi shuki, ular baxt bilan baxtsizlikni farqlay olmaydi. (*Nazar Eshonqul*) 7. Jiyda esa bahor paytlari butun shaharni o'zining hidi bilan to'ldirardi. (*Nazar Eshonqul*) 8. Mehmonlarga non bilan tuz tutdilar. («*Gulxan*»dan) 9. Pirimqul Qodirov bilan Odil Yoqubov xonaga kirib keldilar. (*E. Vohidov*) 10. Ustod bilan shogird ko'rishib bo'lguncha, olisroqda iymanib turgan Qalandar bilan Muhammad Xisrav ham yaqinroq kelib, salom berishdi. (*O. Yoqubov*)

180-mashq. Gaplarni ko'chiring, bog'lovchilarni topib, ularni izohlang.

1. Yupanch topdingmi dunyoga kelib, Ustoz yo shogirdidan, yoki tengdoshdan. (*A. Oripov*) 2. Nozimaxon goh mashinkasini, goh tikuv mashinasini yurgizib allamahalgacha ishlab o'tiribdi. (*Xayriddin Sulton*) 3. Matniyoz xotini nima desa shuni qilardi-yu, lekin ich-ichidan unga achinib qo'yardi. (*Asqad Muxtor*) 4. Men ham eshitgan va ko'rganimni aytaman-da, jo'ra. (*N. Aminov*) 5. Humoyun va Hindol ammalariga yelkalarini berib ko'rishar ekanlar, yosh ayollar ularga bosh egib ta'zim qildilar. (*P. Qodirov*) 6. Mirzaqul yerga qaradi va boshiga telpagini qaytadan kiydi. So'ng nimanidir aytmoqchi bo'lib taraddudlandi-yu, lekin aytmay, indamay qoldi. (*Nazar Eshonqul*) 7. Ilm ahlining g'animlari bo'lmish mustabid shohlar kelib ketaverar, ammo bu maskan, bu zahmatkash xalq abadul-abad hayotdir. (*O. Yoqubov*)

Savol va topshiriqlar

1. Bog'lovchilar qanday vazifa bajaradi?
2. Ham ko'makchi, ham bog'lovchi vazifasida qo'llaniluvchi so'zni ayting.

181-mashq. Uyga vazifa. «Jahonga bo'y ko'rsatayotgan yoshlar» mavzusida matn tuzing. Unda bog'lovchilardan ham foydalaning.

BOG‘LOVCHILARNING VAZIFASIGA KO‘RA TURLARI

1-topshiriq. Berilgan gaplardagi ajratib ko‘rsatilgan bog‘lovchilarning nimalarni va qanday yo‘l bilan bog‘lab kelishini izohlang.

1. Boshlanadi ijod **va** turmush. (*Hamid Olimjon*) 2. Men gulni yaxshi ko‘raman, **chunki** u ruhimni ko‘taradi. (*S. Zunnunova*)

2-topshiriq. Yuqoridagi bog‘lovchilarning vazifasini ayting.

Vazifasiga ko‘ra bog‘lovchilar teng va ergashtiruvchi bog‘lovchilarga bo‘linadi.

♦ **182-mashq.** Gap tarkibidagi bog‘lovchilarning vazifasiga qarab, gaplarni jadvaldagi tegishli ustunga joylashtiring. Ma‘naviy boylik nima? Shu haqda fikr bildiring.

1. O‘zi to‘rt tarafi ko‘z ilg‘amaydirg‘an darajada katta va sayhon bir yer ekan. (*Abdulla Qodiriy*) 2. U seskanib tushdi, chunki chol ro‘parasiga kelib qolgan edi. (*X. Sultonov*) 3. Ba‘zan uloqni to‘dadan olib chiquvchi ham ko‘rinib qoladi, biroq uning ketidan uloqchilar chug‘urchuqday yopirilishib, o‘n-o‘n besh qadamda tutib oladilar. (*Abdulla Qodiriy*) 4. Nega kerak gapning «nega, nega»si, Yo shoir, yo marhum buning egasi. (*A. Oripov*) 5. Qancha yo‘llar bosdim, gohida toldim, Lekin xalq nomiga yuqtirmadim gard. (*Mirtemir*) 6. Ularda dard va iztirob ne qilar, Ular faqat kishnab yurgan yilqilar. (*O‘. Sulaymonov*) 7. Yo‘qolgan moddiy boylikning o‘rnini to‘ldirish mumkin, lekin ma‘naviy boylikdan judo bo‘lish — fojia. (*E. Vohidov*)

Teng bog‘lovchili gaplar	Ergashtiruvchi bog‘lovchili gaplar

183-mashq. Bog‘lovchilarni topib, tagiga chizing, qanday vazifa bajarayotganini ayting. Pashshaning gapi to‘g‘rimi? Siz qanday munosabat bildirasiz?

Bir pashsha qir tarafdin uchib kelayotgan bolarini ko‘rib: «Oh birodar! Bir boshing uchun buncha harakat qilasan! Sen ham men kabi rohatda yashasang bo‘lmaydimi, chunki mening hayotimda hech bir mashaqqat yo‘q. Insonlar tomonidan hozirlangan dasturxonlardan har xil taomlarni yeb-ichib, umr o‘tkazaman. Ba‘zi vaqtlarda sen yig‘gan bolingdan ham to‘ygunimcha yeyman. Yashamoq mana! Umr kechirmoq uchun olamda bundan yaxshi sharoit bo‘ladimi? Menda na bol tayyorlamoq mashaqqati va na uya solmoq kulfati bor», — dedi. («*Gulxan*»dan)

Savol va topshiriqlar

1. Berilgan so‘zlar ichidan bog‘lovchilarni ajrating. Ularning turini aniqlab gaplar tuzing. *Uchun, tomon, bilan, hamda, va, biroq, ichida, hamisha, ammo, ketmoq, yo ... yo, chunki.*
2. Bog‘lovchilar qaysi belgisiga ko‘ra qanday turlarga bo‘linadi?

184-mashq. *Uyga vazifa.* «Mehnat qilsang, rohat ko‘rasan» mavzusida bog‘li matn tuzing. Undagi bog‘lovchilarning tagiga chizib, turini aniqlang.

TENG BOG‘LOVCHILAR

1-topshiriq. Berilgan gaplar tarkibidagi bog‘lovchilarning vazifasini aniqlang.

1. Ona bilan bola — gul bilan lola. (*Maqol*) 2. Hammasini ting-lardim, ammo O‘xshashini topmasdim aslo. (*Hamid Olimjon*) 3. O‘k-tam tolga suyanib, dam cholga, dam tegirmonga qarab indamay turaverdi. (*Oybek*)

2-topshiriq. Bog‘lovchilar yordamida bog‘lanib kelayotgan bo‘-lak va gaplar o‘rtasida qanday ma‘no munosabati borligini aniq-lang.

O‘zaro teng munosabatdagi gap bo‘laklari va gaplarni bog‘lab keluvchi bog‘lovchilar teng bog‘lovchilar hisoblanadi.

Teng bog‘lovchilar gap bo‘laklari va gaplarni bog‘lash bilan birga ular o‘rtasidagi mazmuniy munosabatni ham ro‘yobga chiqaradi. Shunga ko‘ra teng bog‘lovchilar quyidagi guruhlarga bo‘linadi:

- 1) biriktiruv bog‘lovchilari: *va, hamda, bilan, ham;***
- 2) zidlov bog‘lovchilari: *ammo, lekin, biroq;***
- 3) ayiruv bog‘lovchilari: *yoki, yo ... yo, goh ... goh, dam ... dam, bir ... bir, ba‘zan ... ba‘zan, xoh ... xoh;***
- 4) inkor bog‘lovchisi: *na ... na.***

185-mashq. Bog‘lovchilarni toping. Qanday mazmuniy munosabatni ro‘yobga chiqarayotganini ayting.

1. Qimmat ham sehrgar kampirning uyiga kelib qolibdi. Ammo u kampirga biror og‘iz ham shirin so‘z so‘zlamabdi, aytgan ishlarini qilmabdi. (*Ertakdan*) 2. Avvalo shuki, kovush tikishga na charm bor, na sirach, na mix, na lok. (*G‘afur G‘ulom*) 3. Bu qizcha shu topda undan jon so‘rasa, balki, ayamasi. Lekin non qani? (*Oybek*) 4. U rostini gapirib bergani uchun onasi urishmadi, balki yolg‘on gapirish odobli bolaning ishi emasligini aytdi. (*Shuhrat*) 5. Ko‘ksimdagi sevinch shuncha zo‘r, Dumalayman maysada tanho. Goh tentirab ketaman uzoq, Yerni quchib o‘paman goho. (*Oybek*)

6. Bolari tilida — og‘zida asal,
Ming bir dardga davo, xushta‘m va go‘zal
Va lekin dumida nish — zahari bor,
Men uni unutib, ko‘p bo‘ldim o‘sal. (*Azim Suyun*)

186-mashq. *Hamda, biroq, dam ... dam, yoki* bog‘lovchilari yordamida «Saxiy quyosh» mavzusida og‘zaki matn tuzing.

Savol va topshiriqlar

1. Teng bog‘lovchilar mazmuniy munosabatlariga ko‘ra qanday turlarga bo‘linadi?
2. Bog‘lovchilarning har bir turiga misol keltirib, daftaringizga yozing.

187-mashq. *Uyga vazifa.* «Birinci o‘qituvchim» mavzusida hikoya tuzing. Hikoyada teng bog‘lovchilardan foydalaning. Ularning tagiga chizib, turini ayting.

SOF VA VAZIFADOSH BOG‘LOVCHILAR

1-topshiriq. Gaplardagi ajratib ko‘rsatilgan so‘zlarning qanday vazifa bajarayotganini aniqlang.

2-topshiriq. Ularning ma’nolarini izohlashga harakat qiling.

1. Kun ilishi **bilan** daraxtlar kurtak yoza boshlaydi. (*Parda Tursun*)
2. Uning esiga **na** sevgi, **na** istirohat keldi. (*Oybek*)
3. Sen **ham**, men **ham** shunga ishonibmiz-a? («*Gulxan*»dan)
4. Biz o‘sha o‘yinlarda faqat jismonan emas, **balki** ma’naviy jihatdan ham chiniqar ekanmiz. (*Sh. Xolmirzayev*)
5. Kozimbek **bilan** Manzuraxon perronda kezishar edi. (*Abdulla Qahhor*)

Bog‘lovchilar ham xuddi ko‘makchilar singari sof va vazifadosh turlarga bo‘linadi.

Faqat bog‘lovchi vazifasini bajaruvchi yordamchi so‘zlar sof bog‘lovchilar sanaladi: *va, lekin, ammo, biroq* kabi.

Bir o‘rinda bog‘lovchi, boshqa o‘rinda ko‘makchi, yuklama yoki modal so‘z vazifasida keluvchi bog‘lovchilar vazifadosh bog‘lovchilar sanaladi.

Masalan: *Yozda Buxoroga qarindoshlarimizni ko‘ragani bordik ham* (bog‘lovchi) *tarixiy obidalarni tomosha qildik.*

Bilimli kishi o‘lsa ham (yuklama) *uning nomi o‘chmaydi...* (*Ahmad Yugnakiy*)

188-mashq. Tarkibida bog‘lovchisi bor gaplarni ko‘chiring. Ularning sof yoki vazifadosh bog‘lovchi ekanini ayting. Ota-onani nima bilan rozi qilish mumkin? Shu haqda bahslashing.

1. Mushuk yarmi qizil, yarmi sariq koptokni u yoqdan bu yoqqa dumalatish bilan ovora edi. (*L. Mahmudov*)
2. Goh jahlg

minsam-da sal, Ichim to‘la mehr, qizim. Goh sal qo‘pol, goh sal dag‘al Dadajoning kechir, qizim. (*Yahyo Tog‘a*) 3. U chiroqni o‘chirib, sandal chetiga yotdi-yu, ko‘nglidagi g‘ulg‘ula kuchayib ketaverdi. (*O‘. Hoshimov*) 4. Boyvachcha yer o‘pib, tavba qilibdi va kekxa ota-onasini rozi qilish uchun o‘sha zahoti ularning huzuriga shoshilibdi. (*N. Aminov*) 5. Oramizdagi farq shuki, men nima uchun shu ishni qilayotganimni bilaman, ammo sizlar bilmaysizlar. (*Abdulla Qahhor*)

189-mashq. Avval sof bog‘lovchili, keyin vazifadosh bog‘lovchili gaplarni ko‘chiring.

1. Nega endi natijaga baho berishadi-yu, sababini tekshirib ko‘rishmaydi? (*X. To‘xtaboyev*) 2. Ayniqsa, uning odob va axloq haqidagi «Turkiy Guliston» asari bugungi kungacha o‘z ahamiyatini yo‘qotgan emas. (*«Gulxan»dan*) 3. Quyuq saksovulzor duch kelishi bilan kiyikcha o‘zini shu panohgohga urdi-yu, arang jon saqlab qoldi. (*S.Ravshanov*) 4. Bir kuni kechasi bir hiyla o‘ylab chiqdim-da, erta turgach, eski maktab sari jo‘nadim. (*Abdulla Qodiriy*) 5. Oy goh eshik tirqishlaridan mo‘ralar, goh bulutlar orasida g‘oyib bo‘lardi. (*Ch. Aytmatov*) 6. Aytishlaricha, bu tun tugab, Oy o‘z o‘rnini Kunga bo‘shatib berayotgan erta tong chog‘ida Boychechak bilan Navro‘zoy nihoyat bir-birini topadi. (*Anvar Obidjon*)

Savol va topshiriqlar

1. Sof bog‘lovchilarni ayting va ular ishtirokida gaplar tuzing.
2. Qanday bog‘lovchilar vazifadosh bog‘lovchilar deyiladi?
3. Vazifadosh bog‘lovchilarni ham bog‘lovchi, ham o‘z vazifasida keltirib gaplar tuzing.

190-mashq. Uyga vazifa. Sof va vazifadosh bog‘lovchilar ishtirokida matn tuzing. Matnga sarlavha qo‘ying. Bog‘lovchilarning tagiga chizib, turini ayting.

BIRIKTIRUV BOG'LOVCHILAR

1-topshiriq. Berilgan gapdagi nuqtalar o'rniga *va, bilan, hamda, -u (-yu), -da* yordamchilarini almashtirib qo'yib ko'ring.

Otni soy bo'yiga bog'ladi ... o'zi yuqoriga chiqib ketdi. (*Abdulla Qahhor*)

2-topshiriq. Yuqoridagi bog'lovchi vositalarning qanday umumiy ma'no ifodalashini topishga harakat qiling.

Teng munosabatdagi gap bo'laklarini va gaplarni o'zaro biriktirib keluvchi bog'lovchilar biriktiruv bog'lovchilari hisoblanadi.

Biriktiruv bog'lovchilariga *va, hamda* sof bog'lovchilari, *bilan* ko'makchi-bog'lovchisi, *-u (-yu), -da, ham* yuklama-bog'lovchilari mansubdir. Bulardan *ham* bog'lovchi vazifasida yakka va takror holda qo'llaniladi.

***-u (-yu), -da* o'zi qo'shilayotgan so'zdan chiziqcha bilan ajratiladi.**

191-mashq. Matnni o'qing. Biriktiruv bog'lovchisi qatnashgan gaplarni ko'chiring. Biriktiruv bog'lovchilari haqidagi fikringizni ayting.

Ilmning foydasi shu qadar ko'pki, ta'riflagan bilan ado qilish mumkin emas. Bizlarni jaholat qorong'uligidan qutqaradi. Madaniyat, insoniyat, ma'rifat dunyosiga chiqarib, yomon fe'llardan, bema'ni ishlardan qaytaradi. Yaxshi xulq va adab sohibi qilib, Alloh taologa muhabbat va e'tiqodimizni orttiradi.

Payg'ambarimiz: «Ilmga amal qiluvchilardan bo'lingiz, naql va rivoyat qiluvchilardan bo'lmangiz», — deganlar.

Ilm bir daryo — ichi to'lmish dur-u gavhar bilan,

Qiyamat-u qadrin qachon bilgan oni johil — yilon.

Olim kishilar har yerda aziz va hurmatlidir. Shariatimizda qaysi ilmga muhtoj bo'lsang, shuni bilmoq bizga farzdir.

Shuning uchun o'qimoq, bilmoq zamonlarini qo'ldan boy bermay, vujudimizning dushmani bo'lgan jaholatdan qutulmoqqa jonimiz boricha harakat qilmog'imiz lozim. (*Abdulla Avloniy*)

♦ **192-mashq.** Qavs ichidagi bog'lovchilardan mosini qo'yib, gaplarni ko'chiring. Jaholat nima? Shu haqdagi tushunchalaringizni aytib bering.

1. Bu she'r menga bag'ishlangani uchungina emas, (ammo, balki, negaki) unda ulug' shoirning buloq suvlaridek musaffo qalbi mavj urib turgani uchun ham sevaman. (*Z. Saidnosirova*)
 2. Bir tovuqqa (va, bilan, ham) don kerak, (ham, hamda, va) suv kerak. (*Maqol*)
 3. Jo'shadi buloqning kumush yoshlari, (va, bilan, ham) mungli, (-u, -da, ham) shirin jildirashlari, Buralib, ko'katlar ichidan chopar, Uzilgan marvarid yarqirashlari. (*Oybek*)
 4. Badia (bilan, ham, lekin) Ma'suma beka arava tagiga kirib yashirinishdi. (*Mirmuhsin*)
 5. Na uyquga to'ygan (bilan, va, ham) na kulguga, Ko'rsa ko'z kuygunde kelinchak edim. (*S. Zunnunova*)
 6. O'qidi (-yu, va, hamda) tanidan Chiqib ketdi muzdek ter. (*E. Vohidov*)
 7. Bahaybat yaproqlar diyoridaman, Ulkandir bu yerning gul (-u, va, hamda) toshlari. (*Shavkat Rahmon*)

Savol va topshiriqlar

1. Biriktiruv bog'lovchilarini sanang.
2. Qanday bog'lovchilar biriktiruv bog'lovchilari deyiladi?

193-mashq. Uyga vazifa. Biriktiruv bog'lovchilarini qatnashtirib, «Mening do'stim» mavzusida matn tuzing. Bog'lovchilarning tagiga chizing. Ularning sof yoki vazifadoshligini ayting.

AYIRUV BOG'LOVCHILARI

1-topshiriq. Berilgan gaplardagi nuqtalar o'rnida *yo ... yo, goh ... goh, dam ... dam* bog'lovchilarini almashtirib qo'llang.

Quyosh... yalt etib ko'rinib qoladi, ... bulutlar ichiga bekinib oladi. (*Oybek*)

2-topshiriq. *Yo ... yo bog'lovchisi goh ... goh, dam ... dam* bog'lovchilari bilan almashtirilganda, gap mazmunida qanday o'zgarishlar ro'y berayotganini ayting.

O'zaro bog'lanayotgan bo'lak yoki gaplardan birini boshqasidan ayirib ko'rsatuvchi bog'lovchilar ayiruv bog'lovchilari hisoblanadi. Masalan: *yo, yoki, yo ... yo, goh ... goh, dam ... dam, ba'zan ... ba'zan, bir ... bir* kabi.

Takror qo'llanuvchi ayiruv bog'lovchisi oldidan yozuvda vergul qo'yiladi.

194-mashq. Ayiruv bog'lovchilarining tagiga chizing. Qanday ma'no anglatayotganini ayting. Qo'l telefonidan foydalanish odobi haqida bahs-lashing.

1. Yo bir maslahatni aytib bo'ladi, yo ro'zg'or ishini. (*Cho'l-pon*) 2. Goh u birdaniga o'yg'a tolib yuragimga g'ulg'ula solar, goh xomush tortib qolganimni ko'rib kular edi. (*Xayriddin Sulton*) 3. Usmonali militsiyaga dam telefon qilar, dam o'zi borib kelar, yana kechasi bilan telefon oldida o'tirib chiqardi. (*S. Zunnunova*) 4. Savobdir jilg'aga «soysan» deb aytsang Yo xunuk ayolga «oysan» deb aytsang. (*A. Oripov*) 5. Yo istagan bu maqsadga erishaman, yo o'lim meni bu yo'lda halok etadi. (*Ibn Sino*) 6. Suzmoqdami yo chopmoqda, Suv tagidan ne topmoqda? (*Mirtemir*)

195-mashq. Ayiruv bog'lovchilarini qatnashtirib, oltita gap tuzing. Bog'lovchilarning qanday ma'no anglatayotganini tushuntiring.

196-mashq. Nuqtalar o'rniga ayiruv bog'lovchilaridan mosini qo'yib, gaplarni ko'chiring. Mazmunini tushuntiring.

1. U ... yig'lagisi, ... kulgisi, ... butun kechani ostin-ustun qilib qo'shiq aytgisi kelardi. (*Said Ahmad*) 2. Yolg'on ... farzandga urar, ... davlatga. (*Maqol*) 3. ... kattaning gapiga kir, ... kichikning. (*Maqol*) 4. Aslida, dunyoda tanho nima bor,

Paxta o'smaydimi o'zga elda ...? ... quyoshimi sevgimga sabab? Axir, quyoshli-ku butun Osiyo. (*A.Oripov*) 5. Sheriklaringiz ham bormidi? ... bir o'zingiz bajardingizmi? (*X. To'xtaboyev*)

Bog'lovchilar: bir ... bir, yo ... yo, goh ... goh, yo, yoki.

Savol va topshiriqlar

- ?
1. Qanday bog'lovchilar ayiruv bog'lovchilari hisoblanadi?
 2. *yo, yoki, yo . . . yo* bog'lovchilari nima maqsadda qo'llaniladi?
 3. *goh . . . goh, bir . . . bir, dam . . . dam* bog'lovchilari qanday ma'noni yuzaga chiqaradi? Misollar bilan izohlab bering.

197-mashq. *Uyga vazifa.* Rasm asosida «Vatanimizni ko'z qorachig'iday asraymiz» mavzusida matn tuzing. Unda ayiruv bog'lovchilaridan foydalaning. Vazifasini tushuntiring.

ZIDLOV BOG'LOVCHILARI

1-topshiriq. Berilgan gapdagi nuqtalar o'rnida *ammo, lekin, biroq* bog'lovchilarini o'zaro almashtirib qo'llab ko'ring.

Hamma gullarning hidi bor, ... rayhonning hidi bo'lakcha.

2-topshiriq. Bu bog'lovchilarning o'zaro qanday ma'noli so'z va gaplarni bog'lab kelishini aniqlang.

O'zaro zidlik munosabatida bo'lgan uyushiq bo'laklar yoki gaplarni bir-biriga bog'lab keluvchi *ammo, lekin, biroq* bog'lovchilari zidlov bog'lovchilari sanaladi.

***Balki* so'zi ko'pincha zidlov bog'lovchisi vazifasida qo'llanadi. Masalan: Bu jarang-jurung ovozlari uning g'ashini keltirmas, balki xayolini chalg'itib, unga orom bag'ishlardi. (M. Karim)**

Yozuvda zidlov bog'lovchilaridan oldin vergul qo'yiladi.

198-mashq. Gaplarni ko'chiring. Bog'lovchilarning tagiga chizib, ularning turini ayting. Sabr-bardosh deganda nimani tushunasiz? Shu haqda fikr bildiring.

1. U turmushidan, o'tgan umridan rozi, lekin ana shu roziligini tushuntirib berolmas edi. (*S. Zunnunova*) 2. Agar o'sha qizning ro'molchasiga solgan somon va qand orqali nima demoqchiligini bilmasang, bor davlatingga o't qo'yaman. (*Ertakdan*) 3. Qurvonbibi bir ko'cha eshigiga, bir yonboshdagi daraxtlar orasidan ko'tarilib kelayotgan quyoshga, bir o'choqboshidagi qiziga qaradi. (*Cho'lpon*) 4. Bir o'lka bor dunyoda, biroq Yozilmagan dostonidir bori. (*A. Oripov*) 5. Yosh Farhodning fikri quyosh kabi yorug', lekin ko'nglidagi ravshanlik undan ham ortiq. (*E. Vohidov*) 6. Har mushkulga bardosh berar, Chidar mening tosh boshim, Ammo sokin, tinch yashashga Sira yo'qdir bardoshim. (*E. Vohidov*)

199-mashq. Gaplarni ko‘chiring, zidlov bog‘lovchilarini aniqlab, ularning gapdagi vazifalarini tushuntiring. Navro‘z haqida bilganlaringizni aytib bering.

1. Mamlakatimizda bayramlar ko‘p, lekin Navro‘zning tarovati, shukuhi o‘zgacha. (*D. Hayitova*) 2. Ma‘nisiz hayot kechirish yomon turmush kechirish degani emas, ammo sekin-asta o‘lish demakdir. (*Demokrit*) 3. Yo‘qchilik g‘ayratli, ishchan odamning eshigidan mo‘ralaydi-yu, ichkariga kira olmaydi. (*«Hikmat-noma»dan*) 4. Dunyoda kasblar ko‘p, biroq odamiylik kasbi hammasidan ulug‘dir. (*Gazetadan*) 5. Vaqt tig‘iz-ku, lekin ancha turgim bor. (*Mirtemir*) 6. Qancha yo‘llar bosdim, gohida toldim, Lekin xalq nomiga yuqtirmadim gard. (*Mirtemir*)

✓ **200-mashq.** *Balki* so‘zi bog‘lovchi vazifasida kelgan gaplarni daftaringizga yozing. Beshinchi gapdagi mavzu bo‘yicha munozara uyushtiring.

1. Bo‘rondan so‘ng Olimjon brigadasidagi ishlar ozaymadi, balki yana ko‘paydi. (*Sh. Rashidov*) 2. Xalqni qo‘rqitgan emas, balki xalq dardiga sherik bo‘lgan odam marddir. 3. Sobir nafaqat o‘qishda, balki sportda ham eng faol o‘quvchi. (*M. Qosimova*) 4. Balki, ertalab o‘ziga isitib berish uchun shunaqa deyyotgandir. (*O‘. Hoshimov*) 5. Inson go‘zalligi bilan emas, balki mehnati bilan kamol topadi. (*M. Qosimova*)

Savol va topshiriqlar

1. Zidlov bog‘lovchilari o‘zaro qanday munosabatda bo‘lgan bo‘laklarni bog‘laydi?
2. Zidlov bog‘lovchilarini sanang. Ular ishtirokida gaplar tuzing.

201-mashq. *Uyga vazifa.* Bog‘lovchilar ishtirokida gaplar tuzing, qanday bog‘lovchidan foydalanganingizni ayting.

INKOR BOG'LOVCHISI

1-topshiriq. Berilgan gapdagi *na ... na* yordamchisini tushirib qoldiring. *Na ... na* yordamchisi ishtirok etgan gapning ma'nosi bilan qanday farq borligini ayting. *Dilbar na o'qidi, na yozdi.*

Uyushiq bo'lak va gaplarni inkor ma'nosini yuklagan holda bog'lovchi *na... na* yordamchisi inkor bog'lovchisi sanaladi. Bunda gapning kesimi tasdiq shaklida bo'ladi. *Na... na* yuklama vazifasida ham kelishi mumkin. Bunda gapning kesimi inkor shaklida bo'ladi.

202-mashq. Gaplarni yozing, inkor bog'lovchilarining tagiga chizing. Hamma narsani inkor qilaverish to'g'rimi?

1. Na qo'shiq, na kulgi, na churq etgan ovoz eshitaladi. (*Ibrohim Rahim*) 2. Na kampirning, na Qoratoyning yupatishlari kor qildi. (*Oybek*) 3. Cho'lquvarlarni na issiq, na suvsizlik yenga oladi, balki ular o'z jasoratlari, mehnatlari bilan tabiatni zabt etadilar. 4. Na eshikni, na derazalarni ochib bo'lardi. 5. Ko'ngil, sen munchalar nega Kishanlar birla do'stlashding? Na faryoding, na doding bor, Nechun sen muncha sustlashding? (*Cho'lpon*) 6. Na oltin, na javohir edim... Armonli bir yosh shoir edim. (*Mirtemir*)

203-mashq. Inkor bog'lovchilari ishtirok etgan gaplarni ko'chiring.

1. U kishi hamma bilan qo'l berib xayrlashdi-da, menga qolganda, burilib ketdi. (*Sh. Xolmirzayev*) 2. Bu qo'shiqda na nolish bor, na azob, unda yashash ishtiyoqi, pok muhabbat, bitmas-tuganmas orzu va qudrat bor edi. (*O'. Umarbekov*) 3. U anchadan keyin o'ziga keldi-yu, tepasida xotini turganini, qizchalari yig'layotganini payqadi. (*O'. Hoshimov*) 4. Bir mahal bola yig'ladimi yo tashqaridan shamolning guvullashi aralash dahshatli bir faryod qulog'iga kirdimi, anglay olmay qoldi.

(*O‘. Hoshimov*) 5. Na sen nazar qilding holimga bir bor, Na men ayta bildim senga biror so‘z. (*A. Oripov*) 6. Ko‘kda na yulduz bor, na bir tabassum, Tabiat ingrardi, yig‘lardi yum-yum. (*Ramz Bobojon*) 7. U na shoir edi va na mashhur zot, Lekin dunyo bilan bir edi dardi. (*A. Oripov*)

Savol va topshiriqlar

1. *Na... na* bog‘lovchisining vazifasini tushuntirib bering.
2. *Na... na* qanday xususiyatlarga egaligini misollar bilan izohlang.

204-mashq. *Uyga vazifa.* Ko‘chiring. Qaysi gaplarda *na ... na* yordamchisi bog‘lovchi, qaysi gaplarda yuklama vazifasida kelganini aniqlang. Har doim haq gapni ayta olasizmi? Shu haqda o‘ylab ko‘rganmisiz?

1. Sharifning haqiqat ufurib turgan gaplariga qarshi na Nozima bir narsa deya oldi, na Nabijon. 2. Bepoyon dasht bag‘riga yashiringan chashmani na Qahramon, na Bahrom topa olmadi. 3. Sen na boy erursan va na kambag‘al, Yashaysan bir-biring aldab galma-gal. (*A. Oripov*) 4. Hamid yaratmoqchi bo‘lgan yangi paxta navi haqida hozircha na institut direktoriga, na do‘sti Umidga hech narsa demadi. 5. Bozorvoy ming qo‘yli boylar sirasiga kirsada, na uyida tayinli qozon qaynamas, na eshigidan birov kirib chiqmas edi. (*Nurali Qobul*) 6. Javob ololmadi hech kim ham, zotan, Na sulton, na gado, na shoh, na faqir. (*A. Oripov*).

YAKKA VA TAKROR BOG‘LOVCHILAR

1-topshiriq. Berilgan gapdagi ajratib ko‘rsatilgan uyushiq bo‘laklarni *va, yo ... yo, dam ... dam* bog‘lovchilari yordamida bog‘lang.

Voleybol, futbol to‘garagiga qatnashaman.

2-topshiriq. Qaysi bog‘lovchilar yakka holda, qaysilari takror holda qo‘llanilishini ayting.

Bog'lovchilar qo'llanishiga ko'ra yakka va takror bog'lovchilarga bo'linadi.

Va, ammo, lekin, biroq, chunki, yo kabi bog'lovchilar yakka, yo... yo, dam... dam, goh... goh bog'lovchilari esa takror bog'lovchilar sanaladi.

205-mashq. Avval yakka, so'ngra takror bog'lovchili gaplarni ko'chiring.

1. Bulutlar haydar shamol, Goh yog'ib o'tar yomg'ir. Barglar pokiza, zilol, Goh quyosh to'kadi nur, Goh yog'ib o'tar yomg'ir. (*Ramz Bobojon*) 2. Ko'rinardi na bir daraxt, Na biror kulba. Bo'sh kelmadik bo'ronlarga, Qilmadik tavba. (*Ramz Bobojon*) 3. Gulnor chiroyli va erka tabassum bilan «xo'p» deganday boshini qimirlatdi. (*Oybek*) 4. Yo'lchi kechgacha dam u ekinda, dam bu ekinda ishlaydi. (*Oybek*) 5. Men buyuk yurt o'g'lidurman, Men bashar farzandiman, Lekin avval senga bo'lsam Sodiq o'g'lon, o'zbekim. (*E. Vohidov*) 6. Odamlar goh koyib, goh tutdi yoqa, O'g'lim yo'q deb yana o'kinma, ona. (*S. Zunnunova*)

✓ **206-mashq.** Bog'lovchilarni toping. Ularning ma'nosiga ko'ra turini aniqlang. Birinchi gapdagi fikrga qo'shilasizmi?

1. Mevani gullata bilishgina emas, balki undan mo'l va shirin hosil yetkaza bilish san'atdir. («*Hayot — ustoz, xalq — muallim*» kitobidan) 2. Bilim — boylik, ammo uning boshqa boyliklardan farqi bor. (*B.To'xliyev*) 3. Na kunduz, na kecha beradi tinchlik, — Yoz, — deydi, — azizim, ma, qalam, daftar! (*Ramz Bobojon*) 4. Kampir ba'zan mudrar, ba'zan o'g'li bilan nimalarnidir gaplashar edi. (*S. Zunnunova*) 5. Nogahonda xayolga botsam Yo uxlasam, uyg'oting darrov. (*A. Oripov*) 6. Hayratga tushdim men kuy tinglab yakka Yoki o'zgalarning she'riga boqib. (*A. Oripov*) 7. Buyuklar baxtiga havas qil, ammo Insonliging uchun shukr aytgil zinhor. (*A. Oripov*)

◆ **207-mashq.** Adabiyot kitobingizdan yakka va takror bog'lovchili 6 ta gap yozing. Ularning ma'no turini ayting.

Savol va topshiriqlar

- ?
1. Yakka bog‘lovchilar ishtirokida gaplar tuzing.
 2. Qanday bog‘lovchilar takror holda qo‘llanadi? Ular nimani anglatadi?
 3. Takror holda qo‘llanuvchi bog‘lovchilar yakka qo‘llanilishi ham mumkinmi? Misol keltiring.

208-mashq. *Uyga vazifa.* Bog‘lovchilar qatnashgan gaplarni yozing. Bog‘lovchilarning ma‘nosiga va qo‘llanilishiga ko‘ra turini ayting.

1. Ishqilib yo ilmi, yo hunarli bo‘lish payida bo‘linglar. (*X. To‘xtaboyev*)
2. Kim nima desa deyaversin. Lekin sarta-roshlikdan yaxshi kasb yo‘q. (*X. To‘xtaboyev*)
3. Jomiy va Navoiy o‘rtasidagi yakdillik va do‘stlik o‘zbek hamda tojik xalqlarining birodarligi va do‘stligining yorqin timsolidir. (*A. Qayumov*)
4. Qo‘chqor akam bilan amakim ancha orqada qolib ketibdi. (*N. Fozilov*)

ERGASHTIRUVCHI BOG‘LOVCHILAR

1-topshiriq. Berilgan gaplardagi ajratib ko‘rsatilgan so‘zlarning vazifasi va ma‘nosini tushuntiring.

1. **Agarda** uning yonida usta Olim bo‘lmaganda edi, ehtimol, u qay vaqtlargacha serrayib qolar edi. (*Abdulla Qodiriy*)
2. Hunar o‘rgan, **chunki** hunarda ko‘p sir. (*Nizomiy*)

O‘zaro tobe munosabatida bo‘lgan gap bo‘laklari va gaplarni bog‘lash uchun ishlatiladigan bog‘lovchilar ergashtiruvchi bog‘lovchi sanaladi.

Chunki, ya’ni, agar, garchi singari so‘zlar ergashtiruvchi bog‘lovchilardir.

◆ **209-mashq.** Jadval asosida ergashtiruvchi bog‘lovchilarning turlari haqida so‘zlang.

Ergashtiruvchi bog'lovchilarning turlari	Vazifasi	Misollar
Aniqlov bog'lovchisi	Gap bo'laklarini va gaplarni tobelantirib bog'laydi, ular o'rtasidagi aniqlashtirish ma'nosini ifodalaydi	<i>Ya'ni</i>
Sabab bog'lovchilari	Gaplarni o'zaro tobelantirib bog'laydi, ular o'rtasidagi sabab ma'nosini ifodalaydi	<i>Chunki, negaki</i>
Shart bog'lovchilari	Gap bo'laklari va gaplarni tobelantirib bog'laydi, ular o'rtasidagi shart ma'nosini ifodalaydi	<i>Agar, basharti, garchi</i>

210-mashq. Bog'lovchilarni ajrating. Ularning turini ayting va gaplar tuzing.

Faqat, ammo, uchun, juda, asta, chunki, hozir, sal, ya'ni, so'ng, lekin, hamda.

211-mashq. Ko'chiring, ergashtiruvchi bog'lovchilarni topib, izohlang. L. Tolstoyning fikriga qo'shilasizmi?

1. Qo'rqqoq do'st dushmandan xavflidir, chunki dushmandan ehtiyot bo'lasan, ammo do'stga ishonasan. (*L. Tolstoy*) 2. Taraqqiyot tasodif emas, balki zaruriyatdir. (*V. Gyugo*) 3. Abdumalik ota nevaralarini yeyishar deb, har bahorda ko'chat ekadi. (*A. Shukurov*) 4. Vatanimiz poytaxtida, ya'ni Toshkentda diqqatga sazovor joylar ko'p. (*«Gulxan»dan*) 5. Badantarbiya bilan mashg'ul bo'lmay qo'ygan kishi tez-tez kasalga chalinadi, chunki harakatsizlik natijasida kishining a'zolari zaiflashadi. (*Ibn Sino*)

✓ **212-mashq.** Nuqtalar o'rniga mos bog'lovchilarni qo'yib, gaplarni yozing. Bog'lovchilarning tagiga chizib, turini ayting.

1. Tarixing bitmakka, xalqim, Mingta Firdavsiy kerak, ... bir bor chekkan ohing Mingta doston, o'zbekim. (*E. Vohidov*)

2. ... shuncha magʻrur tursa ham, Piyolaga egilar choynak. (*E.Vohidov*) 3. ... oʻz aytganingda qattiq turib, meni soʻyib yeganingda, ichimda kaptar tuxumiday bir marvarid chiqardi, – debdi chumchuq cholga. (*Saʼdiy*)

Savol va topshiriqlar

- ❓ 1. Bogʻlovchi deb nimaga aytiladi? Uning qanday turlari bor?
2. Qanday bogʻlovchilar ergashtiruvchi bogʻlovchilar deyiladi? Misollar keltiring.
3. Ergashtiruvchi bogʻlovchilarning qanday turlari mavjud? Misollar bilan tushuntiring.

213-mashq. *Uyga vazifa.* «Tilga eʼtibor – elga eʼtibor» mavzusida matn tuzing. Unda ergashtiruvchi bogʻlovchilardan foydalaning. Bogʻlovchilarning tagiga chizing.

SABAB BOGʻLOVCHILARI

1-topshiriq. Gaplardagi nuqtalar oʻrniga qavs ichidagi bogʻlovchilardan mosini qoʻying.

1. Xalq bunday yolborishlarga quloq solmadi, . . . (ammo, chunki, va) gʻisht qolipdan koʻchgan edi. (*A. Qodiriy*) 2. Qiz elektr-payvandchilik kasbini qunt bilan oʻrgandi, . . . (chunki, ammo, va, negaki) zavodda bu kasbga ehtiyoj katta edi. (*Sh. Rashidov*)

2-topshiriq. Bu bogʻlovchilarning qoʻyilish sababini tushuntiring.

Chunki, negaki bogʻlovchilari sabab bogʻlovchilari hisoblanadi.

Yozuvda bu bogʻlovchilardan oldin vergul qoʻyiladi.

214-mashq. Nuqtalar oʻrniga qavs ichidagi bogʻlovchilardan mosini qoʻyib, gaplarni koʻchiring. Otangiz va onangiz bilan maslahatlashib ish koʻrasizmi? Shu haqda oʻylab koʻrganmisiz?

1. Biroq Zavqiy Moʻminboy bilan uzoq muddat ishlay olmadi, ... (agar, chunki) boy va uning ukalarini hajv qilganligi

sababli u vazifasidan ozod etiladi. («*O‘zbek adabiyoti*») 2. Lekin kun isishini kutish haqida gap bo‘lishi ham mumkin emas, ... (garchi, ya’ni, chunki) havoga ishonish qiyin, eng muhimi, qor ustiga qor yog‘ib, dashtda qolib ketishlari ehtimoldan xoli emas. (*O.Yoqubov*) 3. Biroq vaqt ketsa ham, otaning maslahati bilan ish tutganlari yaxshi bo‘ldi, ... (ya’ni, chunki) Yomontosh darasi ular kutganday mudhish edi! (*O. Yoqubov*) 4. Kishining iste’dodi barcha sohada bir xil bo‘lavermaydi, ... (chunki, ya’ni) yoshlar o‘zi sevgan, qobiliyatiga mos bo‘lgan ishni tanlay bilishi kerak. (*Y. Shukurov*)

215-mashq. *Chunki, negaki bog‘lovchilari ishtirokida «Hunar ado bo‘lmas boylikdir» mavzusida matn tuzing.*

216-mashq. Sabab bog‘lovchilari qatnashgan gaplarni yozing.

1. Hamon shamol o‘kirar, osmonning goh u, goh bu burchida chaqmoq yaraqlab, yong‘oq shoxlari shubhali g‘iyqillar, ammo endi bular uni qo‘rqitolmas edi. (*O‘. Hoshimov*). 2. Bu xabar unda hech qanday norozilik tug‘dirmadi, chunki ertaroq qaytishga juda ham orzumand emas edi. (*Abdulla Qahhor*) 3. Nega u siznikida yuradi? — Negaki boradigan joyi yo‘q. (*S. Zunnunova*)

Savol va topshiriqlar

1. Qanday bog‘lovchilar ergashtiruvchi bog‘lovchilar deb ataladi?
2. Sabab bog‘lovchilarini ayting. Ular ishtirokida gaplar tuzing.
3. Nima uchun bu bog‘lovchilar sabab bog‘lovchilari deyiladi?

217-mashq. *Uyga vazifa. O‘zingiz sevgan badiiy asardan sabab bog‘lovchilari ishtirok etgan 6 ta gap yozing.*

ANIQLOV BOG'LOVCHISI

1-topshiriq. Gapdagi ajratib ko'rsatilgan so'zning vazifasi va ma'nosini aniqlang.

Julqunboy, **ya'ni** Abdulla Qodiriy o'zbek romanchiligining asoschisidir.

2-topshiriq. *Ya'ni* bog'lovchisining qaysi o'rinda qo'llanilishi va tinish belgilarini tushuntiring.

***Ya'ni* bog'lovchisi aniqlov bog'lovchisi sanaladi. Yozuvda *ya'ni* bog'lovchisidan oldin doimo vergul qo'yiladi.**

218-mashq. Aniqlov bog'lovchisini qatnashtirib, to'rtta gap yozing. Bog'lovchining tagiga chizing. Shirinso'zlik deganda nimani tushunasiz? Shu haqda fikr bildiring.

219-mashq. Aniqlov bog'lovchisining tagiga chizing.

1. U ilonni aldagani uchun, *ya'ni* unga dunyodagi eng tansiq taom insonniki emas, qurbaqaning go'shti ekanini aytgani uchun ta'qibga uchragan emish. (*«Turfa rang tabiat» kitobidan*)
2. Bu holda mazkur so'zlar adabiy ilmlarni, *ya'ni* til va adabiyot bilan bog'liq ilmlarni anglatadi. 3. Tilning bilish borasidagi ahamiyati oddiy bilim bilan cheklanmay, ma'rifatni, *ya'ni* bilishning eng oliy martabasini ham o'z ichiga oladi. (*Alibek Rustamiy*) 4. O'sha davrlarda adabiyot tarixi darsi xronologik va tematik xarakterga ega emas edi, *ya'ni* adabiyot tarixi dars sifatida o'tilmasdi. (*S. Dolimov*) 5. Til o'z vazifasini bajarmasa, qo'l ishga tushadi, *ya'ni* insoniy munosabat o'rnini hayvoniy xatti-harakat oladi. (*Omon Muxtor*)

Savol va topshiriqlar

1. Aniqlov bog'lovchisi ishtirokida gaplar tuzing.
2. Nima uchun *ya'ni* bog'lovchisi aniqlov bog'lovchisi hisoblanadi? Misollar bilan tushuntiring.

220-mashq. *Uyg'a vazifa.* «Non qadri» mavzusida hikoya yozing. Unda bog'lovchilardan foydalaning. Aniqlov bog'lovchisining tagiga chizing.

SHART BOG‘LOVCHILARI

1-topshiriq. Quyidagi gaplarda nuqtalar o‘rniga qavs ichidagi bog‘lovchilardan mosini qo‘yib, ko‘chiring.

1. (chunki, agar) ko‘klam qo‘ldan berilsa, oqibati nima bo‘lishini aytdi. (*Abdulla Qahhor*) 2. Shundaylar bo‘lmasa ... (garchi, agar) dunyoda, Bu qadar muhtaram bo‘lmasdi ayol. (*A. Oripov*)

2-topshiriq. Bu bog‘lovchilarning qo‘yilish sababini tushuntiring.

Agar, agarda, basharti, garchi singari bog‘lovchilar shart bog‘lovchilari hisoblanadi.

221-mashq. Gaplarni o‘qing. Bog‘lovchilarni topib, jadvalga joylashtiring. Kibr nima? Kibrli insonlarni qanday tasavvur qilasiz? Sinfingizda shunday o‘quvchilar bormi?

1. Bunday mehnatkashni ko‘rmagan dunyo, Chunki u asrimiz farzandi erur. (*A. Oripov*) 2. Agar do‘stlikni ham bilmasa, asli, Kimga kerak, axir, inson degan nom! (*A. Oripov*) 3. Agar yo‘ldan ozib, bir xato qilsam, Kibr paydo qilsam, topilur davo. (*Shukrullo*) 4. «Shu‘lafizo» — shu‘la orttiruvchi, ya‘ni kuchli shu‘la hosil qiluvchi degani. (*Alibek Rustamiy*) 5. Agar havoda chang va tutun bo‘lmasa edi, odam ming yil yashagan bo‘lardi. (*Ibn Sino*)

Sabab bog‘lovchilari	Aniqlov bog‘lovchisi	Shart bog‘lovchilari

222-mashq. Nuqtalar o‘rniga bog‘lovchilarning mosini qo‘yib, gaplarni ko‘chiring.

1. ... ularning oldida sukut saqlab o‘tirsang, go‘yo bu gullar uyqudan uyg‘onib allanimalar haqida shivirlayotgandek tuyuladi. (*Ch. Aytmatov*) 2. Men bu ishga ... ko‘nganimda ham, qizingizdan yashirmayman. (*Abdulla Qodiriy*) 3. ... birovga

kulib qarasa, o'sha zahoti marhamat ko'rgan kishining oldiga borib, dum urib qiypanglarkan. (*N. Aminov*) 4. Lek hozircha borman, omonman, Men yashayman, ... yomonman. (*E. Vohidov*) 5. ... halolsen, Tilingni tiyma! Bitsin, yo'qolsin «Sen men-ga tegma!» (*E. Vohidov*) 6. Oltin qafas ichra ... qizil gul butsa, Bulbulg'a tikondek oshyon bo'lmas emish. (*Alisher Navoiy*)

223-mashq. Bog'lovchilarni turlarga ajrating. Shart bog'lovchilari qatnashgan gaplar tuzing.

Hamda, biroq, va, yo ... yo, garchi, chunki, ammo, ham, dam ... dam, lekin, basharti, yoki, agar, goh ... goh, ya'ni.

Savol va topshiriqlar

- ?
1. Shart bog'lovchilarini ayting va ular ishtirokida gaplar tuzing.
 2. Shart bog'lovchilari qanday vazifa bajaradi?
 3. Bog'lovchilar ishtirok etgan gaplarda tinish belgilarining ishlatilishi haqida gapiring.

224-mashq. Uyga vazifa. «Agar men sehrGAR bo'lsam» mavzusida hikoya yozing. Bog'lovchilardan foydalaning. Shart bog'lovchilarining tagiga chizing.

MUSTAHKAMLASH

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar

- ?
1. Bog'lovchilar deb nimaga aytiladi?
 2. Biriktiruv bog'lovchilari qaysilar?
 3. Zidlov bog'lovchilari ishtirokida gaplar tuzing.
 4. Sabab bog'lovchilarini qatnashtirib gaplar hosil qiling.
 5. Aniqlov bog'lovchisi deb nimaga aytiladi?
 6. Shart bog'lovchilari qaysilar?

1-topshiriq. Nuqtalar o'rniga quyida berilgan bog'lovchilardan mosini qo'yib, gaplarni ko'chiring. Bog'lovchilarga izoh bering.

1. Tog'ga chiqishda Boburning o'smirliGI juda ish berdi. U hammadan oldin toshdan toshga yengil ko'tarilib borar, ... onasiga, ... opasiga yuqoridan qo'l cho'zib yordamlashib qo'yardi. (*P. Qodirov*)

2. Kecha... kunduz aqliy mehnat bilan mashg'ul bo'lgan alloma vaqtning qanday tez o'tayotganini sezmas edi. (*Mirkarim Osim*)
 3. Sobirjonning yoshi oltida, ... yoshiga nisbatan bo'yi past. (*S. Mardiyev*)
 4. Ular qushchalarni, rang-barang baliqchalarni, oq ... kulrang quyonchalarni tomosha qilishadi. (*A. Azimova*)

Bog'lovchilar: *va, ammo, -u, -yu, goh... goh.*

2-topshiriq. Matnni ko'chiring. Bog'lovchilarni topib, ularni izohlang. Matndagi g'oya haqida bahslashing.

Shavkat qushdagi o'zgarishdan tashvishga tushdi. Otasidan buning sababini so'radi.

– Yorug' dunyodagi har bir maxluqot, avvalo, ozod va erkin yashash uchun yaratilgan, – dedi Abduqodir aka.

– Unda odamlar nega hayvonlarni hamda qushlarni qo'lga o'rgatishadi, qafasga solishadi?

– Bir vaqtlar odamzod ona tabiat bilan bir tan-u bir jon bo'lgan, endi esa tabiat ustidan zo'ravonlikka o'tdik, buning oqibati yaxshi bo'lmaydi.

Shavkat uchun bu gap yangilik edi. (*Sh. Otaboyev*)

3-topshiriq. *Uyga vazifa.* Gaplarni ko'chiring. Bog'lovchilarga izoh bering.

1. Mol va boylikning umri qisqa, tezda zavol topadi, ammo yaxshi nom uzoq asrlar davomida o'lmaydi. 2. Mirza Muhiddin goh jiddiy gapirib, goh suyuqlik qilib, uni yuqoriroq o'tirishga undardi. (*Abdulla Qahhor*)
 3. Razzoq so'fining so'zlari va Qurvonbibining ishontirishlari ila Zebining ko'ngli bir qadar tinchlandi. (*Cho'lpon*)
 4. Ko'pchilikning yo akasi, yo o'g'li urushda. (*Said Ahmad*)

YUKLAMA HAQIDA MA'LUMOT

1-topshiriq. Berilgan gaplarning bir-biridan nimasi bilan farq qilayotganini izohlang.

Dalalarda boshlanadi ish. (*Hamid Olimjon*) – Dalalarda ish boshlandimi? – Dalalarda ish boshlandi-**ku**. – **Axir**, dalalarda ish boshlandi. – Dalalarda ish boshlandi-**da**. – Dalalarda ish boshlangandir.

2-topshiriq. Ajratib ko'rsatilgan so'z va qo'shimchalarning gap mazmuniga qanday ma'no yuklayotgani haqida fikr yuriting.

So'z yoki gaplarga so'roq, ta'kid, ayirish-chegaralash, gumon, o'xshatish, inkor kabi ma'nolarni yuklovchi so'z va qo'shimchalarga yuklamalar deyiladi.

Yuklamalarga: 1) *axir, hatto, faqat, ham, xuddi, go'yo, go'yoki, naq, hech, sira, nahotki, na ... na* so'zlari;

2) *-mi, -chi, -gina (-kina, -qina), -dir, -u, -yu, -da, -a* singari qo'shimchalar kiradi.

Ularning birinchi guruhi so'z-yuklamalar, ikkinchi guruhi esa qo'shimcha-yuklamalar sanaladi.

225-mashq. Jadval asosida yuklamalarning ma'no turlari haqida gapiring.

Yuklamalarning ma'no turlari	Yuklamalar
So'roq-taajjub yuklamalari	<i>-mi, -chi, -a (-ya)</i>
Kuchaytiruv-ta'kid yuklamalari	<i>hatto, -ku, ham, nahotki, -u (-yu), -da, -oq (-yoq), axir, g'irt</i>
Ayiruv-chegaralov yuklamalari	<i>faqat, -gina (-kina, -qina), atigi</i>
O'xshatish-qiyoslash yuklamalari	<i>go'yo, go'yoki, xuddi, naq</i>
Gumon yuklamasi	<i>-dir</i>
Inkor yuklamalari	<i>hech, sira, na... na</i>

226-mashq. Berilgan gaplarda *-u (-yu), -da, na... na* yordamchilarining qaysi o'rinda bog'lovchi, qaysi o'rinda yuklama vazifasida kelganini aniqlang.

1. Namiqqan shuvoqlar oldin tutab yaxshi yonmasa ham, keyinroq chars-churs uchqun sochdi-da, axiyri gurullab ketdi. (*O. Yoqubov*) 2. Biladilar-da bu kishi. Yovlar bilan olishgan-a! (*O. Yoqubov*) 3. Mana endi daradan chiqar-chiqmas, uning isitmasi ko'tarilib, ko'z oldini g'alati tuman

qoplab oldi-yu, hamma narsa tushday tuyula boshladi. (*O. Yoqubov*) 4. Men-ku yolg'iz edim, Na otam, Na onam, na oilam bor... (*E. Vohidov*) 5. Na so'ngiga yetoldi ishning, Na dunyoni anglab ulgurdi. (*E. Vohidov*) 6. Dunyoga to'zg'iding bamisoli par, Na saljuq, na Chingiz qilmadi shafqat. (*A. Oripov*) 7. Hozir kelaman dedim-u, loy kechib uyga yugurdim. (*Said Ahmad*) 8. Charchadim. Nahotki, siz ham meni o'ylamasangiz. (*Omon Muxtor*)

✓ **227-mashq.** Yuklamalarni topib, ma'nosiga ko'ra turlarini aniqlang. Inson va tabiatning birligi bo'yicha fikr bildiring.

1. Ayt-chi, go'zal Sanobar, Qayer sening makoning? (*Qo'shiq*) 2. Faqat ojiz qalamim manim, O'zbekiston — Vatanim manim. (*A. Oripov*) 3. Ona zaminda o'sadigan mevali, manzarali dov-daraxtlar, o'simliklar hayot uchun, inson salomatligi uchun naqadar zarur. Ularning shifobaxshligi-chi? (*I. To'xtasinov*) 4. Qarshiligi ko'rinib turibdi-ku! Bu qarshilik emasmi? (*Abdulla Qahhor*) 5. Nahotki, sezmasangiz? Axir, bir oydirki, yurak-bag'rim yonadi. (*Said Ahmad*)

Savol va topshiriqlar

1. Qanday so'zlar turkumi yuklama deyiladi?
2. Yuklamalar qanday ma'no turlariga ega?
3. Ularni qatnashtirib gaplar yozing.

228-mashq. Uyga vazifa. «Mustaqillik va Navro'z» mavzusida matn tuzing. Matningizda yuklamalardan ham foydalaning.

SOF VA VAZIFADOSH YUKLAMALAR

1-topshiriq. Berilgan gaplarda *-u (-yu)*, *-da* yordamchilarining qaysi o'rinda bog'lovchi, qaysi o'rinda yuklama vazifasida kelayotganini aniqlang.

1. Qiz erta-yu kech soatga qaraydi, daqiqalar sanaydi. (*Hamid G'ulom*). 2. Majlis ertaga qoldirilmaydi-yu. 3. Nosir oxun eski bo'lsa-da, ozoda libosda edi. (*Sobir Abdullo*). 4. Choy qaynatib ichishni-da unutdi. (*Oybek*) 5. Birrov kirdi-da, chiqib ketdi. (*Oybek*)

2-topshiriq. Gaplardagi *na... na* yordamchisining bog'lovchilik va yuklamalik xususiyatlarini aniqlashga harakat qiling.

1. Bu yerda na ofat, na kulfat, na g'am. (*G'afur G'ulom*) 2. Na uyda topolmayman, na ishda. (*Said Ahmad*)

-u (-yu), -da yordamchilari o'rniga va bog'lovchisini qo'yish mumkin bo'lsa, bog'lovchi vazifasida, boshqa holatlarda yuklama vazifasida keladi.

-da yordamchisi yuklama vazifasida kelganda, ko'pincha uning o'rniga ham yuklamasini qo'yish mumkin bo'ladi.

✓ **229-mashq.** Yuklamali gaplarni yozing.

1. U anchadan keyin o'ziga keldi-yu, tepasida xotini turganini, qizchalari yig'layotganini payqadi. (*O'. Hoshimov*)
 2. Sekin unga yaqin bordim: bu manzara ham bizning ko'ngilga yaqin-da, qadrdon! (*Sh. Xolmirzayev*) 3. Yoshgina bir qiz keng atlas ko'ylagini hilpiratib, sahnaning o'rtasiga keldi-da, nima-nidir e'lon qildi. (*O'. Umarbekov*) 4. Na martaba, na boyligi bor edi uning. (*E. Vohidov*) 5. Na qo'shiq, na kulgi, na churq etgan ovoz eshitilmadi. (*Ibrohim Rahim*) 6. Jarang bersin gulyor tag'in, Childirma-yu chiltor tag'in. (*Mirtemir*)

◆ **230-mashq.** Vazifadosh yuklamalar ishtirokida 6 ta gap yozing.

231-mashq. Yuklamalarni toping va ma'no turlarini aniqlang.

-mi, faqat, bilan, va, -ku, hatto, ya'ni, -a(-ya), hamda, ham, nahot, -chi, -da, uchun, tomon, -yu, barcha, ammo, goh, lekin, yoki, biroq.

Savol va topshiriqlar

1. *Na... na* yordamchisi qanday vazifa bajaradi? Misollar bilan tushuntiring.
2. *-u (-yu), -da* yuklamalari qachon bog'lovchi vazifasini bajaradi? Misollar keltiring.

232-mashq. Uyga vazifa. Rasmga qarab, «Yosh bog‘bonlar» mavzusida matn tuzing. Unda *-u (-yu), -da, na... na* yordamchilari ham yuklama, ham bog‘lovchi vazifasida kelsin.

SO‘ROQ VA TAAJJUB YUKLAMALARI

1-topshiriq. Berilgan gaplardagi nuqtalar o‘rniga qavs ichidagi yuklamalarni qo‘yib, so‘roq gaplar hosil qiling.

Shu maktabda o‘qiysiz... (-mi, -chi, -a (-ya)? Ha. Siz... (-mi, -chi, -a (-ya)?

2-topshiriq. *-mi, -chi, -a (-ya)* yuklamalarining qaysilari qo‘shib, qaysilari chiziqcha bilan yozilishiga diqqat qiling.

Gapning mazmuniga so‘roq-taajjub ma’nosini yuklovchi yordamchi so‘zlarga so‘roq yuklamalari deyiladi.

Yozuvda *-mi* yuklamasi so‘zga qo‘shib, qolgan yuklamalar esa chiziqcha bilan ajratib yoziladi.

233-mashq. So‘roq yuklamalarini qatnashtirib matn tuzing. Unga sarlavha qo‘ying.

234-mashq. Yozing. Yuklamalarning tagiga chizing. So‘roq yuklamalarini ajrating. O‘z nutqingizda yuklamalardan foydalanasizmi? Shunga e‘tibor bergansizmi?

1. Men bor-ku! — deb qichqirdi Akbarali kulib. (*Asqad Muxtor*) 2. Bola-chaqa omon ekanmi? (*Asqad Muxtor*) 3. Nega yo‘q bo‘larkan? Muattar Zokirovna-chi? Lobarxon-chi? (*X. Sultonov*) 4. — Ba‘zan ko‘cha-ko‘yda ham bir narsalarni topib oladi-ya. — Bekor yurmay deydi-da! (*Sh. Bo‘tayev*) 5. Xatini ham ololdingizmi? — dedi va sabrsizlanib Sodiqning og‘ziga tikildi. (*Abdulla Qodiriy*)

Savol va topshiriqlar

1. So‘roq yuklamalari haqida gapiring.
2. Nima uchun ular so‘roq yuklamalari deyiladi?
3. Ular gap mazmuniga so‘roq ma‘nosi bilan birga yana qanday ma‘no yuklaydi?

235-mashq. Uyga vazifa. *-mi, -chi, ham, nahotki* yuklamalarini qatnashtirib, gaplar tuzing. Yuklamalar tuzgan gaplaringizga qanday ma‘no yuklayotganiga e‘tibor bering.

AYIRUV-CHEGARALOV YUKLAMALARI

1-topshiriq. Berilgan gapdagi ajratib ko‘rsatilgan so‘z va qo‘shimchaning vazifasini ayting.

Faqat daraxtlar, ariqlar, ko‘priklargina tanish. (*Asqad Muxtor*)

2-topshiriq. *Faqat* va *-gina* (*-kina, -qina*) yuklamalarining ma‘nolarini tushuntiring.

3-topshiriq. *Faqat* yoki *-gina* yuklamasini qatnashtirib, gaplar tuzing.

O‘zi qo‘shilayotgan so‘zning ma‘nosini ayirib-chegaralab keluvchi *faqat* va *-gina* (*-kina, -qina*) yuklamalari ayiruv-chegaralov yuklamalari hisoblanadi.

Bulardan *faqat* sof yuklama, *-gina* (*-kina, -qina*) vazifadosh yuklamadir.

236-mashq. Matnni o‘qing. Ayiruv-chegaralov yuklamalari qatnashgan gaplarni yozing. Yuklamalarning tagiga chizing.

1. Toki odamlar meni ko‘rmasin, faqat mehnatimni ko‘rishsin. (*Asqad Muxtor*) 2. Bizni porloq kelajakka Mustaqillik yo‘ligina eltadi. 3. Mehmon esa «buning o‘zi nima-yu, muomalasi nima bo‘lardi» degan ma’noda kulib qo‘ydi, xolos. (*Cho‘lpon*) 4. Vaholanki, til davlat miqyosida qo‘llanilsagina milliy til bo‘lib qoladi va ravnaq topadi. («*Vatan tuyg‘usi*» kito-bidan) 5. Xotin, bu gaplar kitobdagina bor, xolos, hayot boshqa. (*S. Zunnunova*)

237-mashq. Gaplarni yozing. Yuklamalarni topib, ma’nosini izohlang.

1. U chaqqon harakat qilarkan, a’zoyi badani terlab ketgan, faqat buni o‘zi payqamas, hatto bir so‘zni takrorlardi: «Menga desa, otib yubormaydimi?» (*O‘. Hoshimov*) 2. «Haqiqatni, faqat haqiqatni aytaman» deb ont iching! (*X. To‘xtaboyev*) 3. Ulardan faqat birga oldirilgan suratgina yodgor qoladi, xolos. (*Said Ahmad*) 4. Keksa donishmandning soch-soqoligina emas, qosh-kipriklari, egnidagi chakmoni — hammasi qorday oppoq edi. (*O. Yoqubov*) 5. Suvchilarning yuzin silab o‘t, Faqat yaxshi tilak tilab o‘t. (*Mirtemir*)

♦ **238-mashq.** *Faqat, -gina, -kina, xolos* yuklamalarini qatnashtirib gaplar tuzing. Ularning yozilishiga diqqat qiling.

239-mashq. Nuqtalar o‘rniga mos yuklamani qo‘yib, gaplarni ko‘chiring. Dunyoda nima mangu qoladi? Shu haqda o‘ylab ko‘rganmisiz?

1. ... jimlik tilaydi yurak, Sizdan bugun birgina o‘tinch: Yolg‘iz qo‘ying meni, do‘stlarim, Charchaganman, orom olayin. (*E. Vohidov*) 2. U ... shoir... emas, balki adabiy tanqidchi ham edi. 3. Yo‘q, bekam, men ... biz diqqat bilan hamma yoqni qidirypmiz, dedim. (*Mirmuhsin*) 4. Bahor ham, umr ham o‘tar, ehtimol, ... sen dunyoda mangu qolursan. (*A. Oripov*) 5. Kuyni ... nasiba, rizqi bo‘lurmi? Kuyni ... avjida qirqsa bo‘lurmi? (*Sirojiddin Sayyid*)

Savol va topshiriqlar

- ❓ 1. Qanday yuklamalar ayiruv-chegaralov yuklamalari deyiladi?
2. *-gina*, (*-kina*, *-qina*) qo'shimchasi yana qanday xususiyatga ega?
Misollar bilan tushuntiring.

240-mashq. *Uyga vazifa.* *-gina* yuklamasi va *-gina* erkalash qo'shimchasini bir-biridan farqlovchi so'zlar qatnashgan gaplar yozib, ularning farqini tushuntiring.

KUCHAYTIRUV-TA'KID YUKLAMALARI

1-topshiriq. Berilgan gaplardagi yuklamalarni tushirib qoldiring.

1. O'shanda dadam ham frontda edilar. (*O' Umarbekov*) 2. Necha marta uchrashay dedim-ku. (*Oybek*) 3. Yurtimiz yaqin kunlarda bundan-da go'zalroq, bundan-da farovonroq bo'lishiga ishonaman. (*I. To'lov*)

Gapning ma'lum bir bo'lagi yoki butun gap ma'nosini kuchaytirib, ta'kidlab keluvchi yuklamalar kuchaytiruv-ta'kid yuklamalari hisoblanadi.

***Hatto, nahotki, ham, g'irt* singari so'zlar, *-ku, -u (-yu), -da, -oq (-yoq)* qo'shimchalari kuchaytiruv-ta'kid yuklamalaridir.**

Yozuvda *-ku, -u (-yu), -da* yuklamalari chiziqcha bilan, *-oq (-yoq)* yuklamasi esa qo'shib yoziladi.

241-mashq. Yuklamalarni turlarga ajratib, gaplarni ko'chiring. Nutqingizda qaysi yuklamalarni ko'proq ishlatasiz?

1. Mol o'tlaydigan, bolalar chillak o'ynaydigan yer-da! (*Sh. Xolmirzayev*) 2. Shundoq deydi-yu, egasi ming poylasin, o'g'ri — bir. (*O' Hoshimov*) 3. — Bu nima gap, taqsir, — deb so'rashibdi, — mehmonga izzat-hurmat shumi? (*N. Aminov*) 4. — Ikkinchiga o't, hisobni bilmaysan. — U pakana kishiga qaradi: Shunday qilsin-a? (*O' Hoshimov*) 5. Nahot, axir, so'nggi dam ham Farzandingni o'ylasang. (*A. Oripov*) 6. Ajralishar, ular, hattoki, Ismlarin so'rashmaslar ham. (*A. Oripov*)

242-mashq. Gaplarni ko‘chiring, kuchaytiruv-ta’kid yuklamalarining tagiga chizing va ularni izohlang. Bechinchi gapda aytilgan fikrga o‘z munosabatingizni bildiring.

1. To‘g‘ri-da, u tengi bolalar papka ko‘tarib maktabga borishadi, uni esa «kichkina» deb xafa qilishadi. (*S. Mardiyev*)
 2. Xullas, hammasi ko‘ngildagidek borayotgan edi-yu, to‘satdan ikkovlari ham shaharga, o‘z uylariga qaytish fikriga tushib qolishdi. (*X. To‘xtaboyev*)
 3. Nahotki, u meni rostdan ham kutayotgan bo‘lsa! (*Yo‘ldosh Sulaymon*)
 4. Lekin ellik yil yo‘lda hamroh bo‘lgan, birga o‘y surib, birga qog‘oz qoralagan do‘stning ham aytadigan gaplari bordir, axir! (*Said Ahmad*)
 5. Jahling chiqqan taqdirda ham birovga qattiq gapirma. (*Ibn Sino*)
 6. U shunday ehtiyotkorlik bilan emakladiki, hatto qamishlar ham shitirlamadi. (*Said Ahmad*)
 7. Har yil bahor kelganda, hatto toshga kirar jon. (*Mirtemir*)
 8. Sergaklikda tiriklarning siz-ku eng tiriklari. (*Mirtemir*)
 9. Bular ona yurtning erkallari-da, Bular ertagi kun egalari-da! (*Mirtemir*)

243-mashq. She’rni o‘qing. Yuklamalarni ajratib, turini ayting va yozilishiga e’tibor bering. She’r mazmunini so‘zlab bering.

Hatto it urishsa zirqirar qalbm,
 Odam odam payin qirqmoq bo‘lsa-chi?
 So‘zsiz qichqiraman, nega tug‘ildim,
 Quloqlarim batang bo‘lib qolsa-chi!
 O‘rtada bo‘lsin deb qadr ham izzat,
 Ayрилиq va o‘lim yaralganmi yo?
 Shunda ham tantilik qilib tabiat,
 Buyuk bir aqlni bergan-ku, ammo
 Shu aql tantana qilar, azizim,
 Tantana qiladi shafqat va vijdon.

(*S. Zunnunova*)

Savol va topshiriqlar

1. Kuchaytiruv-ta’kid yuklamalari gap mazmuniga qanday ma’no yuklaydi? Misollar bilan tushuntiring.
2. Bu yuklamalarning imlosini tushuntiring.

244-mashq. Uyga vazifa. «Mustaqillik va milliy urf-odatlar» mavzusida matn tuzing. Unda kuchaytiruv-ta’kid yuklamalaridan ham foydalaning. Ularning imlosiga e’tibor bering.

O‘XSHATISH-QIYOSLASH YUKLAMALARI

1-topshiriq. Berilgan gapdagi ajratilgan soʻzni gapdan tushirib qoldiring. Ma’noda qanday oʻzgarish boʻlganini aniqlashga harakat qiling.

1. Otasining **xuddi** oʻzi. (*Oybek*) 2. **Goʻyo** sharpa oʻtganday boʻldi. (*Hamid Gʻulom*)

2-topshiriq. Ikki guruhga boʻlining. *Xuddi, goʻyo(ki)* soʻzlari ishtirokida kim koʻp gap tuzish musobaqasini oʻtkazing.

Soʻz yoki gapga oʻxshatish-qiyoslash maʼnosini yuklovchi *xuddi, goʻyo(ki)* kabi yordamchi soʻzlar oʻxshatish-qiyoslash yuklamalari hisoblanadi. Shuningdek, ular ergashtiruvchi bogʻlovchi vazifasida ham kelishi mumkin.

✓ **245-mashq.** Gaplarni yozing, yuklamalarning tagiga chizib, vazifasini tushuntiring va turini ayting. Soʻzlash odobi haqida bahslashing.

1. U soʻzlar, tirilib kellarlar goʻyo Birga qonli jangga kirgan oʻrtoqlar. (*E. Vohidov*) 2. Baland choʻqqilarni, adirlarni, daraxtlarni bosib qolgan qor bu yerda shunday iliq va mayin koʻrinadiki, goʻyo togʻga qor tushgan emas, mayin oq kigiz yopilgan. (*O. Yoqubov*) 3. Togʻlaring tegrangda goʻyo Boʻgʻma ajdar boʻldi-yu, Ikki daryo — ikki chashming, Chashmi giryon, oʻzbekim. (*E. Vohidov*) 4. Dardga darmon boʻladigan ham shu soʻz, turmushga ogʻu soladigan ham xuddi shu soʻz. («*Vatan tuygʻusi*») 5. Hatto, zeb-ziynatni yulqib ziyoda, Haykal ham qoʻyingiz bamisli xayol... (*A. Oripov*) 6. Otasining shu gaplari hozir Humoyunga xuddi oʻz dilidan eshitilayotganday boʻldi. (*P. Qodirov*) 7. Qoʻy-qoʻzilar maʼrashib, Goʻyo tomchi talashib, Chopishar qir chetidan. (*Mirtemir*) 8. Nuqtaday bir qush uchar, Goʻyoki behush uchar. (*Mirtemir*) 9. Chaqnasa ham xuddi yulduz, Oʻzi juda epsiz qoʻngʻiz. (*Mirtemir*)

246-mashq. Nuqtalar o‘rniga mos yuklamalarni qo‘yib, gaplarni yozing. Yuklamalarning turini ayting va vazifasini tushuntiring.

1. Ota fig‘on chekdi Ka‘ba qoshida, ... unut bo‘lgay alamlar bari. (*A. Oripov*) 2. Terak ... mungli qo‘shiqni kuyga solgan sozandadek bir maromda tebranib shivirlar ekan. («*El desa Navoiyni*» kitobidan) 3. ... o‘zimizga Ayon sirimiz. (*E. Vohidov*) 4. ..., o‘sha, bundan olti-yetti yil ilgari o‘zi operatsiya qilgan yigit shu bo‘lsa?! (*O‘. Umarbekov*)

Y u k l a m a l a r: Nahot(ki), xuddi, faqat, go‘yo.

247-mashq. *Xuddi, go‘yo(ki)* yuklamalarini qatnashtirib gaplar yozing. Ularning ma‘nosini va yozilishini tushuntiring.

Savol va topshiriqlar

1. O‘xshatish-qiyoslash yuklamalari deb nimaga aytiladi?
2. *Xuddi, go‘yoki* so‘zlari ishtirokida gaplar tuzing.

248-mashq. *Uyga vazifa.* O‘zingiz o‘qiyotgan badiiy asardan *xuddi, go‘yo(ki)* yuklamalari qatnashgan gaplarni topib yozing. Yuklamalarning qanday ma‘no anglatayotganini tushuntiring.

GUMON VA INKOR YUKLAMALARI

1-topshiriq. Berilgan gaplardagi *-dir* qo‘shimchasining vazifasi va ma‘nosiga ko‘ra farqli jihatlarini aniqlang.

1. U musobaqa g‘olibidir. 2. Sizni yo‘qlab kelgandir? (*S. Zunnunova*)

2-topshiriq. *-dir* qo‘shimchasini qatnashtirib, gaplar tuzing. Gaplaringizdagi *-dir* qo‘shimchasining ma‘nolarini tushuntiring.

Gap mazmuniga gumon ma‘nosini yuklovchi *-dir* qo‘shimchasi gumon yuklamasi hisoblanadi.

Bu yuklama *-man, -san* qo‘shimchalari qatorida turuvchi uchinchi shaxs qo‘shimchasi *-dir* bilan shakldoshdir. *-dir* yuklamasi urg‘u olmaydi.

Gap mazmunidagi inkor ma‘nosini uqtiruvchi *hech, sira, na...na* kabi so‘zlar inkor yuklamalari sanaladi. Bunday yuklamalar qo‘llanganda, gapning kesimi, asosan, inkor shaklida bo‘ladi.

249-mashq. Gumon va inkor yuklamali gaplarni yozing. Mirtemirning fikriga qo'shilasizmi?

1. Suv hayot manbayidir. 2. «O'lsa o'lgandir, bunga nima jan-jal!» — deb qo'ydi tag'in birov. (*Abdulla Qodiriy*) 3. Yurmasman hech behishtni izlab, Topolmasam, chekmasman alam. (*A. Oripov*) 4. Hayratga tushmasman bu holdan sira, Dunyo, bu — quvg'indi ohuday yelar. (*A. Oripov*) 5. Hayosizda or bo'lmas, aslo vafodor bo'lmas. (*Qo'shiqdan*) 6. To'rt mucham sog', do'stlarim bor havas qilgulik, Nolimayman na kelajak, na o'tmishimdan. (*A. Oripov*) 7. G'afur aka bugun va'da qilgan she'rini yozayotgandir. (*Said Ahmad*) 8. Ayting-chi, mard odam aslo o'lurmi? Nomi qolar yurt qo'shig'ida. (*Mirtemir*)

♦ **250-mashq.** Nuqtalar o'rniga zarur yuklamalarni qo'yib, gaplarni yozing. Unda berilgan insonlarning ruhiy holatini tushuntiring.

1. So'finikiga o't ketibdi...? — hovlida Xolmo'minning shang'illagan ovozi eshitildi. (*Sh. Bo'tayev*) 2. U ba'zan yonida men o'tirganimni... unutib, uzoq-uzoq xayol surib qolardi. (*S. Zunnunova*) 3. Qarshiligi ko'rinib turibdi-...! (*Abdulla Qahhor*) 4. Ikromjon yuragi shuv etib ketdi. Uni kimdir... elektr toki bilan urgandek bo'ldi. (*Said Ahmad*) 5. Yurtim, senga she'r bitdim bu kun, Qiyosingni topmadim... (*A. Oripov*)

Yuklamalar: -mi, -ku, go'yo, aslo, ham.

251-mashq. -dir yuklamasi va -dir kesimlik qo'shimchasi qatnashgan gaplar toping. Ularning vazifasini tushuntiring.

Savol va topshiriqlar

1. Gumon yuklamasining vazifasi haqida so'zlab bering.
2. Bu yuklama qaysi qo'shimchaga o'xshaydi va qanday farqlanadi? Misollar yordamida tushuntiring.
3. Inkor yuklamalari qo'llangan gaplarning kesimi qanday shaklda bo'ladi? Misollar bilan tushuntiring.

252-mashq. Uyga vazifa. O'qing. Yordamchi so'zlarni aniqlang. Gapi-rayotgan gapi-gizni o'y-laysizmi? Uning tuzilishi haqida fikrlab ko'rganmisiz?

Soʻz yoki soʻzlar orqali ifoda etiladigan fikr gapdir. Boshqacha aytganda, uni mantiq ipiga tizilgan soʻzlar marjoni deyish ham mumkin. Bu marjon mazmun yuzakiligi yoki teranligiga qarab, koʻzmunchoqlar tizimi yoki bir shoda marvarid ham boʻladi. Shu oʻrinda taʼkidlab oʻtish ham lozimki, eng qadimgi turkiy soʻzlar qisqa, loʻnda — bir boʻgʻinli boʻlgan: *bosh*, *qosh*, *koʻz*, *qoʻl*, *kul*, *bor*, *yot*, *oʻt* va hokazo. Boshqacha aytganda, ajdodlarimiz bir soʻz ila fikrni toʻla ifodalay olganlar va bu xislat biz, avlodlarga toʻ hanuz meros boʻlib kelayotir. Masalan, «kel» degani buyruqdan tashqari, oʻzi tomonga chorlash maʼnosini ifodalasa, «ket» deganda oʻzidan uzoqlashtirish maʼnosi bildirilgan.

Xuddi soʻz kabi gapning ham turi va xili, matndagi oʻrniga qarab maʼnolari koʻp. («*Vatan tuygʻusi*»)

UNDOV SOʻZLAR

1-topshiriq. Berilgan gaplardagi ajratib koʻrsatilgan soʻzlarning maʼnosini izohlang.

1. **Oʻh-hoʻ**, muncha muzdek? (*Oʻ. Umarbekov*) 2. **Iya**, bularni nima qilasan? (*Said Ahmad*) 3. Qoʻy, yigʻlama, **ey** baxshi. (*M. Toirov*) 4. — Shoshma, Qorakoʻz, shoshma... **Drr!** Ana boʻldi, ketdik. — **Chu**, birodar. (*Oʻ. Hoshimov*)

2-topshiriq. Ajratib koʻrsatilgan soʻzlarni maʼnosiga qarab guruhlashtiring. Shunday soʻzlar qatorini davom ettiring.

His-hayajon, buyruq-xitob, haydash-chaqirishni ifodalovchi soʻzlar undov soʻzlar sanaladi.

Undovlar maʼnosiga koʻra ikki guruhga boʻlinadi:

1) his-hayajon undovlari; 2) buyruq-xitob undovlari.

Yozuvda undov soʻzlardan keyin vergul qoʻyiladi. Undalmalardan oldin kelganda esa undan keyin vergul qoʻyilmaydi.

253-mashq. O‘qing. Ajratib ko‘rsatilgan so‘zlarning ma’nosini tushuntiring. Ulardan nutqingizda foydalanasizmi?

1. Dastlab ular Umidjonni ko‘rganda pisandsiz: «E, bu mishiqli bola-ku», — deyishar, biroq uning ertaklarini eshitgach, «Yo‘q, bu bola emas, dunyo ko‘rgan chol ekan», — deya tan berib ketisharkan. (*N. Aminov*) 2. Abduqodir «tss» deb barmog‘ini labiga qo‘ydi. (*O‘. Umarbekov*) 3. — **Xo‘sh**, ishlar yaxshimi, Hotamjon? — so‘radi Mirsidiq aravacha yonida bitta-bitta odim bosib borishar ekan. (*O‘. Umarbekov*) 4. Faryodim, fig‘onim butun bir jahon, **Ey** muhtaram shoir, izladim, keldim. (*S. Dolidimov*) 5. **Voy**, shoshmang, diydorginasiga bir to‘yvohlay. (*Said Ahmad*)

254-mashq. *Chu, o‘h-ho‘, labbay, ey* undovlarini qatnashtirib, gaplar yozing. Undov so‘zlarning turini ayting.

✓ **255-mashq.** Gapnlarni o‘qing. Undov so‘zlarni ajratib, ma’nosini tushuntiring. Ulardan nutqingizda foydalanib ko‘ring.

1. — Hay, shoshma, — dedi Zebi. (*Cho‘lpon*) 2. Hoy, nima balo bo‘ldi? — deb alangladi Inoyat oqsoqol. (*Said Ahmad*) 3. Voy, nimalarni o‘ylayapman men? (*Asqad Muxtor*) 4. Oho, jiyaningiz vazir bo‘pti-ya! — deya xursandchiligimni izhor qildim. (*Sh. Bo‘tayev*) 5. O! Ho‘kiz yo‘q, og‘il ko‘cha tomondan teshilgan. (*Abdulla Qahhor*) 6. O‘h! — deb yubordi bir yigitcha. (*Said Ahmad*)

Savol va topshiriqlar

1. Qanday so‘zlar undov so‘zlar deyiladi?
2. Undovlar ma’nosiga ko‘ra qanday turlarga bo‘linadi? Misollar bilan tushuntiring.

256-mashq. *Uyga vazifa.* «O‘zbek xalq ertaklari» kitobidan undov so‘zlar qatnashgan gaplardan yozing. Undovlarning ma’no turlarini ajrating.

HIS-HAYAJON UNDOVLARI

1-topshiriq. Ajratib ko'rsatilgan undovlarning qanday hayajonni (qo'rquv, rohatlanish, hayron qolish kabi) ifodalashini aniqlang.

1. **Oh**, qanday go'zal bu olam! 2. **Oh** zolim falak, yiqil boshimga! (*Uyg'un, Izzat Sulton*) 3. **Uf!**.. — dedi Xatira xola. (*Abbos Muhiddin*) 4. **Iye**, butun boshli bir odam tirilib keladi-yu, overagarchiligi bormi? (*Uyg'un*) 5. **Voyey**, bolam boyaqish-ey. (*Parda Tursun*)

His-hayajon undovlari kishilarning quvonchi, erkalash-erkalanish, rohatlanish, hayron qolish, norozilik, g'azab-nafrat, og'riq singari hissiyotlarini ifodalaydi.

His-hayajon undovlarining o'zi undov gap bo'lib kelishi yoki gap tarkibida kelib, uni undov gapga aylantirishi mumkin. Bunday gaplar oxiriga doimo undov belgisi qo'yiladi.

257-mashq. Gaplar tarkibidagi undov so'zlarni ajrating. Ular qanday hissiyotlarni ifoda etayotganini aniqlang.

1. E-e, yeb bo'pti, Ko'kyol deydilar uni! — dedi Isoy bobo kuyib-pishib. (*N. Fozilov*) 2. Voybo', — deb yubordi u. — Yerimiz muncha chiroyli! Globusning o'zginasi-ya! (*A. Bo'riboyev*) 3. O, muazzam Enasoy daryosi! (*Ch. Aytmatov*) 4. Oh, bizning odamlar, dilkash odamlar ... (*S. Zunnunova*) 5. Uf, chanqadim-ey, munchayam kun isib ketdi. (*Oybek*) 6. Oho, gapda sizga hech kim yetolmaydi... Hay, menga qarang! — dedi jiddiyat bilan Zumrad. (*Oybek*) 7. Oh, shu chog'da uning qoramtir yuziga boqsangiz... (*Mirtemir*) 8. Voy, men yanglishtirganim yo'q! (*Abdulla Qahhor*) 9. Voy, g'alati gapni gapirasiz-a, domlasi, ona o'z bolasiga yomonlikni ravo ko'radimi!.. (*Abdulla Qahhor*) 10. O'ho'!.. Polvon qiz bo'ladiganga o'xshaydi-ku! (*Abdulla Qahhor*)

258-mashq. Gaplarni ko‘chiring, his-hayajon undovlarining tagiga chizib, ularni izohlang.

1. Ur-re-e-e! — u boychechakni qo‘lida hilpiratib, toychoq-dek shataloq otib chopar edi. (*A. Ko‘chimov*) 2. O‘hho‘, — dedi Hayitvoy qo‘rqqanidan ko‘zlari ola-kula bo‘lib. (*X. To‘xtaboyev*) 3. E, juda ajoyib ekan-ku, — dedi Elmurod ajablanib. (*Parda Tursun*) 4. Eh-ha, nima uchun o‘rmonda bunaqa g‘ala-g‘ovur, tartibsizlik desam, sababi bu ekan-da, — deb o‘yladi Ko‘rqush. (*B. Norboyev*) 5. Och qoldingmi, a? Voy, sen-ey, — deya Chuchuk uloqchanning shalpangquloqlaridan tortqilab qo‘ydi. (*S. Mingnorov*)

259-mashq. Undovlar ishtirok etgan gaplarni yozib, undov so‘zlarning ma‘nosini tushuntiring.

1. Boshqoq tortmasdan bug‘doy Yeb qo‘yibdi qo‘y, — Ey-voy. (*O. To‘xtaliyev*) 2. «Voy to‘ymagur, berib yubording-a, o‘z ko‘nglingda sen ham uloqchisan-da!» ... deb har xil tovushda baqirishadilar. (*Abdulla Qodiriy*) 3. — O‘, ma‘lumotli ekansiz-ku! (*X. To‘xtaboyev*) 4. Men yetim o‘sganman, oh u yetimlik. Voy bechora jonim, desam arziydi. (*G‘afur G‘ulom*)

Savol va topshiriqlar

- ?** 1. His-hayajon undovlarini ayting. Ular ishtirokida gaplar tuzing.
2. Nima uchun bu undovlar his-hayajon undovlari deb ataladi?

260-mashq. Uyga vazifa. *Uf, oh, voy, iye, o‘hho‘, bay-bay* undovlarini qatnashtirib gaplar yozing. Bular qanday undovlar ekanini ayting.

BUYRUQ-XITOB UNDOVLARI

1-topshiriq. Berilgan gaplardagi undovlarni aniqlang.

1. Hey, menga qara, Gulchehra, — dedi u. (*O. Yoqubov*) 2. Tss, — dedi Sayyora barmog‘ini labiga qo‘yib. (*O‘. Umarbekov*) 3. Chu, jonivor! (*Hamid G‘ulom*) 4. Hammasi o‘tkinchi, xo‘sh, nima o‘tmas? (*M. Toirov*)

2-topshiriq. Undovlarning kishilarga yoki jonivorlarga qaratilganini aniqlang.

3-topshiriq. Hayvon va parrandalarni haydash-chaqirish uchun ishlatiladigan undovlar qatorini davom ettiring: *chu, beh-beh, pish-pish...*

Kishilar diqqatini tortish, jonivorlarni haydash, chaqirish va to'xtatish uchun qo'llaniladigan undovlar buyruq-xitob undovlari hisoblanadi.

261-mashq. Gaplarni ko'chiring. Undovlarning tagiga chizing. Ularning ma'nosini tushuntiring.

1. Ey qotil, nega shunday katta azim terakni nobud qilding? («*El desa Navoiyni*» kitobidan) 2. — Hoy, aylanay, o'g'rigina bolam, boshimda shunday musibat turganda ko'zimga uyqu keladimi? (*G'afur G'ulom*) 3. Ey Luqmoni Hakim, sening Dong'ing tutdi olamni. (*Mirmuhsin*) 4. Hay usta, — dedi Ma'suma beka, — shu payt bu chiziqlaringiz kimning qulog'iga kiradi! (*Mirmuhsin*)

♦ **262-mashq.** Buyruq-xitob undovlari qatnashgan 6 ta gap yozing. Undovlarning qanday ma'no anglatayotganini ayting.

263-mashq. *Hey, tss, oh, uh, e, chu, chip-chip, o'h-ho', voy, iya, xo'sh, kisht, hoy, voh, pish-pish* undovlarini ma'no guruhlariga ajratib jadvalga joylashtiring.

His-hayajon undovlari	Buyruq-xitob undovlari

Savol va topshiriqlar

1. Buyruq-xitob undovlari qatnashgan gaplar tuzib, ularning qanday ma'no anglatayotganini tushuntiring.
2. Qanday undovlar buyruq-xitob undovlari deyiladi? Misollar keltiring.

264-mashq. *Uyga vazifa.* Rasmga qarab, «Hayvonot bog'ida» mavzusida undovlar ishtirokida bog'li matn tuzing. Undovlarni izohlang.

TAQLID SO‘ZLAR

1-topshiriq. Berilgan gaplardagi taqlid so‘zlarni aniqlang.

- 1) Dupur-dupur ot keldi, Ko‘chaga qarang, kim keldi? (*Qo‘shiq*)
- 2) Tashqaridan gurs-gurs qadam tovushi eshitildi.

2-topshiriq. Aniqlangan so‘zlarning nimaga taqlidni ifodalashini ayting.

Narsalarning tovushiga va holatiga taqlidni bildirgan so‘zlar taqlid so‘zlar hisoblanadi.

Taqlid so‘zlar nimaga taqlidni bildirishiga ko‘ra ikki xil bo‘ladi:

1) tovushga taqlid so‘zlar; 2) holatga taqlid so‘zlar.

Narsalarning ovoziga taqlidni bildiruvchi so‘zlar tovushga taqlid so‘zlar sanaladi. Masalan, *g‘a-g‘a* (o‘rdak ovoziga taqlid), *di-dit* (mashina signaliga taqlid).

Narsalarning holatiga taqlidni bildiruvchi so‘zlar holatga taqlid so‘zlar hisoblanadi. Masalan, *lip-lip* (chiroq holati), *jimir-jimir* (suv holati).

265-mashq. Taqlid soʻzlarning tagiga chizing va ularning maʼno turini aniqlang. Taqlid soʻzlarning ishlatilishiga oʻz hayotingizdan misollar keltiring.

1. Namoz gʻazabi oshib, dagʻ-dagʻ qaltiray boshladi. (*X. Toʻxtaboyev*) 2. Namiqqan shuvoqlar oldin tutab yaxshi yonmasa ham, keyinroq chars-churs uchqun sochdi-da, axiyri gurullab ketdi. (*O. Yoqubov*) 3. Endi, ehtimol, dir-dir qaltiragan bolalar yuk koʻtarishga yaramas edi, yaxshiyam Qoʻchqor bor ekan, kutilmaganda ajoyib bir ish qildi. (*O. Yoqubov*) 4. Boshidagi toj yal-yal yonarmish. (*N. Aminov*) 5. Shu payt gurs-gurs oyoq tovushlari eshitilib, ovlarda kabobpazlik qiladigan baqaloq bako-vul koʻrindi. (*O. Yoqubov*) 6. Torgina xonani xotin-xalajning qiy-chuvi tutdi. (*O. Yoqubov*) 7. Tongda ari gulga soʻzlar gʻuv-gʻuv-gʻuv, Guljonim, asaling ber, sogʻindim-ku. (*Quddus Muhammadiy*) 8. Zum oʻtmay hovlida ship-ship ovoz eshitildi. (*O. Yoqubov*)

266-mashq. Avval holatga taqlid soʻzlar, soʻng tovushga taqlid soʻzlar qatnashgan gaplarni koʻchiring.

1. Shoikrom onasining barmoqlari tars-tars yorilib ketganini endi payqadi. (*Oʻ. Hoshimov*) 2. Birovning oldiga borib «vov-vov» qilib hursa, podshoh gunohkorni yetmish ikki darra urdirar ekan. (*N. Aminov*) 3. Albatta, yoʻl yaxshi boʻlib, jadalroq yurishsa, sovuq uncha bilinmas, quloq-burunlarni «jaz-jaz» chaqmas edi, lekin iz tushmagan yoʻldan yurish mushkul. (*O. Yoqubov*) 4. Toʻrtta savagʻich bilan tap-tap urib, par singari qilib titibdi. (*Oydin*)

267-mashq. *Qars-qurs, lip-lip, tars, yilt-yilt, ship, yarq, gʻa-gʻa, gʻiyq* soʻzlarini maʼno guruhlariga ajrating va ular ishtirokida gaplar tuzing.

Savol va topshiriqlar

1. Qanday soʻzlar taqlid soʻzlar deyiladi?
2. Tovushga taqlid soʻzlarni ayting va gaplar tuzing. Ular nima uchun shunday nomlanadi?
3. Qanday soʻzlar holatga taqlid soʻzlar deyiladi? Misollar keltiring.

268-mashq. *Uyga vazifa.* «Bolalar bogʻida» sarlavhali hikoya tuzing. Hikoyangizda taqlid soʻzlardan foydalaning. Ularning tagiga chizib, maʼno turini ayting.

TAQLID SO‘ZLARNING TUZILISHI VA IMLOSI

1-topshiriq. Berilgan taqlid so‘zlarni sodda, takroriy so‘zlar sarlavhasi bilan ikki guruhga bo‘lib yozing.

Gumbur-gumbur, chars-churs, shitir-shitir, taq-tuq, ship, tars, qirs, yarq-yurq, yilt-yilt, qiy-chuv, duk-duk.

2-topshiriq. Takroriy taqlid so‘zlarning qanday yozilishini tushuntiring.

Asos qismning aynan takrorlanishidan yoki ayrim tovush o‘zgarishi bilan takrorlanishidan hosil bo‘lgan taqlid so‘zlar takroriy taqlid so‘zlar sanaladi. Masalan: gumbur-gumbur, gurs-gurs, chars-churs, taq-tuq, yarq-yurq.

Takroriy taqlid so‘zlar qismlari chiziqcha bilan ajratib yoziladi.

✓ **269-mashq.** Berilgan sodda taqlid so‘zlar bilan takroriy taqlid so‘zlar o‘rtasidagi ma’no farqlanishini izohlang.

Sodda taqlid so‘zlar

Ship
Yarq
Yilt
Tars

Takroriy taqlid so‘zlar

ship-ship
yarq-yurq
yilt-yilt
tars-turs

270-mashq. Taqlid so‘zlarni toping va ma’nosini izohlang.

1. Yetti qaroqchi yulduzi tik kelganda g‘o‘ng‘ir-g‘o‘ng‘ir ovozdan uyg‘onib ketdim. (*G‘afur G‘ulom*) 2. Jigarim otashga tegardi jiz-jiz. Sochlarim oqargan shunda, ehtimol. (*S. Zunnunova*) 3. Shunday bo‘lsa ham, vujudini tutgan qalt-qalt titroqni bosib hazilomuz qichqirdi. (*O. Yoqubov*) 4. Allakim ship-ship qadam bosib, ayvon labiga kelayotganday bo‘lardi. (*O‘. Hoshimov*) 5. Osmonda yombi oltinday yaraqlagan to‘lin oy ...xiralashib borar, milt-milt qilgan yakkam-dukkam yulduzlargina uyg‘oq edi. (*Muhammad Ali*) 6. Qamchin bilan

taqa-tuq, Darvozani qoqdi chol. (*A. Oripov*) 7. Ali Qushchi hovliga chiqishi bilan o'ng qo'ldagi binodan kimdir lip etib chiqib, yo'lini to'sdi. (*O. Yoqubov*) 8. Tun sukutini ot tu-yoqlarining dupuri buzdi. (*O. Yoqubov*) 9. Men-ku ishonaman, sahrolar gullab, Sizning qiy-chuv bilan to'lgay dalalar. (*A. Oripov*)

271-mashq. *G'iyq, shildir-shildir, miyov, qah-qah, mo', piq-piq, lip* so'zlarini ma'no va tuzilish jihatdan turlarga ajrating. Ularning yozilishiga e'tibor bering. Shu so'zlarni qatnashtirib gaplar tuzing.

Savol va topshiriqlar

1. Takroriy taqlid so'zlar qanday hosil qilinadi?
2. Takroriy taqlid so'zlarning yozilishini tushuntiring.
3. Takroriy taqlid so'zlar qanday ma'nolarni anglatadi? Misollar bilan tushuntiring.

272-mashq. *Uyga vazifa.* Gaplarni ko'chiring. Taqlid so'zlarni aniqlang. Ularning ma'no va tuzilishiga ko'ra turini ayting.

1. Qo'qqisdan o'rmon kaparlari g'uv-g'uvlab qolishibdi: g'uv, g'uv, g'uv. (*H. Andersen*) 2. Yum-yumaloq qasqonim Baka-baka-bum. Bo'ynimda mis marjonim, Baka-baka-bum. (*Anvar Obidjon*) 3. Dildorning yuragi duk-duk urardi. (*Said Ahmad*) 4. Apil-tapil chaynadi u, Loy ekan, vuy, tfu, tfu. (*Hikmat Rahmat*) 5. Sayroqilik qaytadan boshlandi: Va-vaq, va-vaq, bit-bil-diq, bit-bil-diq. (*Miraziz A'zam*) 6. Paq-puq, otdim, yiqil, — deb, Dushman tan olmas: — O'qing Qiyshiq ketdi, — deb nuqul. (*H. Imonberdiyev*)

MODAL SO'ZLAR

1-topshiriq. Ajratib ko'rsatilgan so'zlarning gapda ifodalanayotgan fikrga so'zlovchining qanday munosabatini bildirayotganini aniqlang.

1. **Darhaqiqat**, siz to'g'ri ish qildingiz. (*Omon Muxtor*) 2. **Afsuski**, rejadagi ishlar ko'ngildagidek bajarilmadi. 3. Kanizak, **aftidan**, shuni aytmqochi emas edi, **shekilli**, noiloj «ha» dedi. (*Abdulla Qahhor*)

2-topshiriq. Ajratib ko'rsatilgan so'zlarning gapdagi joylashgan o'rni va qanday tinish belgilari bilan yozilganini izohlang.

Ifodalanayotgan fikrga soʻzlovchining munosabatini (ishonch, gumon, achinish kabi) bildirgan soʻzlarga modal soʻzlar deyiladi.

Modal soʻzlar gap tarkibida boshqa soʻzlardan vergul bilan ajratiladi.

✓ **273-mashq.** Gaplarni yozing. Modal soʻzlarning tagiga chizing. Maʼnosini tushuntiring. Siz ham ulardan foydalanasizmi?

1. Xayriyat, daraning oxiriga yaqinlashgan sayin asov soy sayozlashib, muz tobora yupqalashib bordi-yu, nihoyat, qoyatoshlar chekinib, yaylov koʻrindi. (*O. Yoqubov*) 2. Xullas, Umidjon deyarli har kuni bitta yangi, ibratli ertak oʻylab topib, buvisiga soʻzlab beradigan boʻlibdi. (*N. Aminov*) 3. Kattasi ham uygʻonib ketdi, shekilli, qoʻshilishib yigʻlashga tushdi. (*Oʻ. Hoshimov*) 4. Ehtimol, ertalab oʻziga isitib berish uchun shunaqa deyayotgandir. (*Oʻ. Hoshimov*) 5. Toʻgʻri, qishloq tomonga bir-ikki qadam bosdim. Lekin, chamasi, kursdoshlar orasida yolgʻizlanib qolish, ming bir taʼnalarni eshitishdan ham qoʻrqdim, shekilli. (*Sh. Xolmirzayev*)

274-mashq. *Afsuski, demak, binobarin, haqiqatan, chamasi* modal soʻzlari ishtirokida «Kelajak tarixni bilishdan boshlanadi» mavzusida matn tuzing. Modal soʻzlarning gapdagi vazifasini aniqlang.

♦ **275-mashq.** Berilgan soʻzlar ichidan modal soʻzlarni ajrating. Ular ishtirokida gaplar tuzing.

Attang, faqat, birdan, aftidan, qoʻqqisdan, haqiqatan, essiz, nahotki, nihoyat, xayriyat, xullas, hatto, masalan, biroq, ehtimol, umuman.

Savol va topshiriqlar

1. Qanday soʻzlar modal soʻzlar deyiladi?
2. Modal soʻzlar qanday tinish belgilari bilan ajratiladi?

276-mashq. *Uyga vazifa.* Modal soʻzlar qatnashgan oʻnta gap yozing.

MODAL SO‘ZLARNING MA’NO TURLARI

1-topshiriq. Albatta, afsuski, darhaqiqat, ehtimol, shekilli so‘zlari ishtirokida gaplar tuzing.

2-topshiriq. Bu so‘zlar bayon qilingan fikrga so‘zlovchining qanday munosabatini ifodalashini ayting.

Modal so‘zlar ishonch, gumon, quvonch, afsuslanish fikrning tartibi, xulosasi kabi ma’nolarni bildiradi.

277-mashq. Jadvaldagi misollar bo‘limini tegishli ma’no guruhiga mos modal so‘zlar ishtirok etgan gaplar bilan to‘ldiring.

Modal so‘zlarning ma’nolari	Modal so‘zlar	Misollar
Ishonch	Albatta, shaksiz	
Gumon	Ehtimol, chamasi, shekilli	
Tasdiq	Darhaqiqat, haqiqatan	
Fikrni xulosalash	Xullas, demak, umuman	
Fikrning tartibi	Avvalo, avvalambor	
Fikrning dalillanishi	Masalan, jumladan	
Achinish	Attang, afsus	
Quvonch	Xayriyat	

278-mashq. Gaplarni ko‘chiring, modal so‘zlarning ma’no turlarini aniqlang. Ularning ishlatilishiga o‘z hayotingizdan misollar keltiring.

1. Avvalo, insonning qalbi go‘zal bo‘lmog‘i kerak. 2. Afsuski, besh qo‘l barobar emas. Oramizda yomon niyatli kimsalar ham uchrab qoladi. 3. Ularga qarshi kurashish hammamizning burchimiz, albatta. 4. Xayriyat, odamlarimizga insof va diyonat qaytib kelmoqda. 5. Xullas, biz ulug‘ odamlarning farzand-

larimiz. (*A. Oripov*) 6. Qizlar jim edilar. Aravakash zerikdi, shekilli, astagina ashula boshladi. (*Cho'lon*) 7. Darhaqiqat, Zulfiya she'riyati mardona she'riyat. (*E. Vohidov*) 8. Balki, ustoz Oybekdek to'lib, Yozajaksan yangi bir doston. Balki, Habib Abdulla bo'lib, Sahrolarda ochajaksan kon. (*A. Oripov*) 9. Mening beshigimga otilgan ul o'q Sizning umringizni uzgan, ehtimol. (*A. Oripov*)

✓**279-mashq.** Gaplarni yozing. Modal so'zlarni topib, ularning qanday ma'no anglatayotganini tushuntiring.

1. Xullas, ana shu ajriqzordan sal o'tgandan keyin qishloqcha boshlanadi. (*Sh. Xolmirzayev*) 2. Abduqodirning ham tomog'iga bir narsa kelib tiqildi, shekilli, gapirolmadi. (*O'. Umarbekov*) 3. Karimberdi otasiga bir qaradi-yu, nimadandir xijolat bo'ldi, shekilli, darrov ko'zini olib qochdi. (*X. To'xtaboyev*) 4. Lekin Me'morning, avvalo, raiyat, qolaversa, saltanat oldidagi mavqeyi, Xuroson-u Movarounnahrda shuhrati unga qarshi keskin chora ko'rishga yo'l qo'ymas edi. (*Mirmuhsin*) 5. Shuning uchun uyga kirayotganda, albatta, yuz-qo'lini tozalab, kiyimlarini qoqib kirdi. (*O'. Umarbekov*)

Savol va topshiriqlar

1. Modal so'zlar deb qanday so'zlarga aytiladi?
2. Modal so'zlarning ma'no turlarini ayting va misollar keltiring.

280-mashq. Uyga vazifa. «Mustaqillik — millat ravnaqi» mavzusida matn tuzing. Modal so'zlardan ham foydalaning.

SOF VA VAZIFADOSH MODAL SO'ZLAR

1-topshiriq. Ajratib ko'rsatilgan so'zlarning qanday ma'no ifodalayotganini aniqlang.

1. **Shubhasiz**, biz g'olib chiqamiz — Bizning g'olib chiqishimiz **shubhasiz**. 2. **Aftidan**, u yolg'on gapiryapti — Uning yolg'on gapirayotgani **aftidan** bilinib turibdi. 3. **Balki**, siz haqdirsiz — Siz emas, **balki** u haqdir.

Modal soʻzlar ham sof modal soʻzlar va vazifadosh modal soʻzlarga boʻlinadi.

Faqat modal maʼno uchun xoslangan soʻzlar sof modal soʻzlar sanaladi: *haqiqatan, darhaqiqat, afsuski, attang, albatta, shekilli, avvalo, avvalambor, xullas, koshki, masalan* kabi.

Modal maʼnoda ham qoʻllangan *aftidan, chamasi, umuman, ehtimol, taxminan, shubhasiz* singari soʻzlar vazifadosh modal soʻzlar hisoblanadi.

281-mashq. Juftliklarni oʻqing. Ajratib koʻrsatilgan soʻzlar qanday maʼnolarda qoʻllanganini tushuntiring.

1. Boʻron boʻlishi **ehtimol**, qizim. (*Mirmuhsin*) **Ehtimol**, bu onasidan yagona esdalik. 2. **Chamasi**, hammasining ogʻzi tekkan ekan oʻsha goʻshtga. Gulchehraning **chamasi** toʻgʻri chiqdi. 3. **Aftidan**, Gʻulomjon bu gʻalvalarni ataylab boshlagan. Uning «koʻcha bolasi» ekanini **aftidan** bilib olish qiyin emas edi.

282-mashq. Avval sof, keyin vazifadosh modal soʻzlar qatnashgan gaplarni koʻchiring. Ulardan qachon va qaysi oʻrinlarda foydalanish mumkinligini ayting.

1. Haqiqatan ham, koʻrshapalaklar qushlar bilan hayvonlar orasidagi jonivorlardir. (*«Gulxan»dan*) 2. Xullas, shunday edi olam va ishlar Seni tanimagan paytlar. (*Asqad Muxtor*) 3. Darhaqiqat, chang-toʻzon ancha narilab, Karki tomonga ketardi. (*Mirmuhsin*) 4. Meʼmorning xayol surib giyohvandlardek qotib qolganini koʻrgan Xorunbek ... bu, ehtimol, achchiq alamning oqibatidir deb oʻylardi. (*Mirmuhsin*) 5. Uning oldida bakni qaynatishyapti, shekilli, bak karnayidan qizil alanga chiqib qoldi. (*Sh. Xolmirzayev*) 6. Amakimning farzandi boʻlmagani uchun otam meni amakimga oʻgʻil qilib bergan. Bu, taxminan, 3–4 yoshlarimda boʻlsa kerak. (*S. Dolimov*)

♦ **283-mashq.** Soʻzlar ichidan modal soʻzlarni ajrating. Ularni sof yoki vazifadoshligini tushuntirib, ular ishtirokida gaplar tuzing.

Ammo, hamisha, avvalo, soʻng, afsus, shubhasiz, noiloj, albatta, taxminan, balki, ehtimol, biroq, birdan, aftidan, masalan, darhaqiqat.

Savol va topshiriqlar

1. Qanday modal soʻzlar sof modal soʻz hisoblanadi?
2. Vazifadosh modal soʻzlarni ayting.

284-mashq. Uyga vazifa. *Aftidan, chamasi, ehtimol, shubhasiz, balki* soʻzlarini avval modal maʼnoda, soʻng oʻz maʼnosida qoʻllab gaplar tuzing. Ularning farqini tushuntiring.

TASDIQ VA INKOR SOʻZLAR

1-topshiriq. Matndagi ajratib koʻrsatilgan soʻzlarning maʼnosi va vazifasi haqida fikr yuring.

- Siz shu maktabda oʻqiysizmi?
- *Ha.*
- Sakkizinchi sinfdami?
- *Yoʻq*, yettinchi sinfdam.
- Men ham yettinchi sinfdaman. 50-maktabda oʻqiyman.
- Muzqaymoq yemaymizmi?
- *Mayli.*
- Yuring, salqinga oʻtamiz.
- *Xoʻp.*

Ha, xoʻp, mayli singari soʻzlar tasdiq soʻzlar; ***yoʻq, mutlaqo*** singari soʻzlar inkor soʻzlar sanaladi. Bunday soʻzlar dialogik nutqda ***-mi*** soʻroq yuklamasi orqali ifodalangan soʻroq gaplarning javobi boʻlib keladi.

♦ **285-mashq.** Nuqtalar oʻrniga berilgan soʻzlardan mosini qoʻyib, gaplarni koʻchiring. Bu soʻzlar qanday maʼnoni anglatyapti? Mazkur soʻzlardan sizlar ham foydalanasizmi? Misollar keltiring.

1. Sizlarga uy topib bersam, qiroatxona ochmaysizlarmi? — ..., ochamiz. Lekin kitoblarni qayerdan olamiz? (*Habibulla Qo-*

diriy) 2. Shuni olib keta qol. Sotib bir kuningga yaratarsan, o'g'rigina bolam. — ..., ...-e, buvi, yomon niyat qilmang. Ha-huv deguncha bu kunlar ham unut bo'lib ketadi. — Xayr, o'g'rigina bolam, kelib tur. — ..., ona, (*G'afur G'ulom*) 3. — Suv beraymi, ota? Chol o'ziga keldi. — ..., suv ichmayman! — dedi Me'mor, — buni qara, qizim, meni xayol olibdi, mana shu tomonda bir katta qasr solingan emish. (*Mirmuhsin*) 4. ..., otaxon, olmayman. Sizga bu juda zarur buyum. (*Said Ahmad*) 5. ..., kechasi allamahalgacha kitob o'qib, kam uxlagan. Biz chiqquncha damini olib turar. (*Yo'ldosh Sulaymon*)

So'zlar: Yo'q, yo'q-yo'q, xo'p-xo'p, mayli.

✓ **286-mashq.** Gaplarni yozing. Ajratib ko'rsatilgan so'zlarning ma'nosini tushuntiring va turini ayting. Ularni qatnashtirib, «Keksalar ibрати» mavzusida dialog tuzing.

1. Men haq gapni aytyapman. — **Ha**, mayli, buni hozircha ochiq qoldiramiz. (*X. To'xtaboyev*) 2. Ayting-chi, siz bu gaplarga ishonasizmi? — **Mutlaqo**. 3. **Yo'q**, men buni hozirgi kayfiyatingga qarab aytayotganim yo'q. (*Abdulla Qahhor*) 4. **Xo'p**, shu so'riga joy qilgin. (*S. Zunnunova*) 5. **Ha**, piri badavlat deganlari shu, Yuz bir shohdan ortiq piri badavlat. (*Mirtemir*) 6. **Mayli**, yurtim, kezsang ham dunyo... O'zligingni unutm aslo. (*A. Oripov*) 7. **Yo'q**, yashay bilmasman asrimdan nari, Da'vo ham qilmasman manguilik izga. (*A. Oripov*)

Savol va topshiriqlar

1. Tasdiq so'zlar haqida gapiring.
2. Inkor so'zlar ishtirokida gaplar tuzing.

287-mashq. Uyga vazifa. «Otam bilan suhbat» mavzusida dialog tuzing. Unda tasdiq va inkor so'zlardan foydalaning, ularning tagiga chizing va ma'nosini tushuntiring.

MUSTAHKAMLASH

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

1. Yuklama deb nimaga aytiladi?
2. Yuklamalarning turlari haqida aytib bering.
3. Undov soʻzlar ishtirokida gaplar tuzing.
4. Taqlid soʻzlarning tuzilishi va imlosi toʻgʻrisida gapirib bering.
5. Modal soʻzlarga misollar keltiring.
6. Tasdiq va inkor soʻzlar ishtirokida gaplar tuzing.

1-topshiriq. Gaplarni imlo qoidalariga rioya qilgan holda koʻchirib. Yuklamalarning yozilishiga diqqat qiling.

1. Kimsan akam birpas qarab turdi (-da), indamay chiqib ketdi. (*Oʻ. Hoshimov*) 2. Tolibjon kula-kula, xoʻp dedim (-ku), — dedi. 3. — Samovar senga yoqdi (-mi), axir? (*Abdulla Qahhor*) 4. Biz uni changalzor botqoqlikdan chiqolmaydi, deb oʻylagan edik. Chiqibdi (-mi, -a)? 5. Muzaffar eshikni sharaqlatib ochib, pastga tushdi.

- Toshkentdagi Rasul degan ogʻaynimning uyini bilasan (-a)?
- Qaysi Rasul? Anovi kamgap professor (-mi)?
- Oʻsha! Mana bu xatni ertalab oʻshanga yetkazasan.
- Siz (-chi)?
- Men bilan ishing boʻlmasin! Bu yogʻi yaqin, oʻzim piyoda ketaman. (*O. Yoqubov*)

2-topshiriq. Berilgan soʻzlarning turkumini aniqlang va ular ishtirokida ogʻzaki gaplar tuzing.

Oh, nahotki, ey, kisht, obbo, iye, eh-he, hatto, milt-milt, sharaq-shuruq, voy, tiq, dagʻ-dagʻ, ham, hattoki, beh-beh.

3-topshiriq. Ajratib koʻrsatilgan soʻzlarga izoh bering, ularning nutqdagi ahamiyati haqida soʻzlang.

1. **Qur-ey! Qur-ey!** Jimgina quloq soldi. «**Ba-a**» degan javob yoʻq. (*S. Anorboyev*) 2. Rustamga dadasi oʻyinchoq samolyot olib berdi. U samolyotni koʻtarib «**gʻuv-v-v-v**» deb hovlining u boshidan bu boshiga yugura berdi. (*X. Ahrorova*)

3. — G‘ozlar, bir so‘z deysizmi?
— **G‘a-g‘a-g‘a!**
— Totli suli yeysizmi?
— Ha-ha-ha!
— Nega patni silaysiz?
— **G‘oq-g‘oq-g‘oq.**
— Mendan nima tilaysiz?
— Boq, boq, boq.

(Anvar Obidjon)

4. Hoy chopag‘on bulutlar,
Yog‘sangiz-chi **duv-duv.**
Gul bog‘imga, dalamga
Juda kerak suv-suv.

(B. Yusupov)

4-topshiriq. Uyga vazifa. **Lapang-lapang, hoy, aftidan, xullas, qiy-chuv** so‘zlari ishtirokida gaplar tuzing va ularni izohlang.

OLMOSH, EGALIK VA KELISHIK SHAKLLARI YUZASIDAN O‘TILGANLARNI TAKRORLASH

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

- ?
1. Olmosh qaysi so‘z turkumlari o‘rnida almashib kelishi mumkin?
 2. Olmoshlarning qanday turlarini bilasiz?
 3. Olmoshlar gapda qanday vazifalarni bajarib keladi?
 4. Egalik shakllari va ularning imlosi haqida so‘zlab bering.
 5. Sifatdosh va harakat nomlariga egalik qo‘shimchalarini qo‘shing.
 6. Kelishik deb nimaga aytiladi?
 7. Qaratqich va tushum kelishigining belgisi va belgisiz ishlatilishiga misollar keltiring.
 8. Jo‘nalish, o‘rin-payt va chiqish kelishigi qo‘shimchasining imlosi to‘g‘risida so‘zlab bering.

288-mashq. Gaplarni o‘qing. Olmoshlarni toping, ularga egalik va kelishik qo‘shimchalarining qo‘shilishiga diqqat qiling.

1. Ularning ba’zilari akamning o‘rtoqlari edilar, men bilan so‘rashdilar. (*Abdulla Qodiriy*) 2. Biz, yetimlar bir-birimizning pinjimizga tiqilib, bir-birimizni isitib uyquga ketamiz. (*G‘afur G‘ulom*) 3. Hotamjon jilmaydi: — Biz tomonlarda deyarli dim. (*O‘. Umarbekov*) 4. Yuringlar, — dedi kampir o‘rnidan turib. Keyin mening yelkamga qoqdi: — Sen ham yur, shirin bola. (*O‘. Umarbekov*) 5. Rostini aytsam, o‘zim ham unchalik yomon bola emasman. (*X. To‘xtaboyev*)

◆ **289-mashq.** Olmoshlarni aniqlang. Ularning gapdagi vazifalarini belgilang.

1. Belingni bog‘la, g‘ayrat bir-la mehnatga muhabbat qil, O‘zingni, mehnatingni o‘zga yalqovlarga ibrat qil. (*Habibiy*) 2. O‘zgalar g‘amini chekmasa odam, unga noloyiqdir inson degan nom. (*Sa’diy*) 3. Xudbinlik o‘z-o‘zini qatl qilishdir. U yakka, mevasiz daraxtga o‘xshab qurib ketadi. (*I. Turgenev*) 4. Agar sen havoni to‘yib-to‘yib shimiray desang, tongda dera-zangni kengroq och! (*Otalar o‘gitidan*) 5. Har kim o‘z qilmishiga yarasha jazosini oladi. (*Maqol*)

✓ **290-mashq.** Matnни o‘qing. Egalik va kelishik qo‘shimchalari va ularning imlosini tushuntiring. O‘zingizning o‘quvchilik yillaringiz haqida gapirib bering. O‘qish va yozishni qanday o‘rgangansiz?

Ona tiliga doir hamma yozuvlarni chiroyli yozadigan, bu darsdan hamisha a’lo baho oladigan bo‘ldim. Keyinchalik shuni payqadimki, qaysi darsni chiroyli yozmasam, o‘sha darsdan pastroq baho olar ekanman. Men avvallari «Bu darsni xushlamaganim uchun chiroyli yozishga hafsala qilmasam kerak» deb o‘ylagan edim, yo‘q, chiroyli yozishga urinib qayta-qayta ko‘chirish darsni yaxshiroq o‘zlashtirishga yordam berar ekan.

Shundan keyin boshqa darslarni ham chiroyli yozishga, darsda shoshib yozgan yozuvlarimni chiroyli qilib ko‘chirishga harakat qiladigan bo‘ldim. Bora-bora shunga odatlanib qoldim: hamma darsdan a’lochi bo‘ldim. (*Abdulla Qahhor*)

291-mashq. *Beshik, bog‘, men, sen, u, bu, o‘sha, pishloq, eshik, bug‘, tig‘, pichoq, oshqovoq, timsoh, choh, o‘rik, bayroq* kabi so‘zlarga kelishik qo‘shimchalarini qo‘shib ko‘ring. Ulardan qaysilarida tovush o‘zgarishlari bo‘layotganiga e‘tibor bering.

♦ **292-mashq.** Quyida berilgan so‘zlar ichidan egalik qo‘shimchasi qo‘shilganda, asosda tovush o‘zgarishi ro‘y beradiganlarini aniqlang. Ular ishtirokida gaplar tuzing.

Yurak, uy, qishloq, nok, bog‘, singil, shahar, yurt, o‘g‘il, qiz, istak.

293-mashq. *Uyga vazifa.* «Ajdodlarimiz ruhi hamisha bizga yor» mavzusida matn tuzing. Unda ishlatilgan egalik qo‘shimchalarini izohlang.

YORDAMCHI SO‘ZLAR, UNDOV, TAQLID VA MODAL SO‘ZLAR YUZASIDAN O‘TILGANLARNI TAKRORLASH

Takrorlash uchun savol va topshiriqlar

- ?
1. Ko‘makchi deb nimaga aytiladi?
 2. Sof va vazifadosh ko‘makchilarga misollar ayting.
 3. Bog‘lovchi deb nimaga aytiladi?
 4. Teng bog‘lovchilar qaysilar?
 5. Yakka va takror bog‘lovchilarga misollar keltiring.
 6. Ergashtiruvchi bog‘lovchilar ishtirokida gaplar tuzing.
 7. Yuklama deb nimaga aytiladi?
 8. Yuklamalarning turlari haqida so‘zlab bering.
 9. His-hayajon va buyruq-xitob undovlariga misollar keltiring.
 10. Modal so‘zlar deb nimaga aytiladi?
 11. Tasdiq va inkor so‘zlarga misollar ayting.
 12. Sof va vazifadosh modal so‘zlar deganda nimani tushunasiz?

294-mashq. Qavs ichida berilgan yordamchi so‘zlardan mosini qo‘yib, matnni ko‘chiring. Yordamchi so‘zlarga izoh bering. «Ozod va obod Vatan» deganda nimani tushunasiz?

Millatning kelajagi bugundan boshlanadi. O‘zligini angla-magan, manqurtlik (beri, tomon, ko‘ra) ketayotgan odamlar bilan yangi jamiyatni qurib bo‘lmaydi. Ma’naviyati yuksak insonlar (nahotki, nafaqat, agar) o‘z davri rivojiga, (-ki, balki,

shuning uchun) millat kelajagi (hamda, yoki, yoxud) ravnaqiga ham munosib hissa qo'shadi.

Ma'nan boy, ruhan komil insonlargina ozod (bilan, ham, va) obod Vatanni qurishga qodirdirlar. (*Y. Do'stmatova*)

✓ **295-mashq.** Gaplarni ko'chiring. Ular tarkibida kelayotgan yordamchi so'zlarni topib, ma'nolarini tushuntiring. Tohir Malikning gapiga qo'shilasizmi?

1. Tabiatga qo'pol ravishda aralashish natijasida paydo bo'lgan kasalliklarni farmatsevtika zavodlarida ishlangan dorilar bilan tuzatib bo'lmaydi. (*Tohir Malik*) 2. Maktabga borayotib papkamni ochdim-da, konvertni qo'limga oldim. Xuddi xat tashiydigan samolyotga o'xshab, qo'llarimni yoyib, maktabga qarab chopdim. (*P. Qodirov*) 3. Komil bosh iring'adi: — Havo ochilyapti-ku! — Ochilishga ochilgan-u, ammo-lekin ayoq... (*O. Yoqubov*) 4. Ba'zi kunlar bo'ladi, qovog'idan qor yog'ib turadi, buning ustiga yana o'n besh-yigirma daraja sovuq ham bo'ladi-yu, biroq odamga xush yoqadi. (*N. Fozilov*)

✓ **296-mashq.** Gaplarni ko'chiring, undov so'zlarni topib, ularni izohlang.

1. Obbo! Kech tushib qolibdi-ku! Axir, uydan chiqqanimizda peshindan o'tgan edi. (*Sh. Xolmirzayev*) 2. Oh qadrdon qalpoqcham, jonimning huzuri, maslahatgo'yim! Sen borsan, g'am-tashvishim yo'q, qornim to'q, ustim but. (*X. To'xtaboyev*) 3. Voy-bo'y! — deydi bir nechalar bir og'izdan. — Tosh akani, Hoji akani bilamiz... (*Oybek*) 4. Chol ko'zlari yumuq, boshini quyi solib o'tiradi. — Bay-bay-bay! Fuzuliy ajoyib shoir-da! — deydi. (*G'afur G'ulom*)

297-mashq. Uyga vazifa. Gaplarni o'qing. Taqlid so'zlarni topib, ularning ma'nolarini izohlang.

1. Akram qafasni sekin ochdi. Kaklik o'zicha «qiyq» deb qo'ydi. (*P. Qodirov*) 2. Qo'chqor chinakam cho'ponlarday hushtak chalib: — Qurr, hayt! — deya hayqirdi... (*S. Anorboyev*) 3. Lampochkalar milt-milt yonib-o'char edi. (*A. Muqimov*) 4. Duv-duv uchib keldi qushchalar, Darak berib go'zal bahordan. (*N. Toshpo'latov*)

MATNDAGI ASOSIY FIKRNI ANIQLASH. MATNNI O'QISH VA QAYTA HIKOYA QILISH

1-topshiriq. Abdulla Qahhorning «Siz soʻzni grammlab olib, tonnalab ishlatasiz. Aslida, soʻzni tonnalab olib, grammlab sotish kerak» degan hikmatida qanday fikr yashirilib yotibdi? Shu haqda fikrlashing.

2-topshiriq. «Ulugʻ gʻoyalar ulugʻ insonlarni yetishtiradi». Bu haqda qanday fikrdasiz?

Matnning mazmuniy yaxlitligini taʼminlashda ayrim soʻzlar yoki gaplar asosiy oʻrinni egallaydi. Matnning mohiyatini belgilashda ular tayanch birliklar hisoblanadi. Matn mazmunini qayta bayon qilishda shu birliklar asos boʻladi.

298-mashq. Matnni oʻqing, undagi asosiy soʻz va gaplarni aniqlang. Sizning hayotingizda ham shunga oʻxshash voqealar boʻlganmi? Shu haqda fikrlashing.

Maktabda aʼloga oʻqirdim. «Toʻrt» olsam, tuni bilan yigʻlab chiqardim. Bir kuni nimayam boʻlib, darsga kech qoldim. Yigʻlagudek boʻlib yugurib ketayotsam, yana bir aʼlochi qiz shoshib borayotganiga koʻzim tushib qoldi. U nihoyatda odobli, hamma fanlardan «aʼlo»ga oʻqiydigan sinfdoshim edi. Oʻqish bobida bir-birimizni pinhona raqib bilib yurardik. Uning ham darsga kech qolish odati yoʻq edi. Uni koʻrib butun vujudimga allaqanday xotirjamlik, osoyishtalik yugurdi, boyagi xijolatpazlik, uyalish, gunohkorlik hissi qayoqqadir uchib ketdi. «Ana, qiz bola boʻla turib, Gulsara kech qolyapti-yu...» degan oʻy oʻtdi xayolimdan. Ikkalamiz deyarli baravariga sinfga kirdik. Gulsara yigʻlayapti, biz bez boʻlib turibmiz. Muallim ikkalamizga ham oʻtirishga ruxsat berdi. Gulsara oʻtirgandan keyin ham yigʻlardi...

Men oʻylanib qoldim: birovning kulfati sening kulfatingni yengillashtira olmaydi degan xulosaga keldim va butun umr shu hikmatga amal qilib kelyapman. Maktab, haqiqatan ham, maktab boʻlgan. (*Sh. Boshbekov*)

299-mashq. Matnni o‘qing, undagi asosiy fikrni topishga harakat qiling.

Qo‘lida kitob ko‘targan, diqqat bilan kitob varaqlayotgan bolani ko‘rsam, beixtiyor quvonib ketaman. Bu menga nurga, ziyoga intilib bo‘y cho‘zayotgan niholni eslatadi. «Kitob — oftob» degan hikmat bejiz aytilmagan. Ma‘rifat va ziyoning manbayi barcha zamonlarda kitob bo‘lib kelgan va bundan keyin ham shunday bo‘ladi. (*T. Adashboyev*)

300-mashq. She‘rni yodlashga harakat qiling. Undagi mazmunni qayta hikoya qilishga urinib ko‘ring.

Men nur istab asrlardan asrlarga talpindim,
Bo‘ronlarda tulporlarning yollarini yopindim.
Ne bo‘lsa ham eng avval or-nomusimga topindim,
Mening birlan uyg‘oq o‘tgan intizor yulduzlarim,
O‘zbekiston tonglarini bedor kutgan ko‘zlarim.

Jonajonim deymu seni, O‘zbekiston, jonga jon,
Jonga jonim deymu seni, O‘zbekiston, jonajon,
O‘zbekiston — onajonim, O‘zbekiston — onajon,
Yorug‘ kunlar quyoshiday porlab ketgan yuzlarim,
O‘zbekiston tonglarini bedor kutgan ko‘zlarim.

(*Sirojiddin Sayyid*)

301-mashq. Matnni o‘qing, undagi asosiy fikrni toping. Uni qayta hikoya qilib bering.

Inson uyni faqatgina bir boshpana yoki bir qo‘nalg‘a sifati-dagina qurmaydi. Balki uy farzandlar baxtini, kelajagini o‘ylab, yurak-yurakdan tiklanadigan bir oliy koshonadirki, uni avlodlarga bir xotira sifatida qoldirgisi keladi. «Shu uyda chirog‘im abadiy yonib tursin, to‘y-tomoshalar gurullasin!» degan buyuk bir orzu bilan tiklaydi. Men ham shu ishga o‘zligimni baxsh etdim. Bu uy, aslini olganda, onangizning va mening sizlarga qoldirajak bisot-u merosimizdirki... buni xuddi shunday tushu-nishlaringizni istayman. (*J. Jabborov*)

Savol va topshiriqlar

1. Matndagi asosiy fikrni belgilashda nimaga e'tibor berish kerak?
2. Qayta hikoyalash deganda nimani tushunasiz?

302-mashq. *Uyga vazifa.* Otangiz yoki onangizdan eshitgan biron bir voqeani qayta hikoya qilib bera olasizmi? Shu haqda sinfdoshlaringiz bilan o'rtoqlashing.

TASVIRIY MATNNI QAYTA HIKOYA QILISH

1-topshiriq. Yoningizda birga o'tirgan sinfdoshingizning tashqi ko'rinishini tasvirlab bering. Uning boshqa sinfdoshlaringizdan farqli tomonlarini ayting.

2-topshiriq. Matnni o'qing. Gap nima haqida ketayotganini toping va o'zaro muhokama qiling.

Dunyoviy bilimlar, adabiyot, umuman, har qanday san'at eshigiga yo'l mana shu milliy boylikni anglashdan, o'zingga, ruhiyatingga singdirishdan boshlanadi. (*Jabbor Eshonqul*)

Tasviriy matn ko'proq badiiy adabiyotga xos bo'lgani uchun unda turli tasviriy vositalar qo'llaniladi. Tasviriy matnni qayta hikoya qilishda ham ulardan foydalanish lozim.

303-mashq. Matnni o'qing. O'rik domlani tasviriga e'tibor bering. Uning xatti-harakatlarini oqlaysizmi? Shu haqda bahslashing.

O'rik domlaga qiziqib qoldim. Bu odam haqida unchamunchani bilib olmoqchi bo'lib, chaylada ikkovimiz qolganimizda Burgutdan surishtirdim.

— Ajoyib odam. O'zi o'lgudek ezma. Tajanglikda tengi yo'q, o'rikdan boshqa gapni bilmaydi. To'y-po'yga borib qolsa, ashula eshitayotganlarning ensasini qotirib, o'rikdan gap boshlaydi. Asli otini haligacha hech kim aniq bilmaydi. Ammo O'rik domla desang, bo'ldi, kattadan-kichik taniydi! Joni-dili — o'rik.

Odamlar Kavkazga dam olgani borishsa, O'rik domla danak yig'gani boradi. Bog'ida dunyodagi o'rik navining hammasidan ko'chat bor, deyishadi. (*Said Ahmad*)

304-mashq. «Yoshlik — umrning gullagan fasli» mavzusida matn tuzing. Matnda qanday tasviriy vositalardan foydalandingiz?

305-mashq. Matnga mavzu qo‘ying, unda ilgari surilgan g‘oyani muhokama qiling.

Vatan, aylanayin tuproqlaringdan,
Soya-salqin bergan yaproqlaringdan.
«Men daryo ko‘ksida Vatan ko‘rdim», — deb,
Cho‘qqidan otilgan irmoqlaringdan.
Olloh nazar qilgan sehrli diyor,
Dunyoni titratgan daholaring bor.
Tuprog‘ing zarrasi — jonimga tumor,
Yuz chaygum iymondek qirg‘oqlaringda.

(Sh. Salimova)

306-mashq. Atoqli tilshunos A. Abduazizovning ona tili haqidagi fikrlari berilgan matnni o‘qing va ona tilining inson hayotidagi o‘rni haqida muhokama yuriting.

Ona tilini bilish, unga hurmat ko‘rsatishning o‘zi yetarli emas. Ulug‘ alloma bobomiz Mahmud Koshg‘ariy: «Devon-u lug‘otit-turk» asarida «Odobning boshi tildir» deb yozadi. Yusuf Xos Hojibning «Qutadg‘u bilig» dostonida «til ardami» («til odobi») ga oid hikmatlar talaygina: «Aql ko‘rki so‘zdir va til ko‘rki — so‘z. Kishi ko‘rki yuzdir, bu yuz ko‘rki — ko‘z». Biz ona tilimizga hurmat-ehtiromimizni amalda ko‘rsatishimiz zarur. Har birimiz: kim xizmatchi, kim olim, talaba yoki o‘qituvchi bo‘lmaylik, avvalo, ona tilimizda toza, ravon va tiniq gapirishga odatlanishimiz kerak. Nutq odobi va til madaniyatiga rioya qilish nafaqat ziyolilarning, balki har qanday kasb-u kor egasining burchidir.

307-mashq. Usmon Azimov qalamiga mansub matnni o‘qing. «Vatan... Nima o‘zi? Qanday qiyin savol?» satrlarini muhokama qiling. Vatan haqida o‘z fikringizni bildiring.

Vatan nima o‘zi? Qanday qiyin savol?

Daraxtni tasavvur qiling. Uning ildizi – Vatan! Osmonga intilayotgan shoxi ham – Vatan. Xazonlarda uchayotgan barglari, qurigan shoxlari ham – Vatan. Hali shakllanmagan kurtaklari xayolidagi mevalari ham – Vatan.

Ildizsiz Vatan yo‘q! Mevasiz, urug‘siz ham. Biz o‘z Vatanimiz – O‘zbekistonni mukammal ko‘rgimiz keladi. Uning mukammalligi esa bizga – shu yurt farzandlariga bog‘liq.

Savol va topshiriqlar

1. Tasvirlash mazmunidagi matnlarning o‘ziga xos xususiyatlari haqida gapiring.
2. Muhokama mazmunidagi matnlar qanday xususiyatlarga ega bo‘ladi?

308-mashq. *Uyga vazifa.* «**Vatanni sevmok iymondandir**» mavzusida matn tuzib keling va uni sinfdoshlaringiz bilan muhokama qilishga tayyorlaning.

TAKRORLASH

309-mashq. Matnni o‘qing, unda ishlatilgan so‘zlarni izohlang. O‘zingiz tug‘ilib o‘sgan shahar yoki qishloq haqida hikoya qilib bering.

Bakir o‘zi tug‘ilib-o‘sgan bu shaharni, uning har burchagi, har ko‘chasini, har bir daraxt, har toshini dil-dilidan yaxshi ko‘radi. Ko‘kcha, O‘rda, Beshyog‘och, Shayxontohur... To‘g‘ri, shu shaharda tug‘ilib, shu shaharda o‘sib, hali uning ko‘p ko‘chalarini ko‘rmagan, ko‘p mavzellariga bormagan, ko‘p joylarini bilmaydi. Lekin shuni biladiki, ko‘rsa, ularni-da yaxshi ko‘rib qoladi, u joylar ham aziz, u joylar ham qadrlı, u joylar ham yuragiga yaqin, o‘ziniki. (*Erkin A‘zam*)

310-mashq. Oybekning Alisher Navoiy haqidagi fikrlarini o‘qing. Sizning o‘zingiz Navoiyni qanday tasavvur qilasiz? Shu haqda yozing.

Men yursam ham, tursam ham hamisha Navoiyni o‘ylardim. Uning ma‘nodor, aqlli ko‘zlari, xushfe‘l, rahmdil, oliyjanob qiyofasi, asl, pok, ulug‘ qalbini his etardim, ko‘z o‘ngimda ko‘rardim. (*Oybek*)

311-mashq. Matnda ishlatilgan mustaqil soʻzlarni aniqlang. Undagi gʻoya haqida siz nima deya olasiz?

Biz Vatanning farzandlari va egalarimiz. Uning zafar-u quvonchlari bizning ham zafar-u quvonchimizdir, uning mushkullari bizning ham mushkulimizdir. Shu yurt sevinchlari bizning ham koʻzimizda, qaygʻulari bizning ham kiprigimizda.

Biz – yoshlarmiz. Biz farovon shu kunlarning qadriga yeta oluvchi, yanada yorqin kun uchun kurasha olguvchilarmiz. (*E. Vohidov*)

312-mashq. Matnda ishlatilgan soʻzlarning maʼnolariga eʼtibor bering. Matndan olgan xulosangiz haqida gapiring.

Dengizchilar sayohat qilib yurib, xilvat bir orolga borib qolishdi. Ulardan biri mahalliy xalq vakillaridan oʻziga kerakli narsalarni sotib olmoqchi boʻldi va unga tilla tanga berdi. U tangani qoʻlida tutib, aylantirib, hidlab, tishlab koʻrdi. Bundan hech qanday naf koʻrmadi va uni egasiga qaytarib berdi. Dengizchiga esa: «Foydali narsaning oʻrniga foydasiz narsani berish yaramaydi», – dedi.

Demak, hamma narsa oʻz oʻrnida aziz.

313-mashq. *Uyga vazifa.* Matnda ishlatilgan soʻzlarga eʼtibor qiling. Muallifning gapiga qoʻshilasizmi?

Bir inson menga: «Bu dunyo bir imorat, undan gʻisht olib emas, bitta boʻlsa ham gʻisht qoʻyib ketgin», – degan edi. Men hayotdan bahra olib, uning neʼmatlaridan shunchaki rohat qilib yashamoqchi emasman. Bunga haqqim ham yoʻq. Hayotimda kim uchundir foydali inson boʻlsam, kimdir mendan zulm emas, mehr topa olsa, bu mening eng katta yutugʻimdir. (*G. Ergasheva*)

ISH QOG‘OZLARI USTIDA ISHLASH

Xorazm viloyati Xonqa tumanidagi
32-umumta’lim maktabi direktori
X. Rahmonovaga 7-sinf o‘quvchisi
Odiljon Karimovdan

ARIZA

Ota-onam bilan birga Xonqa tumani Yangiobod qishlog‘iga doimiy yashash uchun ko‘chib kelganimiz sababli meni maktabning 9-sinfiga qabul qilishingizni so‘rayman.

2017-yil 10-avgust

(imzo)

O. Karimov

Toshkent shahar Yunusobod tumanidagi 17-ixtisoslashtirilgan maktabning 7-sinf o‘quvchisi, 2002-yilda tug‘ilgan, millati o‘zbek Sohibova Azizaga

TAVSIFNOMA

Sohibova Aziza Toshkent shahar Yunusobod tumanidagi 17-ixtisoslashtirilgan maktabning 7-sinfida o‘qiydi.

Maktabda o‘qish davomida u intizomli, ziyrak, zukko va tirishqoq o‘quvchi sifatida o‘zini ko‘rsatdi. Bilimlarni qunt bilan o‘rganishga harakat qildi. Ingliz tili, ona tili va adabiyot, tarix fanlariga alohida qiziqdi. U 2016-yilning mart oyida «Bilimlar sinovi»ning respublika bosqichida qatnashib, faxrli o‘rinni egalladi.

A. Sohibova maktabning jamoat ishlarida faol qatnashadi, «Yosh tilshunos» devoriy gazetasiga muharrirlik qiladi.

U kamtarinligi, to'g'riso'zligi va do'stlariga mehribonligi sababli sinfdoshlari hamda murabbiylari hurmatiga sazovor bo'lgan.

Tavsifnoma Yunusobod tuman hokimligiga taqdim qilish uchun berildi.

Maktab direktori:	(imzo)	G. Yorboboyeva
Sinf rahbari	(imzo)	U. Saidvaliyeva
(sana)	(muhr)	

MA'LUMOTNOMA

Sohiba Oripova Samarqand shahar Istiqlol ko'chasi, 13-uy, 37-xonadonda yashaydi.

Ma'lumotnoma Samarqand davlat universitetiga taqdim etish uchun berildi.

«Istiqlol» mahalla fuqarolar yig'ini raisi:	(imzo)	Y. Shokirov
Kotibi:	(imzo)	A. Xolmatov

O'quvchilarga berilgan namunalar asosida ariza, tavsifnoma, ishonchnoma, ma'lumotnoma yozish topshiriladi.

Uyga vazifa. Oila a'zolaridan biriga tavsifnoma yozib kelish.

ASOSIY ATAMALAR USTIDA ISHLASH

olmosh — boshqa soʻzlar, shuningdek, soʻz birikmasi va gap oʻrnida almashtirib qoʻllaniluvchi, ularga ishora qiluvchi yoki soʻroq bildiruvchi soʻzlar

sodda olmoshlar — faqat bir asosdan iborat boʻlgan olmoshlar

qoʻshma olmoshlar — ikki asosdan tashkil topgan olmoshlar

juft olmoshlar — bir-biriga mazmunan yaqin boʻlgan olmoshlarning birikuvidan hosil boʻlgan olmoshlar

takroriy olmoshlar — bir olmoshning aynan yoki ayrim tovush oʻzgarishi bilan (masalan, *uncha-muncha*) takrorlanishidan hosil boʻlgan olmoshlar

ismlar — egalik, kelishik qoʻshimchalari bilan oʻzgarish xususiyatiga ega boʻlgan soʻzlar

lugʻaviy shakl — ismlarning koʻplik, kichraytirish-erkalash, qiyoslash maʼnolarini bildiruvchi qoʻshimchalarga ega boʻlgan shakli

munosabat shakli — ismlarning egalik, kelishik, *-man*, *-miz*, *-san*, *-siz*, *-dir* qoʻshimchalariga ega boʻlgan shakli.

egalik qoʻshimchalari — ismlarga qoʻshilib, asos qismda ifodlangan narsa, belgi-xususiyat, harakat-hoлатlarning uch shaxsdan biriga qarashlilikini bildirgan qoʻshimchalar

kelishik shakllari — ismlarni boshqa soʻzlarga tobelantirib bogʻlash uchun xizmat qiluvchi shakllar

turlanish — ismlarning egalik qoʻshimchalari bilan shaxs va sonda hamda kelishik qoʻshimchalari bilan oʻzgarishi

qaratqich — qaratqich kelishigi shaklidagi soʻz

qaralmish — qaratqich bogʻlanib kelgan soʻz

bog‘lamalar — ot kesimlarni ega bilan moslashtiruvchi vositalar

mustaqil so‘zlar — atash ma’noli so‘zlar yoki ular o‘rnida qo‘llanilib, ma’lum so‘roqlarga javob bo‘luvchi va gapda ma’lum gap bo‘lagi vazifasida keluvchi so‘zlar

yordamchi so‘zlar — atash ma’nosiga ega bo‘lmagan, ma’lum so‘roqqa javob bo‘lmaydigan, gap bo‘lagi vazifasida kelmaydigan so‘zlar

ko‘makchi — ot, olmosh, harakat nomi va sifatdoshlardan keyin kelib, ularni hokim so‘zga bog‘lash uchun xizmat qiluvchi so‘zlar

sof ko‘makchilar — atash ma’nosini tamoman yo‘qotib, faqat o‘zi birikkan so‘zni boshqa so‘zga tobelantirib bog‘lash uchun xizmat qiladigan ko‘makchilar

vazifadosh ko‘makchilar — ayrim mustaqil so‘zlarning ko‘makchi vazifasida qo‘llanilishi

bog‘lovchi — gapning uyushiq bo‘laklarini va qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplarni o‘zaro bog‘lash uchun xizmat qiluvchi yordamchi so‘zlar

teng bog‘lovchilar — uyushiq bo‘laklar va gaplarni o‘zaro bog‘lab keluvchi bog‘lovchilar

vazifadosh bog‘lovchilar — bir o‘rinda bog‘lovchi, boshqa o‘rinda ko‘makchi, yuklama yoki modal so‘z vazifasida keluvchi yordamchilar

biriktiruv bog‘lovchilari — uyushiq bo‘laklarni va gaplarni o‘zaro biriktirib keluvchi bog‘lovchilar

ayiruv bog‘lovchilari — o‘zaro bog‘lanayotgan bo‘lak yoki gaplardan birini boshqasidan ayirib ko‘rsatuvchi bog‘lovchilar

zidlov bog‘lovchilari — o‘zaro zidlik munosabatida bo‘lgan uyushiq bo‘laklar yoki gaplarni bir-biriga bog‘lab keluvchi bog‘lovchilar

ergashtiruvchi bog‘lovchilar — o‘zaro tobe munosabatda bo‘lgan gap bo‘lagi va gaplarni bog‘lash uchun ishlatiladigan bog‘lovchilar

yuklamalar — so‘z yoki gaplarga so‘roq, ta’kid, ayirish-chegaralash, gumon, o‘xshatish, inkor kabi ma’nolarni yuklovchi so‘z va qo‘shimchalar

so‘roq va taajjub yuklamalari — gapning mazmuniga so‘roq-taajjub ma’nosini yuklovchi yordamchi so‘zlar

ayiruv-chegaralov yuklamalari — o‘zi qo‘shilayotgan so‘zning ma’nosini ayirib-chegaralab keluvchi yuklamalar

kuchaytiruv-ta’kid yuklamalari — gapning ma’lum bir bo‘lagi yoki butun gap ma’nosini kuchaytirib, ta’kidlab keluvchi yuklamalar

o‘xshatish-qiyoslash yuklamalari — so‘z yoki gapga o‘xshatish-qiyoslash ma’nosini yuklovchi yordamchi so‘zlar

undov so‘zlar — his-hayajon, buyruq-xitobni ifodalovchi so‘zlar

taqlid so‘zlar — narsalarning tovushiga va holatiga taqlidni bildirgan so‘zlar

modal so‘zlar — bayon qilinayotgan fikrga so‘zlovchining ishonch, gumon, quvonch, afsuslanish kabi munosabatlarini bildirgan so‘zlar

TESTLARDAN NAMUNALAR

1. *Mendan rozi bo'linglar, men ham sizlardan roziman. Ushbu gapda olmoshning qaysi turi ishtirok etgan?*

A) belgilash olmoshi	C) so'roq olmoshi
B) kishilik olmoshi	D) gumon olmoshi

2. Olmoshlar qaysi so'z turkumlarining o'rnida kela oladi?

- A) ot, fe'l
 B) sifat, ravish
 C) ot, sifat, son, ravish
 D) barcha mustaqil so'z turkumlari o'rnida

3. *Husnbonuning oy desa, yuzi, kun desa, ko'zi bor ekan, bilimdon-u aqli ekan. Ushbu gapda qanday yordamchi so'z ishtirok etgan?*

A) yuklama	C) teng bog'lovchi
B) ko'makchi	D) ergashtiruvchi bog'lovchi

4. *Buni eshitgan Sherzod: — Nima gap? — deb so'radi. Ushbu gapda olmoshning qaysi turi ishtirok etgan?*

A) gumon olmoshi	C) belgilash olmoshi
B) kishilik olmoshi	D) ko'rsatish va so'roq olmoshi

5. *E o'g'lim, nega sen mening maslahatimga quloq solmading?* Ushbu gapda qanday tovush o'zgarishi mavjud?

A) tovush orttirilishi	C) tovush almashishi
B) tovush tushishi	D) tovush tushishi va almashishi

6. *Yigit oddiy kiyingan, o'rtabo'y, kelishgan va chiroyli ekan. Ushbu gapdagi sifatlarni belgilang.*

A) oddiy, kiyingan, chiroyli	C) oddiy, o'rtabo'y, chiroyli
B) oddiy, chiroyli, kelishgan	D) oddiy, o'rta, chiroyli

7. U goh kulib, goh jiddiylashib voqeani so‘zlab berar edi. Ushbu gapda bog‘lovchining qaysi turi qo‘llangan?

A) ayiruv bog‘lovchisi	C) ergashtiruvchi bog‘lovchi
B) shart bog‘lovchisi	D) sabab bog‘lovchisi

8. Kimdir, allakim, allaqaysi, allanima so‘zlari qaysi so‘z turkumiga oid?

A) ot	C) ravish
B) olmosh	D) sifatdosh

9. Biz o‘z Vatanimizni ko‘z qorachig‘iday asrab-avaylaymiz. Ushbu gapdagi o‘z olmoshi qaysi kelishikda turibdi?

A) bosh kelishikda	C) o‘rin-payt kelishigida
B) qaratqich kelishigida	D) chiqish kelishigida

10. Hamma, barcha, bari, butun olmoshlariga qaysi qatorda to‘g‘ri ta’rif berilgan?

- A) gumon ma’nosini ifodalaydi
- B) shaxs, narsa, belgini jamlab keladi
- C) narsalarning so‘rog‘ini ifodalaydi
- D) narsalarni ko‘rsatib keladi

11. Har kim ekanini o‘radi. Ushbu gapda olmoshning qaysi turi qo‘llangan?

A) so‘roq olmoshi	C) belgilash olmoshi
B) kishilik olmoshi	D) o‘zlik olmoshi

12. Qo‘shma olmoshlar to‘liq berilgan qatorni toping.

- A) kimdir, nimadir, qaysidir
- B) har qanday, mana shu, hech bir
- C) har nima, qayergadir, o‘z
- D) biz, hamma, barcha

13. Ismlarga qo‘shilib, asos qismda ifodalangan narsa, belgi-xususiyat, harakat-holatning uch shaxsdan biriga qarashlilikini bildirgan qo‘shimchalarga qanday qo‘shimchalar deyiladi?

- A) egalik qo‘shimchalari
- B) so‘z yasovchi qo‘shimchalar

- C) shaxs-son qo'shimchalari
- D) kelishik qo'shimchalari

14. Ismlarning ko'plik, kichraytirish, erkalash, qiyoslash ma'no-larini bildiruvchi shakllari qanday shakllar sanaladi?

- A) egalik shakllari
- B) sintaktik shakllar
- C) lug'aviy shakllar
- D) so'z tarkibi

15. Qaysi qatorda ismlarning munosabat shakllari to'g'ri ko'rsatilgan?

- A) egalik qo'shimchalari
- B) kelishik qo'shimchalari
- C) bog'lamalar
- D) barcha javoblar to'g'ri

16. Ismlarning egalik qo'shimchalari bilan shaxs va sonda hamda kelishik qo'shimchalari bilan o'zgarishiga nima deyiladi?

- A) so'z yasalishi
- B) tuslanish
- C) so'z o'zgarishi
- D) turlanish

17. *-man, -san, -dir* qo'shimchalari hamda *bo'lmoq, sanalmoq, hisoblanmoq* so'zlariga qaysi qatorda to'g'ri ta'rif berilgan?

- A) ismlarni kesimga xoslovchi shakllari
- B) shaxs-son qo'shimchalari
- C) to'liqsiz fe'llar
- D) turlovchi qo'shimchalar

18. Sof ko'makchilar to'liq berilgan qatorni toping.

- A) qarab, qaraganda, ko'ra
- B) ostida, yonida, qoshida
- C) sari, bilan, oldida
- D) qadar, haqida, uzra

19. *Yoshlarimiz bilimdon, negaki ularning bilim olishi uchun mamlakatimizda keng imkoniyatlar yaratilgan.* Ushbu gapda bog'lovchining qaysi turi ishtirok etgan?

- A) teng bog'lovchi
- B) aniqlov bog'lovchisi
- C) shart bog'lovchisi
- D) sabab bog'lovchisi

20. Men-ku bu haqda o'ylab ko'rdim. Siz-chi? Ushbu gapda yuklamaning qaysi turlari ishlatilgan?

- A) kuchaytiruv-ta'kid, so'roq yuklamalari
- B) so'roq, taajjub yuklamalari
- C) ayiruv-chegaralov yuklamalari
- D) so'roq yuklamalari

21. Xayriyat, shukur modal so'zlari qanday ma'noni anglatadi?

- A) gumon ma'nosini
- B) achinish, pushaymonlik ma'nosini
- C) tasdiq va ishonch ma'nosini
- D) quvonch ma'nosini

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Barkamol avlod — O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. — Toshkent: «Sharq», 1997.
2. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2013.
3. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. — Toshkent: «Universitet», 2006.
4. Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А., Расулов И., Дониёров Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. — Тошкент: «Ўқитувчи», 1980.
5. Ҳожиёв А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. — Тошкент: «Фан», 2010.

M U N D A R I J A

Kirish

Til va nutq	3
-------------------	---

Takrorlash

Fonetika bo'yicha o'tilganlarni takrorlash	5
Imlo bo'yicha o'tilganlarni takrorlash	6
Qo'shimchalar va ularning imlosi bo'yicha o'tilganlarni takrorlash	8
Leksikologiya bo'yicha o'tilganlarni takrorlash	9
Fe'l so'z turkumi bo'yicha o'tilganlarni takrorlash	10
Ot, sifat so'z turkumlari bo'yicha o'tilganlarni takrorlash	11
Son va ravish so'z turkumlari bo'yicha o'tilganlarni takrorlash	13

Matn

Matnda ko'p ma'noli, ma'nodosh so'zlardan foydalanish	14
Shakldosh, qarama-qarshi ma'noli so'zlardan foydalanish	15

Mustaqil so'z turkumlari haqida ma'lumot

Olmosh so'z turkumi va uning tasnifi.	17
Ko'rsatish olmoshlari	20
Ko'rsatish olmoshlarining talaffuzi va imlosi	22
Kishilik olmoshlari	23
O'zlik olmoshi	26
So'roq olmoshlari	28
Belgilash olmoshlari	30
Gumon olmoshlari	32
Bo'lishsizlik olmoshlari	34
Olmoshlarning tuzilishiga ko'ra turlari	35
Sodda va qo'shma olmoshlar. Ularning imlosi	37
Juft va takroriy olmoshlar. Ularning imlosi	39
Mustahkamlash	41

Soʻzlarning munosabat shakllari

Ismlarning munosabat shakllari	43
Ismlarning lugʻaviy va munosabat shakllari	45
Egalik shakllari va ularning imlosi	48
Sifatdosh va harakat nomlaridagi egalik qoʻshimchalari	50
Egalik qoʻshimchali soʻzlarning imlosi	52
Mustahkamlash	53
Kelishik shakllari	54
Bosh kelishik shakli	57
Qaratqich kelishigi shakli	59
Tushum kelishigi shakli	61
Joʻnalish kelishigi shakli	64
Oʻrin-payt kelishigi shakli	65
Chiqish kelishigi shakli	67
Ismlarni kesimga xoslovchi shakllar	69
Mustahkamlash	71

Yordamchi soʻz turkumlari

Yordamchi soʻzlar	72
Koʻmakchilar	75
Sof koʻmakchilar	77
Vazifadosh koʻmakchilar	79
Koʻmakchilarning maʼno turlari	80
Koʻmakchilar va qoʻshimchalar maʼnodoshligi	82
Koʻmakchilar bilan birga kelgan soʻzlarning shakllari	83
Mustahkamlash	84
Bogʻlovchilar	85
Bogʻlovchilarning vazifasiga koʻra turlari	88
Teng bogʻlovchilar	89
Sof va vazifadosh bogʻlovchilar	91
Biriktiruv bogʻlovchilar	93
Ayiruv bogʻlovchilari	94
Zidlov bogʻlovchilari	97
Inkor bogʻlovchisi	99
Yakka va takror bogʻlovchilar	100
Ergashtiruvchi bogʻlovchilar	102

Sabab bog'lovchilari.....	104
Aniqlov bog'lovchisi	106
Shart bog'lovchilari	107
Mustahkamlash	108
Yuklama haqida ma'lumot	109
Sof va vazifadosh yuklamalar	111
So'roq va taajjub yuklamalari	113
Ayiruv-chegaralov yuklamalari	114
Kuchaytiruv-ta'kid yuklamalari	116
O'xshatish-qiyoslash yuklamalari.....	118
Gumon va inkor yuklamalari	119
Undov so'zlar.....	121
His-hayajon undovlari	123
Buyruq-xitob undovlari.....	124
Taqlid so'zlar	126
Taqlid so'zlarning tuzilishi va imlosi	128
Modal so'zlar	129
Modal so'zlarning ma'no turlari.....	131
Sof va vazifadosh modal so'zlar	132
Tasdiq va inkor so'zlar	134
Mustahkamlash	136
Olmosh, egalik va kelishik shakllari yuzasidan o'tilgan- larni takrorlash	137
Yordamchi so'zlar, undov, taqlid va modal so'zlar yuzasidan o'tilganlarni takrorlash	139
Matndagi asosiy fikrni aniqlash. Matnni o'qish va qayta hikoya qilish	141
Tasviriy matnni qayta hikoya qilish.....	143
Takrorlash	145
Ish qog'ozlari ustida ishlash	147
Asosiy atamalar ustida ishlash	149
Testlardan namunalar	152
Foydalanilgan adabiyotlar.....	155

NIZOMIDDIN MAHMUDOV, ABDUHAMID NURMONOV,
ABDULHAY SOBIROV, DILORA NABIYEVA,
ABDURAHIM MIRZAAHMEDOV

ONA TILI

Umumiy oʻrta taʼlim maktablarining 7-sinfi uchun darslik

Toʻldirilgan va qayta ishlangan 4-nashri

Toshkent «Maʼnaviyat» 2017

T a q r i z c h i l a r: **N. Ahmedova** — Alisher Navoiy nomidagi Toshkent Davlat oʻzbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti;
M. Zohidova — Mirobod tumanidagi 218-maktab oʻqituvchisi.

Muharrir *S. Toshqulova*
Rassom *M. Aglyamov*
Musahhih *D. Ismoilova*
Komputerda tayyorlovchi *Sh. Sohobov*

© «Maʼnaviyat» nashriyoti. Litsenziya AI №189, 10.05.2011-yilda berilgan.
Bosishga 28.03.2017-yilda ruxsat etildi. Bichimi 60x90^{1/16}. Tayms garniturasi.
Ofset bosma usulida bosildi. Shartli bosma tabogʻi 10,0. Nashr tabogʻi 9,4.
441 433 nusxa. Buyurtma № 17-385.

Original maket «Maʼnaviyat» nashriyotida tayyorlandi.
Toshkent, Taraqqiyot 2-berkkoʻcha, 2-uy. Shartnoma № 06-17.

Oʻzbekiston Matbuot va axborot agentligining «Oʻzbekiston» nashriyot-matbaa
ijodiy uyida chop etildi. Toshkent, Navoiy koʻchasi, 30-uy, 2017.

Ijaraga berilgan darslik holatini ko'rsatuvchi jadval

№	O'quvchining ismi, familiyasi	O'quv yili	Darslikning olingandagi holati	Sinf rahbarining imzosi	Darslikning topshirilgandagi holati	Sinf rahbarining imzosi
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						

Darslik ijaraga berilib, o'quv yili yakunida qaytarib olinganda yuqoridagi jadval sinf rahbari tomonidan quyidagi baholash mezonlariga asosan to'ldiriladi:

Yangi	Darslikning birinchi marotaba foydalanishga berilgandagi holati
Yaxshi	Muqova butun, darslikning asosiy qismidan ajralmagan. Barcha varaqlari mavjud, yirtilmagan, ko'chmagan, betlarida yozuv va chiziqlar yo'q
Qoniqarli	Muqova ezilgan, birmuncha chizilib chetlari yedirilgan, darslikning asosiy qismidan ajralish holati bor, foydalanuvchi tomonidan qoniqarli ta'mirlangan. Ko'chgan varaqlari qayta ta'mirlangan, ayrim betlariga chizilgan
Qoniqarsiz	Muqovaga chizilgan, yirtilgan, asosiy qismidan ajralgan yoki butunlay yo'q, qoniqarsiz ta'mirlangan. Betlari yirtilgan, varaqlari yetishmaydi, chizib, bo'yab tashlangan. Darslikni tiklab bo'lmaydi